नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको संक्षिप्त चिनारी

- बुद्धशासनलाई परियत्ति, पटिपति, र पटिवेध गरी तीन भागमा विभाजन गरिएको छ ।
- परियत्ति बुद्ध वचनको अध्ययन, पटिपति आचरण, र पटिवेध धर्मको साक्षात्कार गर्नु हो ।
- नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा बुद्धवचनको अध्यापन गर्ने शिक्षण संस्था हो ।
- पालि साहित्यमा आधारित बुद्ध वचनहरूको अध्यापन यस संस्थाले गर्दछ ।
- यसको शुरुवात भिक्षु बुद्धघोष महास्थविरले त्रिशुलीबाट गर्नुभएको थियो ।
- स्थापनामा सहयोग गर्नेहरूमा अनागारिका सुशीला र धर्मरत्न शाक्य 'त्रिशुली' हुनुहुन्थ्यो ।
- बि.सं २०२० सालमा "अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ"ले औपचारिकता प्रदान गरेको थियो ।
- दश वर्ष सम्म अध्ययन गर्नुपर्ने यस शिक्षालाई चार तहमा विभाजन गरिएको छ ।
- प्रारम्भिक स्तर ३ वर्ष, प्रवेश स्तर ३ वर्ष, सद्धम्मपालक उपाधि स्तर १ वर्ष र कोविद उपाधि स्तर ३ वर्ष
- हाल सम्म ६४००० विद्यार्थीहरूले परियत्ति शिक्षा अध्ययन गरिसकेको छ ।
- हाल नेपालका २४ जिल्लाको १०० वटा भन्दा बढी केन्द्रमा परियत्ति शिक्षा अध्यापन भैरहेको छ ।
- भारत, बेलायत र अमेरिकामा पनि परियत्ति केन्द्र संचालनमा रही पठनपाठन भइरहेको छ ।
- परियत्ति शिक्षालाई नैतिक शिक्षाको रूपमा विभिन्न विद्यालयहरूमा पनि पठनपाठन भईरहेको छ ।

अखिल नेपाल भिक्षु महासंघद्वारा संचालित

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा

केन्द्रीय कार्यालय : विश्व शान्ति विहार, नयाँ बानेश्वर, मीनभवन, काठमाडौं
फोन नं. : ४१०६९३६, ४१०६९४१, E-mail: pariyatti2556@gmail.com
Web: www.nbps.org.np, www.facebook.com/nepalbauddhapariyattishiksha

परियत्ति प्रवाह (अंक २)

परियत्ति प्रवाह
Pariyatti Pravāha

अंक २ (Vol. 2)

(शील विशेषाङ्क Śīlaviśeṣāṅka)

अनुसन्धान उप-समिति
नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा
२०७९

Dhamma.Digital
https://dhamma.digital

परियत्ति प्रवाह

Pariyatti Pravāha

अंक २

(शील विशेषाङ्क, Śīlaviśeṣāṅka)

2566 B.E. **Vol. 2** **July 2022**

सल्लाहकार

भिक्षु धम्मसोभन महास्थविर (शिक्षाध्यक्ष)

भिक्षु बोधिज्ञान महास्थविर (केन्द्रिय परीक्षा नियन्त्रक)

सम्पादक मण्डल

भिक्षु पञ्ञारत्न महास्थविर (संयोजक)

सुष्मा बज्राचार्य (सहसंयोजक)

डा. भिक्षु संकिच्च महास्थविर (सदस्य)

भिक्षु उत्तरो स्थविर (सदस्य)

अनागारिका प्रीतिवती (सदस्य)

डा. त्रिरत्न मानन्धर (सदस्य)

मदनरत्न मानन्धर (सदस्य)

अनुसन्धान उप-समिति

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा

अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ

२०७९

https://dhamma.digital

प्रकाशक :
अनुसन्धान उप-समिति
नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा
अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ ।

प्रकाशन सहयोगी :
काठमाडौं महानगरपालिका

सर्वाधिकार सुरक्षित :
नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा

बु.सं. २५६६
ने.सं. ११४२
ई.सं. २०२२
वि.सं. २०७९

मूल्य: २००/-

मुद्रण
केशव अफसेट प्रेस
ललितपुर

Dhamma.Digital

https://dhamma.digital

प्र.जि.अ.नं. ३८३/०४७
Govt. Regd. No.: 383/047

"सुखा सङ्घस्स सामग्गी"

पान नं. ३०१७१८८३३
PAN 301718833

अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ
(ALL NEPAL BHIKKHU ASSOCIATION)
(स्थापित : वि.सं. २००७ / Estd. 1950 A.D.)

श्री संयोजकज्यू,
परियत्ति प्रवाह
नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा ।

मिति : २०७९/३/२७

मैत्रीपूर्ण शुभकामना

बुद्ध शिक्षाको माध्यमबाट नेपालमा दक्ष बौद्ध जनशक्ति निर्माण गर्ने र बुद्धधर्म, बौद्ध साहित्य, कला, संस्कृति एवं सम्पदाको संरक्षणमा सहयोग गर्ने उद्देश्यका साथ वि.स २०२० सालमा नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा स्थापना भएको थियो । यसै संधको नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा मूल समिति अर्न्तगत रहेको अनुसन्धान उपकमिटिले दोश्रो पत्रिका **परियत्ति प्रवाह** विशेषांक प्रकाशनमा ल्याउन लागेको व्यहोरा थाहा पाउंदा निकै हर्षित भएको छु ।

यस प्रकारका अनुसन्धानमूलक शोधकार्यहरु गरी परियत्ति विषयक बौद्धिक क्षेत्रमा नयाँ एवं रचनात्मक तथ्यहरु उजागर गरी समाजको धार्मिक र आध्यात्मिक क्षेत्रको उन्नयनमा, शान्ति र समृद्धिमा उपकारी होओस् भन्ने मैत्रीपूर्ण शुभकामना गर्दछु ।

थेरवाद बुद्धधर्मको पुनर्जागरणकालदेखि सामाजिक, धार्मिक र आध्यात्मिक उन्नयनमा सक्रिय रहेको नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको सशक्त माध्यमबाट युवा पुस्तालाई बुद्ध शिक्षामा प्रेरित गर्न सकोस् भन्ने शुभेच्छाका साथ **परियत्ति प्रवाह**को सफलताका लागि हार्दिक मैत्रीपूर्ण शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

....
आज्ञानुसार
भिक्षु धर्मगुप्त महास्थविर
महासचिव, अ. ने. भि. महासंघ

नगर कार्यालय : बुद्धविहार भृकुटीमण्डप, काठमाडौं, फोन : ४२२६७०२, ९८५१०४६१८८
City Office : Buddha Vihar, Bhrikutimandap, Kathmandu-28. Tel: +977-1-4226702, 9851046188
प्रधान कार्यालय : विश्वशान्ति विहार, मीनभवन, नयाँ बानेश्वर, काठमाडौं, नेपाल । फोनः ४६२२९८४
Central Office : Vishwa Shanti Vihar, Min Bhawan, New Baneshwor, P.O. Box: 3007, Kathmandu, Nepal
Tel.: +977-1-4622984, E-mail: anbanepal@gmail.com

Dhamma.Digital
https://dhamma.digital

अखिल नेपाल भिक्षु महासंघद्वारा संचालित
बा.अ.का.द.नं. ३८ई/०४७

☎ 4106[illegible]

पञ्ञा नरानं रतनं

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा

NEPAL BAUDDHA PARIYATTI SHIKSHA

(Estd. 2507 B.E.)

Founder : Bhikshu Buddhaghosha Mahasthavir

Ref. No.:

मिति : २०६९ असार २४

मैत्रीपूर्ण शुभकामना

बुद्ध जन्मभूमि नेपालमा परियत्ति शिक्षाको माध्यमद्वारा बौद्ध जनशक्ति निर्माण गर्ने र बौद्ध शिक्षा, कला,संस्कृति सम्पदा संरक्षणमा सहयोग गर्ने उद्देश्यले स्थापित नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाले आफ्नो स्थापनाकालदेखि बुद्ध शिक्षा अध्ययन अध्यापन गराउँदै आइरहेको हामी सबैको लागि सुखद विषय हो ।

विज्ञहरुले भगवान् बुद्धको शिक्षालाई विभज्जवादी ज्ञान दर्शनको रुपमा परिभाषित गर्ने गर्दछन् । नयाँ पुस्तालाई बुद्ध शिक्षाप्रति चासो अभिवृद्धि गर्न नयाँ सोच, खोज तथा बोधका लागि अनुसन्धान गर्नु आवश्यक छ ।

यसैलाई प्राथमिकतामा राखी नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा मूल समिति अर्न्तगत अनुसन्धान उपसमितिको प्रयासमा तथा काठमाडौं महानगरपालिकाको सहयोगमा दोश्रो पटक **परियत्ति प्रवाह** शील विशेषांक जर्नल प्रकाशन गरिएकोले मलाई निकै हर्ष लागेको छ ।

अत: यस **परियत्ति प्रवाह** शील विशेषांक जर्नल प्रकाशन गर्न मेहेनत गर्नुहुने संयोजक आवुसो भिक्षु पञ्ञारत्न सहित सम्पादक मण्डल तथा अनुसन्धान उपसमितिलाई उत्तरोत्तर प्रगतिको लागि हार्दिक मैत्रीपूर्ण शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

Dhamma.Digital

फा.खु. भिक्षु धम्मसोभन महास्[illegible]
शिक्षाध्यक्ष, नेपाल बौद्ध परि[illegible]
अध्यक्ष, अखिल नेपाल भिक्षु [illegible]

Head Office : VISHWA SHANTI VIHAR, Meen Bhawan, New Baneshwar, Kathmandu, Nepal.
P.O.Box: 183, Tel 4106936, 4106941, e-mail: pariyatti2556@gmail.com
Web: www.nbps.org.np, www.facebook.com/nepalbauddhapariyattishiksha

https://dhamma.digital

प्रकाशकीय

नेपालमा वि. सं. २०१९ मा स्थापित 'नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा' मा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित शिक्षक, विद्यार्थी एवं परियत्ति शिक्षाप्रति श्रद्धालुजन आदि सबै विज्ञहरूको लेख समावेश गरी परियत्ति शिक्षाको उन्नयनको लागि नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा अन्तर्गत अनुसन्धान उपसमितिका अगुवाईमा शुभारम्भ गरिएको पत्रिका हो परियत्ति प्रवाह । परियत्ति शिक्षाबाट हासिल गरेको ज्ञान प्राज्ञिक रूपले जनमानसमा पुऱ्याउनु र बुद्धधर्म सम्बन्धी अनुसन्धान कार्यमा संलग्न शोधार्थीहरूको तत्कार्यलाई केही हदसम्म भएपनि सहज बनाउनु यस लेख संग्रहको मुख्य लक्ष्य हो।

बुद्धशिक्षासँग सम्बन्धित एउटा मुख्य विषयवस्तुलाई विभिन्न विहंगम दृष्टिकोणबाट प्रस्तुत गर्दा तद्विषयवस्तुको बारे अनुसन्धान गर्नेहरूका लागि पनि सहज हुने भएकोले यस परियत्ति प्रवाह अंक २ जर्नलमा “शील” (सील–पालि) को विषयमा विश्लेषणात्मक एवं अनुसन्धानात्मक लेखहरू समावेश गरिएका छन् ।

बुद्धशिक्षामा शील भनेको सामान्यत: प्राणघातादि दशअकुशलबाट वर्जित् हुनको लागि आवश्यक चेतना र संयमता हो । असल अथवा कल्याणकारी आचरणको लागि अपनाउनु पर्ने कायसंवर र वचीसंवरलाई पनि शील भनिन्छ । त्रिशिक्षा अर्थात् शील, समाधि, प्रज्ञामा पहिलो खुड्किला तथा आधार नै शील हो । जसरी जग विना घर मजबुत हुँदैन त्यसरी नै शील विना समाधि र प्रज्ञामा प्रतिष्ठित हुन सकिंदैन । विकृति र विसंगतिले व्याप्त आजको समाज सुधारको लागि शीलको पालना गर्नु र शीलवान हुनु अत्यन्त जरुरी छ। दुश्शीलतालाई निर्मूलन गरी बाह्य र आध्यात्मिक विकासको लागि मार्ग निर्देशन दिएर शीलवान व्यक्तित्त्वको निर्माण गरी सर्वथा कल्याणकारी समाजको निर्माण गर्न यस जर्नलबाट केही हदसम्म सहयोग पुऱ्याउन सकिन्छ भन्ने विश्वास गरिएको छ ।

आफ्नो व्यस्तताका बावजूद पनि अमूल्य समय दिएर यस जर्नलको लागि रचनात्मक लेख लेख्नु भएका सबै श्रद्धेय भिक्षु, अनागारिका, उपासक तथा उपासिकाहरूलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छौं । यस सत्कार्यको लागि आवश्यक सल्लाह, सुझाव र सहयोग दिनु भएका अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ, नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा मूल समिति र अनुसन्धान उपसमितिका सबै पदाधिकारीहरू सबै जना साधुवादका पात्र हुनुहुन्छन् । यस जर्नल प्रकाशन गर्नको लागि आर्थिक श्रोत उपलब्ध गराई दिनु भएकोमा काठमाण्डौं महानगरपालिकालाई धन्यवाद दिन चाहन्छौं। मुद्रण कार्यलाई समयमै सम्पन्न गर्नु भएकोमा प्रेस परिवारलाई पनि धन्यवाद व्यक्त गर्न चाहन्छौं । यस पत्रिका प्रकाशन गर्नको लागि प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गर्नु भएका सबै महानुभावहरूलाई पुन: एकपटक साधुवाद दिन चाहन्छौं ।

– अनुसन्धान उप–समिति

Dhamma.Digital

https://dhamma.digital

विषय सूची

	शिर्षक	लेखक	पृष्ठ सं.
१.	बौद्ध दर्शनमा सील र सीलको आनिशंस	भिक्षु पञ्ञारतन महास्थविर	१
२.	बुद्धलाई प्रशंसा गरिने कारणहरूमध्ये तीन प्रकारका शीलहरू	सह प्राध्यापक मदन रत्न मानन्धर	१४
३.	विशुद्धिमार्ग ग्रन्थमा शीलको रूपरेखा	डा. त्रिरत्न मानन्धर	२३
४.	शील : लोकुत्तर प्रज्ञाको आधार	डा. रीना तुलाधर	३८
५.	निर्वाणको आधार शील	भिक्षु उत्तरो स्थविर	४७
६.	शीलाचरण र गरिबी निवारण	डा. केशवमान शाक्य	५५
७.	घरेलु हिंसा न्यूनिकरणको लागि पञ्चशील	नवीना महर्जन	५९
८.	सुशासन र पञ्चशील	अनागारिका पवरत्राणी	६८
९.	समाज सुधारका लागि शीलको उपादयेता	रेश्मा शाक्य	७६
१०.	जातक पालिमा सील पारमिता	सुरेश नकर्मी	८५
11.	The Concept of Morality (Sīla) in Buddhism	Ven. Prof. Dr. Sankichcha Mahāthero	92
12.	SIGNIFICANCE OF MORALITY IN SOCIETY, WITH SPECIAL REFERENCE TO BUDDHISM	Anagarika Preetivati	104
13.	LAY DISCIPLINE AND MORALITY AS DEPICTED IN SINGALOVADA SUTTA	Prajwol Shakya	111

Dhamma.Digital

बौद्ध दर्शनमा शील र शीलको आनिशंस

भिक्षु पञ्ञारतन महास्थविर
अध्यापक, थेरवाद बुद्धिष्ट एकेडेमी

सील के हो ?

सदाचार, नैतिकता भन्ने अर्थले शील भनिन्छ । मानव शरीरको प्राकृतिक बनावटसँग जोडिएको शिर वा टाउकोलाई शरीरको महत्वपूर्ण अंग माने सरि नै बुद्धधर्ममा शीलको महत्व रहेको हुन्छ। तसर्थ शील शब्दले शिर भन्ने अर्थ पनि जनाउँछ। शिर नभएको मानिसलाई मुर्कट्टा भनिन्छ, जसको कुनै पनि अस्तित्व हुँदैन तर त्यो देखेर सबै डराउँछन्। त्यस्तै नै शील सदाचार नभएको मानिसले जतिबेला जे पनि दुराचार गर्न सक्छन् । त्यसैले मानव लगायत सबै सत्वप्राणीहरू दुराचारी देखेर डराउँछन्। शील पालन गर्नाले मानिस सभ्य, सदाचारी, शिष्ट र सुसंस्कृत हुन्छन्।

बौद्ध दर्शनमा सीलको बारेमा विभिन्न ठाउँहरूमा उल्लेख भएको पाइन्छ । जस्तै सप्त आर्य धन, दश पुण्य क्रिया, दश राज धर्म, दश चक्रवर्ती धर्म, दश पारमिता, त्रिविध पुण्य क्रिया, त्रिशिक्षा, सप्तविशुद्धि, दश संयोजन धर्म आदि । आध्यात्मिक तथा भौतिक रूपमा विकाशतिर उन्मुख गराउने एक प्रबल धर्म सील भएको हुनाले यसलाई केवल बौद्ध धर्मावलम्बीहरूका लागि मात्र आवश्यक हुने नठानी सम्पूर्ण मानव समाजलाई नै आवश्यक हो भन्दा अत्युक्ति हुँदैन । सील पालना गर्नु कुनै नियम बन्धन नभई नैतिकवान् बनाइराख्ने नियमहरू हुन्। सीलले चरित्र निर्माण सँगै प्रज्ञा प्राप्तिका लागि अभिप्रेरित गर्दछ। तसर्थ ज्ञान प्राप्तिको लागि सीलको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ।

बुद्धधर्ममा परियत्ति, पटिपत्ति र पटिवेध गरी तीन वटा सासन वा शिक्षाहरू बताइएका छन्। पटिवेध सासन भन्नाले स्रोतापन्न आदिले युक्त निर्वाणलाई जनाउँछ। यसलाई नवलोकुत्तर सद्धर्मको रूपमा पनि बुझिन्छ। देव, ब्रह्मा, मनुष्यसहित सम्पूर्ण सत्वप्राणीहरूको कल्याणको लागि बुद्धद्वारा उपदेशित सूत्र धर्मलाई परियत्ति धर्म भनिन्छ। निर्वाण प्राप्तिको लागि आवश्यक अधिसील, अधिचित्त, अधिपञ्ञा, धुताङ्ग र आचार सीलसंवर पटिपत्ति हुन्। परियत्तिबाट पटिपत्ति र पटिपत्तिबाट पटिवेध प्राप्त गर्न सकिन्छ। कुनै दिन पटिपत्ति सासन हराएमा अन्य दुई सासनहरू पनि हराउने छन्। तसर्थ पटिपत्तिमा आधारित सील अति महत्वपूर्ण पक्षको रूपमा मान्न सकिन्छ। पटिपत्ति

https://dhamma.digital

सासनको आधार नै विनय हो । समन्तपासादिकामा उल्लेख भए अनुसार ‘ विनयो नाम बुद्धसासनस्स आयु । विनये ठिते सासनं ठितं होति ।’ अर्थात् विनय नै सासनको आयु हो र विनय रहेसम्म सासन पनि रहने छ ।[1] विनयको उद्देश्य नै सबैलाई अनुशासित बनाउनु हो । विनयद्वारा सम्पूर्ण मानव समाजमा आचारसंहिताले युक्त शान्तमय वातावरणको श्रृजना गर्दछ ।

सील के हो ? यो परिभाषित गर्नु अति महत्वपूर्ण छ । विसुद्धिमार्गमा उल्लेख भए अनुसार

पाणातिपातादीहि वा विरमन्तस्स, वत्तपटिपत्तिं वा पूरेन्तस्स चेतनादयो धम्मा

अर्थात् प्राणघातादी पापकर्मबाट अलग्ग हुने वा ब्रत (सुकर्म) पालना गर्नेको चेतना-धर्म नै सील हो ।[2]

पटिसम्भिदामग्ग अट्ठकथामा पनि सीलको बारे यसरी नै समान तरिकाले परिभाषित गरेको पाईन्छ ।

चेतना सीलन्ति पाणातिपातादीहि वा विरमन्तस्स, वत्तपटिपत्तिं वा पूरेन्तस्स चेतना ।[3]

पटिसम्भिदामग्गमा सीलको बारे परिभाषित गर्ने क्रममा अन्य चार प्रकारका सील अर्थात् चेतना सील, चेतसिक सील, संवर सील र अवीतिक्कम सीलको बारे पनि उल्लेख गरेको छ ।[4]

प्राणघातादि पापकर्मबाट अलग्ग हुनको लागि गरिने अभ्यास र त्यो बेला उत्पन्न हुने चैतसिक मध्ये चेतना चैतसिक नै सील हो । यो चेतना सील हो । चेतना नभएसम्म मानिसले शरीर वा वचनद्वारा असल वा खराब कुनै पनि काम गर्न सक्दैन । पाणातिपाता, अदिन्नादाना, कामेसुमिच्छाचारा, मुसावादा, पिसुनावाचा, फरुसावाचा र सम्फप्पलापा गरी तीन कायिक अकुशल र चार वाचसिक अकुशललाई त्यागेको अर्थात् सप्त कुशल कर्मपथलाई पनि चेतना सील भनिन्छ ।

प्राणीहिंसा आदि दुष्कर्मबाट परहेज गर्ने व्यक्तिको त्याग नै चैतसिक सील अर्थात् प्राणघातादि पापकर्मबाट अलग्ग हुनको लागि अभ्यासरत व्यक्तिमा उत्पन्न हुने सम्मावाचा, सम्माकम्मन्त र सम्माआजीव आदि विरति चैतसिक तीनवटालाई चैतसिक सील भनिन्छ । यसलाई विरति सील पनि भनिन्छ ।

पातिमोक्ख संवरसील, सति संवरसील, ञाण संवरसील, खन्ति संवरसील, विरिय संवरसील गरी पाँच प्रकारका सील नै संवरसील हो । ग्रहण गरेको सीललाई काय र वाक्द्वारा अतिक्रमण नगर्नु नै अवीतिक्कम सील हो । विसुद्धिमार्गमा सिरट्ठो सीलत्थो, सीतलट्ठो सीलत्थोति एवमादिनापि नयेनेत्थ अत्थं वण्णयन्ति शिर र शीतलार्थले पनि शील भनिएको छ ।[5] । यसरी विभिन्न अर्थमा सीललाई परिभाषित गरेको पाईन्छ ।

[1] *समन्तपासादिका* (पठमो भागो), नालन्दा : नव नालन्दा महाविहार, इ.स. १९६४, पृ- १३ ।

[2] *विसुद्धिमग्ग* पठमो भागो, इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास, इ.स. १९९८, पृ-७ ।

[3] *पटिसम्भिदामग्ग* अट्ठकथा पठमो भागो, इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास, इ.स. १९९८, पृ-१८५ ।

[4] *पटिसम्भिदामग्ग,* इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास, इ.स. १९९८, पृ-३९ ।

[5] *विसुद्धिमग्गो* पठमो भागो, विपश्यना विशोधन विन्यास, इ.स. १९९८, पृ-८ ।

https://dhamma.digital

सील वा विनयको प्रारम्भिक अवस्था

सील र विनय दुईवटा शब्द भए पनि एउटै शाब्दिक अर्थ भएको देखिन्छ । नेपाली शब्दकोषमा शीलको अर्थ राम्रो बानिबेहोरा, असल चालचलन भनेर अर्थ दिइएको छ र विनयको अर्थ नुहेको वा झुकेको भाव, नम्रता, सज्जन हुनाको भाव, शिष्टता, भद्रता भनेर अर्थ दिइएको छ । (नेपाली शब्दकोष)[६] । विनयी, विनयशील आदि शब्दहरू पनि नेपाली शब्दकोषमा रहेको छ । नेपाली भाषामा यी सबै शब्दहरूको शाब्दिक अर्थलाई बुझ्दा समान अर्थ रहेको देखिन्छ । बौद्ध समुदायहरू बीच विनय पिटकमा बुद्धले प्रज्ञप्त गर्नुभएका भिक्षु भिक्षुणीहरूको नियमहरूलाई विनय र अन्य बौद्ध आचारसंहिताहरूलाई सील भन्ने प्रचलन देखिन्छ, जस्तै पञ्चसील, अष्टशील, दशशील आदि । तर बौद्ध दर्शनमा सील होस् या विनय होस् यी दुई शब्दहरूले आचारसंहिता भन्ने अर्थ नै जनाउँछन् ।

त्रिपिटक पालि स्रोतअनुसार बुद्धकालीन समयका केही श्रमण ब्राह्मणहरूले सील पालन गर्ने अर्थमा शरीरलाई अत्याधिक रूपमा पीडा दिने व्रतहरू पालन गर्ने गरेको देखिन्छ । शरीरलाई पीडा दिएर इन्द्रियहरू कमजोर पार्नाले क्लेश क्षय हुन्छ र शुद्धता प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने उनीहरूको विश्वास थियो । दीघनिकाय र मज्झिमनिकाय अन्तर्गत महासीहनाद सूत्रमा उल्लेख भएअनुसार भोजन गर्ने, लुगा लगाउने, सुत्ने र विभिन्न आचरण आदिको सन्दर्भमा बोधिसत्वले अत्यन्तै कठिन व्रतहरू पालन गर्नुभएको थियो र अचेलकस्सप र बुद्धबीचको कुराकानीमा कठोर तपश्या पालन गर्नेहरू मृत्यु पश्चात् सुगतिगामी हुने कुरा पनि उल्लेख छ ।[७] धेरै कठिन व्रतहरू पालन गर्ने तपश्वीहरूको उच्च प्रशंसा हुने गरेको कुरा उदुम्बरिक सीहनाद सूत्रमा उल्लेख भएको पाइन्छ । त्रिपिटक अन्तर्गत विभिन्न सूत्रहरू अध्ययन गर्दा बुद्धकालीन समयमा कठिन ब्रतहरू पालन गर्नुलाई नै सीलको अर्थमा लिएको पाइन्छ र त्यसैलाई मोक्षको मार्ग हो भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ । तत्कालीन सामाजिक मान्यताको प्रभावको कारणले होला, एकपटक भिक्षु देवदत्तले बुद्ध समक्ष 'भिक्षुहरू जीवनभर आरण्यक हुनुपर्छ, पिण्डपातिक हुनुपर्छ, पांशुकूलिक हुनुपर्छ, वृक्षमूलिक हुनुपर्छ र शाकाहारी हुनुपर्छ' भनेर नियम प्रज्ञप्तिको लागि प्रस्ताव राखेको थियो । तर बुद्धले त्यसलाई इन्कार गर्नुभएको थियो ।

बुद्ध-सासनिक इतिहास बमोजिम बुद्धले बुद्धत्व लाभ गरी बीस वर्षपश्चात् सील-शिक्षा अर्थात् विनय-शिक्षा प्रज्ञापन गर्नुभएको थियो । प्रारम्भिक अवस्थामा भिक्षुसंघमा प्रवेश गरेका भिक्षुहरूले दुईवटा शिक्षाअनुसार आफ्नो जीविका व्यतित गरेका थिए ।

क) अप्पसन्नानं पसादाय

ख) पसन्नानं वा भिय्योभावाय

बुद्ध-सासनिक इतिहासको प्रारम्भिक अवस्थामा भिक्षुसंघमा प्रवेश गरेका भिक्षुहरूको मूल

---

६ नेपाली शब्दकोष, Nepalisabdakosh.com

७ दुण्डबहादुर वज्राचार्य (अनु.), *दीघनिकाय,* नेपाली, ललितपुर : वीर पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, वि.स. २०५६, पृ ६५-६६ ।

https://dhamma.digital

उद्देश्य नै अप्रसन्न भएकाहरूलाई प्रसन्न बनाउनु र प्रसन्न भएकाहरूको प्रसन्नता-स्वभाव वृद्धि हुने तरिकाले जीवन बिताउनु अनि निर्वाण प्राप्तगर्नु हो । यी दुईवटा कारणहरूको अभावमा भिक्षुत्वको र सासनको पनि परिहानि हुने गर्दछ । भिक्षुहरूको आचारसंहितामाथि भिक्षुत्व निहित रहनेछ र त्यसको लागि सील आचरण अति महत्वपूर्ण पक्ष हो । कायिक र वाचसिक संवर नै सील अर्थात् विनय हो जुन विनय प्रज्ञापन गर्नको लागि दशवटा कारणहरू छन् । (पाराजिका पालि)[८]

१. संघसुट्ठुताय : संघको सहजसुखको लागि ।

२. संघफासुताय : संघको सहजीकरणको लागि ।

३. दुम्मंकुन पुग्गलानं निग्गहाय : दुश्शील भिक्षुहरूको निग्रहको लागि ।

४. पेसलानं भिक्खुनं फासु विहाराय : प्रियदर्शी भिक्षुहरूको सहजीकरणको लागि ।

५. दिट्ठधम्मिकानं आसवानं संवराय : इहलोकमा उत्पन्न हुनसक्ने क्लेशहरू हटाउनको लागि ।

६. सम्परायिकानं आसवानं पटिघाताय : परलोकमा उत्पन्न हुनसक्ने दुक्खलाई हटाउनको लागि ।

७. अप्पसन्नानं पसादाय : अप्रसन्न भएकाहरूलाई प्रसन्न बनाउनको लागि

८. पसन्नानं वा भिय्योभावाय : प्रसन्न भएकाहरूको प्रसन्नता वृद्धिको लागि ।

९. सद्धम्मट्ठितियाय : सद्धर्म चिरस्थायीको लागि

१०. विनयानुग्गहाय : विनय अनुग्रहको लागि ।

यी दशवटा उद्देश्यसहित बुद्धत्व लाभ गरी बीस वर्षपश्चात् बुद्धले नियमहरू प्रज्ञापन गर्नुभएको थियो, जुन नियमहरू पालना गरेसम्म बुद्ध-सासन चिरस्थायी हुनेछ भन्ने बौद्ध अवधारणा रहेको पाइन्छ ।

सील-पालनको बौद्ध अवधारणा

बुद्धधर्मअनुसार कसैले आचरण गर्ने सील आफ्नो उद्देश्यको सापेक्ष निर्धारण गरिन्छ । सही र अर्थपूर्ण उद्देश्य बिना केही आचरण पद्धतिहरूलाई अनुसरण गर्नु मुर्खता हो अर्थात् उद्देश्य र उद्देश्य साक्षात्करण बीचको अन्तर्सम्बन्धलाई नबुझीकन अन्धाधुन्ध केही ब्रतहरू पालन गर्नु सीलब्बतपरामास हो । यस प्रकारका आचरण पद्धतिहरूलाई बौद्ध दर्शनमा सीलको रूपमा स्वीकार गरिएको छैन । श्रीलंकाका बौद्ध विद्वान गुणपाल धर्मसिरिले विभिन्न तहका व्यक्तिहरूले सील पालन गर्ने तीन प्रकारका तहको बारे आफ्नो "बौद्ध सदाचारयेहि मूलधर्म" नामक ग्रन्थमा उल्लेख गरेका छन् ।

१. कर्म स्थर

२. मार्ग स्थर

---

८ *पाराजिका पालि,* इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास, इ.स. १९९८, पृ-२२ ।

https://dhamma.digital

३. बोधि स्थर[९]

दिव्य, मनुष्य सुखको प्रत्याशामा पृथग्जन मानिसले सील पालन गर्ने तरिकालाई कर्म स्थर भनिन्छ। बुद्धले एकातिर बौद्ध आचार धर्म पद्धतिलाई औंल्याउन र अर्कोतिर लौकिक सुख प्राप्तिको लागि प्रेरणा दिएर मानिसहरूलाई आध्यात्मिक मार्गतर्फ प्रोत्साहन गर्ने रणनीतिक उपायका रूपमा सीलको बारे देशनाहरू गर्नुभएको थियो ।

मार्ग स्थरमा पालन गर्ने सील निष्काम कर्म हो। आध्यात्मिक मार्गमा प्रवेश गरेकाहरू अर्थात सोतापन्न व्यक्तिहरूले केवल क्रियाको रूपमा यस प्रकारको सीलको पालना गर्छन्। फलको बारे सोच्दैनन्। निर्वाण साक्षात्कार गरिसकेका व्यक्तिहरू, बुद्धसहित अरहन्तहरूको सीलमय प्रतिपदालाई बोधि स्थर भनिन्छ। यस तरिकाले सील पालन गर्ने क्रममा विमुक्तिलाभी व्यक्तिहरूले न आफ्नो बारे नै आत्मीय संज्ञा राख्छ न कुनै व्यक्ति माथि नै आत्मीय संज्ञा राख्छ र न कुनै फलको आशा नै गर्छ। बुद्धत्व प्राप्त गरेका वा निर्वाण प्राप्त गरेका व्यक्तिहरू लौकिक आचार धर्मको सिमाना भन्दा पर पुगिसकेको मान्न सकिन्छ। बुद्धले सुत्तनिपातमा देशना गर्नुभएअनुसार

न ब्राह्मणो अञ्ञतो सुद्धिमाह - दिट्ठे सुते सीलवते मुते वा

पुञ्ञे च पापे च अनूपलित्तो - अत्तञ्जहो नयिध पकुब्बमानो ।[१०]

अर्थात् "दृष्टि वा श्रृति, अनिपुण शील वा गलत व्रत आदि मिथ्याज्ञानद्वारा कुनै पनि व्यक्ति शुद्ध हुंदैन। जो व्यक्ति पुण्य वा पापमा लिप्त हुंदैन र आत्मदृष्टि प्रहीण गरेर संखाररहित हुन्छ त्यो व्यक्ति मात्र शुद्ध हुन्छ।" यस बुद्धदेशनाअनुसार निर्वाणलाभी लोकुत्तर व्यक्तिहरूले कुनै फलको प्रत्याशामा सील पालन गर्दैनन् र केवल कुशल क्रियाको रूपमा सील पालना गरिन्छन्। यो बोधि स्थर हो। पृथग्जन व्यक्ति, आर्यमार्गमा प्रवेश व्यक्ति र विमुक्ति लाभ गरेका व्यक्तिहरूले सील पालन गर्दा फरक किसिमका मानसिकता रहेको देखिन्छ। तसर्थ बौद्ध दर्शनमा सील पालनको अवधारणा बारे अध्ययन गर्दा यी कुराहरूमा ध्यान केन्द्रित हुनु नितान्त जरुरी छ।

सील ग्रहण गर्नु र सील पालन गर्नु एक बौद्ध कर्मकाण्डको रूपमा मात्र अघि बढिरहेको देख्न पाईन्छ। विहारमा गएपछि सील लिनै पर्छ र कुनै बौद्ध कार्यक्रम हुँदा सील ग्रहणबाट सुरुवात गर्नै पर्छ भन्ने मान्यता पनि छ। बौद्ध धर्मावलम्बीहरूको यो एउटा सीलप्रतिको आस्था हो। तर सील पालन गर्नेतिर ध्यान भने अल्प मात्रामा रहेको हुन्छ। अझ बुद्धधर्मको बारे अल्पावबोध भएकाहरूको बुझाइमा एउटा भिक्षुले सीललाई जसरी उच्चारण गर्छ त्यसैलाई दोहोऱ्याउनु नै सील हो भनेर बुझ्छन्। तर सीलको वाक्याङ्शहरूमा रहेका व्याकरण विधिलाई हेर्दा गच्छामि, समादियामि आदि शब्दहरूबाट अन्त भएको देखिन्छ, जुन शब्दहरू क्रिया विभक्तिको उत्तम पुरुष हो। उत्तम पुरुषको अर्थ हो बोल्ने व्यक्तिलाई बुझाउने सर्वनाम पद। तदनुसार सीलपदहरू उच्चारण गर्ने व्यक्तिले आफ्नो मनलाई साक्षीको रूपमा राखेर म प्राणीहिंसा, चोरी काम, व्यभिचार,

[९] गुणपाल धर्मसिरि, *बौद्ध सदाचारये मूलधर्म,* देहिवल, बौद्ध संस्कृतिक मध्यस्थानय, १९९६, पृ-३६।

[१०] धर्मरत्न शाक्य "त्रिशुली", *सुत्तनिपात,* ललितपुर : सुभाष प्रिटिङ्ग प्रेस, ने.सं. १११३, पृ २१८-२१९।

https://dhamma.digital

भुठो बोली, मादक पदार्थ सेवन आदि गलत कार्यहरूबाट अलग रहनेछु भनेर वाचा गर्ने प्रक्रिया नै सील समादान हो । यो कसैले भनेअनुसार दोहोऱ्याएर नै ग्रहण गर्नुपर्ने जरुरी छैन । अधिकांश मानिसहरूको आँखाहरूलाई छलेर वा छोपेर आफूले आफ्नो मनलाई दिएको वाचा निभाउन नसके सील खण्डन हुन्छ र आफूले आफ्नो मनलाइ नै छलकपट गरेको हुन्छ । यहाँबाट बौद्धदर्शनमा सील र सील आचरण कतिको महत्वपूर्ण छ र यो सही तरिकाले पालन गर्न पनि सहज नभएको भनी बुझिन्छ । तर यो पालना गर्न नसक्ने चाहिं कदापि होइन । एक अवस्थामा बुद्धले देशना गर्नुहुन्छ :

अकुसलं भिक्खवे पजहथ । सक्का भिक्खवे अकुसलं पजहितुं । नो चे तं भिक्खवे सक्का अभविस्स अकुसलं पजहितुं, नाहं एवं वदेय्यं अकुसलं भिक्खवे पजहथाति ।[११]

अर्थात् "भिक्षुहरू, अकुसल हटाउनू । अकुसल हटाउन सकिन्छ । यदि अकुसल हटाउन सम्भव छैन भने, तिमीहरूलाई अकुसल हटाउन म भन्दिनं । भिक्षुहरू, म अकुसल हटाउन भन्छु, किनभने अकुसल हटाउन सम्भव छ ।"

अझ त्यही सूत्रमा बुद्धले भन्नुहुन्छ 'भिक्षुहरू कुसलको अभ्यास गर्न सकिन्छ । त्यसैले म भन्छु कुसलको अभ्यास गर्नू । यदि कुसलको अभ्यास गरेर सुखको सट्टा दुःख नै हुन्छ भने कुसलको अभ्यास गर्न म भन्दिनं ।' बुद्धको यो देशनाबाट सील पालना गर्नु सहज छैन तर पालन गर्न सकिन्छ भन्ने बुझिन्छ र पालन गरेको खण्डमा सुख नै आनिशंसको रूपमा पाउने हुन्छ ।

सीलको औचित्य तथा आनिशंस

दुश्शीलता हटाउनु नै सीलको कृत्य हो । सील बिना समाधि प्राप्त गर्न सकिंदैन । तसर्थ समाधि सीलमा आधारित छ । अंगुत्तर निकायको सति सम्पजञ्ञ सूत्रमा बुद्धले यसरी देशना गर्नुभएको छ :

सीले असति सीलविपन्नस्स हतुपनिसो होति सम्मासमाधि ।[१२]

अर्थात् सीलबाट वञ्चित हुँदा वा सीलविहिन हुँदा सम्यक् समाधिबाट वञ्चित हुन्छ वा सम्यक् समाधिविहिन हुन्छ। सीलवान् हुनु सम्यक् समाधि प्राप्तिको लागि आधारभूत हुने कुरा बुद्धले महापरिनिब्बाण सुत्तमा पनि देशना गर्नुभएको छ। जुन यस प्रकार छ :

सीलपरिभावितो समाधि महप्फलो होति महानिसंसा[१३]

अर्थात् सीलद्वारा प्रभावित समाधि महाफलदायी र महानिशंस हुन्छ । अंगुत्तर निकायको पञ्चक निपात अन्तर्गत दुस्सील सुत्त, सील सूत्रहरूमा पनि समाधि प्राप्तिको लागि सीलको भूमिका बारे देशना गर्नुभएको छ ।

---

११ *अंगुत्तर निकाय,* दुक निपात, अधिकरण वग्ग, इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास, इ.स. १९९८, पृ-७४ ।

१२ *अंगुत्तर निकाय,* अट्ठक निपात, इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास, इ.स. १९९८, पृ-१५७।

१३ *दीघनिकाय* (दुतियो भागो), इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास, इ.स. १९९३, पृ-६४ ।

https://dhamma.digital

आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको पहिलो चरण सील हो र यो विमुक्ति मार्गको आधार हो । सम्मावाचा, सम्माकम्मन्त, सम्माआजीव सील अन्तर्गत पर्दछन् र यो सीलले समाधि प्राप्तिको लागि महत्वपूर्ण भूमिका खेलिरहेको हुन्छ । समाधिको आधारमा प्रज्ञा वा निर्वाण प्राप्त हुन्छ । सीलबाट समाधि र त्यहाँबाट प्रज्ञामा प्रवेश गर्ने यो अभ्यास मध्यम प्रतिपदा व्याख्या गर्ने तरिका हो । अनुसय एक सुषुप्त क्लेश हो, यसको विस्फोट अवस्था परियुट्ठान र कायिक वा वाचसिक रूपमा तिनीहरूको प्रकटीकरण वा प्रतिक्रिया जनाउनुलाई वीतिक्कम भनिन्छ । यी बीच अन्तर्सम्बन्ध रहेको हुन्छ । तसर्थ कायिक वा वाचसिक रूपमा प्रतिक्रिया जनाउने अर्थात् क्लेशहरूको विष्फोटन अवस्था नियन्त्रणको लागि सील महत्वपूर्ण अंग हो ।

संयुक्त निकाय सरकानी वर्गको पथम अनाथपिण्डिक सुत्तमा कुनै पनि उपासकउपासिकाहरूको मनमा त्रिरत्नप्रति अचल एवं अगाध श्रद्धा हुनको लागि अरियकान्त सील अत्यावश्यक अंगको रूपमा रहेको हुन्छ भनी देशना गर्नुभएको छ ।[१४] उक्त अरियकान्त सील यस प्रकार छ :

१. अखण्ड	(सील नतोडिएको वा नबिग्रिएको हुनुपर्छ)
२. अच्छिद्द	(अवच्छिन्न वा प्वाल नपर्ने गरी सील पालन गर्नुपर्छ ।)
३. असबल	(आदि, मध्य, अन्तसम्म दागरहित हुने गरी सील पालन गर्नुपर्छ)
४. अकम्मास	(फोहोर नहुने गरी सील पालन गर्नुपर्छ)
५. भुजिस्स	(तृष्णाको दासभावबाट मुक्त भएर सील पालन गर्ने)
६. विञ्ञुपसत्थ	(विज्ञहरूद्वारा प्रशंसा गर्ने तरिकाले सील पालन गर्ने)
७. अपरामठ्ठ	(निर्वाणावबोधको लागि सील पालन गर्ने)
८. समाधि संवत्तनिक	(समाधि प्राप्तिको लागि सील पालन गर्ने)

बुद्धसासनमा जबसम्म भिक्षुहरूले अरियकान्त सीललाई पालना गर्दछ तबसम्म भिक्षुहरूको उन्नति नै हुन्छ परिहानी हुंदैन भनेर पनि बुद्धले महापरिनिब्बाण सुत्तमा देशना गर्नुभएको छ ।[१५]

सील पालनबाट प्राप्त गर्न सक्ने उच्चतम ज्ञान नै निर्वाण ज्ञान हो । महापरिनिब्बाण सुत्तमा बुद्ध स्वयंले देशना गर्नुभएको छ :

अरियस्स भिक्खवे सीलस्स अननुबोधा अप्पटिवेधा एवमिदं दीघमद्धानं सन्धावितं संसरितं ममञ्चेव तुम्हाकञ्च ।[१६]

अर्थात् भिक्षुहरू सीलको बारे विवेकको र ज्ञानको अभावले म र तिमीहरू लामो समयसम्म यो संसारमा भौंतारियौं ।' यस अनुसार बुद्धधर्मको मुख्य लक्ष्य प्राप्तिको लागि सीलको अहम् भूमिका रहेको बुझिन्छ । यसका अतिरिक्त निर्वाण प्राप्तिको लागि सीलका आनिशंसहरूबारे त्रिपिटकमा

[१४] दुण्डबहादुर बज्राचार्य, *संयुक्त निकाय (अनु)*, ललितपुर : वीर पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, वि.स. २०५५, पृ -१०८६ ।

[१५] वज्राचार्य, पुर्ववत् पाद टिप्पणी नं १३, पृ -७४ ।

[१६] ऐजन, पृ -९३ ।

https://dhamma.digital

र विसुद्धिमार्गमा पाईन्छ । उदाहरणको लागि अंगुत्तर निकायको पपतित सुत्तमा बुद्धले देशना गर्नु हुन्छ :

अरियेन भिक्खवे सीलेन असमन्नागतो इमस्मा धम्मविनया पपतितो वुच्चति[१७]

अर्थात् आर्यसीलमा असम्पन्न हुँदा यस धर्मविनयबाट पतन भएको मानिन्छ र आर्यसीलमा सम्पन्न हुँदा यस धर्मविनयबाट पतन नभएको मानिन्छ । यो बुद्ध देशनाद्वारा बुद्धसासनको प्रतिष्ठा भन्नु नै सील हो भन्ने बुझिन्छ ।

बुद्धको अन्तिम सुत्त देशना महापरिनिब्बान सुत्त हो, र यो सूत्र देशना गर्नुहुँदा उहाँ अस्सी वर्षको हुनुहुन्थ्यो । तसर्थ आफ्नो स्वास्थ्यको ख्याल राखी विभिन्न ठाउँहरूमा उपदेश दिंदा उहाँले संक्षिप्त रूपमा उपदेश दिनुभएको पनि देखिन्छ । त्यस क्रममा अधिकांश ठाउँहरूमा सील, समाधि र प्रज्ञाको बारे देशना गर्नुभएको छ । बुद्ध आफ्नो चारिकाको क्रममा पाटलि गाउँमा (वर्तमान पटना) पुग्नुहुन्छ र पाटलि गाउँवासीहरूले दान गरेका आवसथागारमा बस्नुहुँदै पाटलिवासी उपासकउपासिकाहरूलाई सम्बोधन गर्दै दुश्शील हुनुको पाँचवटा दुष्परिणाम र सीलवान हुनुको पाँचवटा गुणहरूको बारे देशना गर्नुभयो । जुन यस प्रकार छ :[१८]

गुणहरु	दुष्परिणामहरु
१. भोग सम्पत्ति लाभ हुन्छ ।	१. भोग सम्पत्तिको हानि हुन्छ ।
२. कल्याणकीर्ति शब्द फैलिन्छ ।	२. कु-कीर्ति शब्द फैलिन्छ ।
३. जुनसुकै परिषद्मा पनि सम्मान पाउँछ ।	३. जुनसुकै परिषद्मा पनि अपमानित हुन्छ ।
४. स्मृतिपूर्वक मृत्यु हुनेछ ।	४. स्मृतिरहित मृत्यु हुन्छ ।
५. मृत्युपश्चात् सुगतिमा उत्पन्न हुन्छ ।	५. मृत्युपश्चात् दुगतिमा उत्पन्न हुन्छ ।

यही उपदेश बुद्धले अंगुत्तर निकाय, पञ्चक निपात, अक्कोसक वग्ग अन्तर्गत सील सुत्त,[१९] दुक निपात अन्तर्गत अधिकरण वर्गमा[२०] पनि देशना गर्नुभएको छ र आचार्य बुद्धघोषकृत विसुद्धिमग्ग सीलनिद्देस सीलानिसंसमा[२१] पनि उल्लेख छ ।

बौद्ध दर्शनमा चरण धर्म एक महत्वपूर्ण अंग हो । सील पालन गर्नु पनि एक चरण धर्म

---

१७ *अंगुत्तर निकाय,* चतुकक निपात, इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास, इ.स. १९९८, पृ-२ ।

१८ दुण्डबहादुर बज्राचार्य, *दीघनिकाय* (नेपाली अनु), ललितपुर : वीर पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, वि.स. २०५६, पृ २४२-२४३ ।

१९ भिक्षु बोधिसेन महास्थविर, *अंगुत्तर निकाय,* काठमाडौं : अनागारिका वीर्यपारमिता तथा सपरिवार, वि.स.२०६५, पृ ५२८-५२९ ।

२० भिक्षु बोधिसेन महास्थविर, *अंगुत्तर निकाय,* काठमाडौं : ज्ञानज्योति कंसाकार, लक्ष्मीप्रभा कंसाकार, वि.स.२०६८, पृ ५९ ।

२१ भिक्षु सम्यक् सम्बुद्ध प्राणपुत्र(अनु), भिक्षु कोण्डन्य (सम्पादक), *विशुद्धिमार्ग,* काठमाडौं : सुखी होतु नेपाल, वि.स.२०५८, पृ ९ ।

https://dhamma.digital

हो । सीलप्रतिको आस्थाले मात्र धर्मलाई चिरस्थायी बनाउन पर्याप्त हुँदैन बल्कि सील पालन गर्नाले नै धर्मलाई चिरस्थायी बनाउँछ । सील एउटा यस्तो अंग हो जसको कारणले सम्पूर्ण सत्वप्राणीहरूले दुःखबाट मुक्त भएर निर्वाण आत्मसात गर्न सक्छन् । अंगुत्तर निकाय, दसक निपात अन्तर्गत किमत्थि सुत्तमा पटिच्चसमुप्पाद न्यायमा झैं एउटा कारणबाट अर्को कार्य सिद्ध हुन्छ र अन्तमा निर्वाण साक्षात्कार गर्न सकिन्छ भन्ने उपदेश दिनुभएको छ, जुन मार्ग पद्धतिको प्रारम्भ सीलबाट हुन्छ । बुद्धको यस उपदेशअनुसार सीलको कारण पश्चाताप् हुँदैन, पश्चाताप् नहुँदा हृदय प्रमोदित हुन्छ, प्रमोदितको कारण प्रीति, प्रीतिको कारण शालीनता (प्रश्रब्धि), शालीनताको कारण सुख, सुखको कारण समाधि, समाधिको कारण यथाभूतज्ञानदर्शन, यथाभूतज्ञान दर्शनको कारण निर्वेद वैराग्य, निर्वेद वैराग्यको कारण विमुक्ति ज्ञानदर्शन प्राप्त हुन्छ । यसरी सील पालन गर्नाले क्रमानुसार कुसल वृद्धि भएर अर्हत्वमा पुग्न सकिन्छ ।[२२] यही उपदेश बुद्धले चेतनाकरणीय सुत्त,[२३] पठमउपनिस सुत्त,[२४] दुतियउपनिस सुत्त,[२५] ततियउपनिस सुत्त[२६] नामक सुत्तहरूमा पनि देशना गर्नुभएको छ ।

सीलको आनिशंसको बारे त्रिपिटक, अट्ठकथा, टीका आदिमा पनि उल्लेख भएको पाईन्छ । विसुद्धिमग्गको सीलानिसंसको बारे उल्लेख गर्ने क्रममा विभिन्न उपमा उपमेयहरूद्वारा प्रकाश पारिएको छ, जुन यस प्रकार छ :[२७]

> गंगा, यमुना, सरभू, सरस्वती, अचिरवती, मही वा महानदीहरूले जुन फोहोरहरू सफा गर्न सक्दैनन्, यस सील रूपी पानीले ती फोहोरहरू सफागर्न सकिन्छ ।
>
> न पानीले भरिएको हावा, न हरिचन्दन, न (मुक्ता) हार, न रत्न, न चन्दनको किरणले सत्वप्राणीहरूको जलनलाई शान्त पार्न सक्छ जुन अति शीतल आर्यसीलले शान्त पार्नसक्छ ।
>
> सीलको सुगन्ध जस्तो अर्को सुगन्ध कहाँ होला र जुन हावाको प्रवाह दिशामा र उल्टो दिशामा हावा समान बग्छ ।
>
> स्वर्गारोहणको लागि सील जस्तो दोश्रो सिंढि कहाँ छ र वा निर्वाण नगरको प्रवेशको लागि ?
>
> मोति र मणिले सजिएका राजा सीलको आभूषणद्वारा सजिएका भिक्षु जति कै अलंकारिक हुँदैनन् ।
>
> सीलले आत्म निन्दा आदिको डरलाई सबै प्रकारले हटाउँछ र सीलवानको लागि सधैं कीर्ति र सन्तुष्टि उत्पन्न गर्छ ।

---

[२२] भिक्षु बोधिसेन, *अंगुत्तर निकाय,* पाँचौं भाग, काठमाडौं : अनागारिका वीर्यपारमि, वि.स.२०६९, पृ -२ ।

[२३] ऐजन पृ २

[२४] ऐजन पृ ३

[२५] ऐजन पृ ४

[२६] ऐजन पृ ५

[२७] पूर्ववत् पादटिप्पणी नं २१, पृ ९-१० ।

https://dhamma.digital

मज्झिम निकायको आकङ्खेय्य सुत्तमा पनि सीलपालन गर्नाले लौकिक र लोकुत्तर आनिशंस प्राप्तगर्न सकिन्छ भन्ने उपदेश दिनुभएको छ । सीलानिशंसको बारे बुद्धले दिनुभएका उपदेशको सारांश निम्न प्रकार छन् ।[२८]

- समथ विपस्सना भावना राम्ररी अभ्यास गर्न सकिन्छ ।
- चतुप्रत्यय पर्याप्त रूपमा प्राप्त हुनेछ ।
- दाताहरूलाई पुण्य प्रदान गर्न योग्य हुनेछ ।
- दिवंगतहरूलाई पुण्यानुमोदन गर्न योग्य हुनेछ ।
- मनको अरति (राग आदि क्लेश) लाई हटाउन सकिन्छ ।
- भयलाई हटाएर निर्भय हुन सकिन्छ ।
- चार प्रकारका ध्यानलाई सहज तरिकाले प्राप्त गर्न सकिन्छ ।
- अरूपावचर ध्यान सहज तरिकाले प्राप्त गर्न सकिन्छ ।
- चार मार्गफल सहज तरिकाले गर्न सकिन्छ ।
- इद्धिविध आदि पञ्चअभिज्ञा सहज तरिकाले प्राप्त गर्न सकिन्छ ।
- आश्रवरहित चित्तविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्ति यही जन्ममा प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

बुद्धको यस उपदेश अनुसार लौकिक र लोकुत्तर ज्ञान प्राप्तिको लागि सीलको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको र सील राम्ररी पालन गर्नाले आनिशंस स्वरूप निर्वाण साक्षात्कार गर्न सकिने बुझिन्छ ।

बौद्ध दर्शनमा सीलको आफ्नै मौलिकता र गहनता रहेको छ जसलाई सही तरिकाले बुझ्नु नितान्त जरुरी छ । बुद्धको शिक्षा भक्तिमार्गलाई अनुसरण नगरी ज्ञानमार्गलाई अनुसरण गरी संसार दुःखबाट मुक्त भएर निर्वाण साक्षात्कार गर्ने एक यथार्थवादी दर्शन हो । जुन दर्शन सरल तत्वबाट एक विशेष तत्वमा परिणत हुने श्रृङ्खलाबद्ध शिक्षा हो । यो शिक्षालाई मज्झिम निकाय अन्तर्गत गणक मोग्गल्लान सुत्तमा अनुपुब्ब सिक्खा, अनुपुब्ब किरिया र अनुपुब्ब पटिपदा भनेर उल्लेख गरिएको छ जसलाई राम्ररी अनुसरण गर्न सकेमा निर्वाण लाभ गर्न सकिन्छ भन्ने बुद्ध उपदेश हो ।[२९]

यो अनुक्रमिक शिक्षाको प्रारम्भिक चरण नै अनुपुब्बसिक्खा अर्थात् सील हो । सील पालन गर्ने तरिकादेखि निर्वाणसम्म पुग्ने मार्गको बारे देशना गर्नुभएको एक अर्को महत्वपूर्ण सूत्र हो संयुक्त निकाय, महावग्ग सोतापत्ति वर्ग अन्तर्गत वेलुद्वार सुत्त । सुखपूर्ण लौकिक जीवन बिताउने क्रममा मरणपश्चात् कसरी सुगतिमा पुग्न सकिन्छ भन्ने प्रश्नको जवाफको रूपमा बुद्धले यो सूत्र

[२८] दुण्डबहादुर वज्राचार्य, *मज्झिम निकाय* (नेपाल भाषा), ललितपुर : वीर पूर्ण पुस्तक संग्रहलय, वि.स. २०५४, पृ २४-२५ ।

[२९] ऐजन, पृ ५८०-५८३ ।

https://dhamma.digital

देशना गर्नुभएको हो ।[३०] यस सूत्रमा पाणातिपाता, अदिन्नादाना, कामेसुमिच्छाचारा, मुसावादा, पिसुनावाचा, फरुसावाचा, सम्पप्फलापा आदि सातवटा सीललाई अत्तुपनायिक धर्मको रूपमा पालन गर्नुपर्ने बुद्धले देशना गर्नुभएको पाइन्छ । जुन कार्य आफूलाई मनपर्दैन त्यो कार्य अरूलाई पनि मनपर्दैन भन्ने ठम्याइलाई बुझेर त्यो कार्य नगर्नुलाई नै अत्तुपनायिक धर्मपरियाय भनिन्छ । यी अत्तुपनायिक धर्मपरियायमा रहेर आफूले पनि सील पालन गर्ने, अरूलाई पनि पालन गर्नको लागि उपदेश दिने र सील पालन गर्नेहरूको प्रशंसा गरी त्रिकोटिक पारिसुद्धिले युक्त भएर कायिक समाचार र वाचसिक समाचारले युक्त हुनुपर्छ । यस्ता व्यक्तिमा बुद्ध, धर्म, संघ र आफ्नो सीलप्रति दृढ श्रद्धा उत्पन्न हुन्छ र आफू दुर्गतिमा पतन नहुने र आर्यमार्गमा प्रवेश गरेर मार्गफल प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने आत्मविश्वास वृद्धि हुन्छ भन्ने उपदेश बुद्धले यस वेलुद्वार सुत्तमा देशना गर्नुभएको छ ।

मज्झिम निकायको रथविनीत सुत्तमा पनि बुद्धले देशना गर्नुभएअनुसार बौद्ध दर्शनको अन्तिम लक्ष निर्वाण प्राप्तिको मूल आधार नै सीलविसुद्धि हो । बुद्ध श्रावकले देशना गर्नुभएको उक्त सुत्त देशनाअनुसार सील विसुद्धिबाट सुरुवात् गरी ज्ञानदर्शन विशुद्धिबाट अनुपादान परिनिर्वाण साक्षात्कार गर्न सकिन्छ ।[३१]

त्रिपिटकमा सील सम्बन्धी देशना गर्नुभएका अधिकांश सूत्रहरूमा निर्वाण प्राप्तिको लागि सील नै पूर्वाधार हुने बताइएको छ । बुद्धले सील, समाधि, प्रज्ञा आदि त्रिशिक्षाद्वारा भवदुःखलाई अन्त गर्ने उपदेश दिनुभएको छ । सीलको मूल उद्देश्य नै शारीरिक तथा वाचसिक पापकर्मबाट मुक्त गर्नु हो । मनले शरीर वचनलाई परिचालन गरिन्छ । तसर्थ दुष्कर्मको लागि मनको भूमिका बारे बुझ्नु नितान्त जरुरी छ । संयुक्तनिकाय, महावग्ग, सतिपट्ठान संयुक्त अन्तर्गत भिक्खु सुत्तमा उल्लेख भएअनुसार एकपटक एकजना भिक्षुले बुद्ध समक्ष क्लेशरूपी फोहोरलाई जलाउनको लागि दृढ अधिष्ठानले धर्ममा अभ्यासरत भिक्षुको निर्वाण साक्षात्कारको लागि उपयुक्त धर्मउपदेश छोटकरीमा बताउनुस् भनेर आग्रह गर्दा बुद्धले यसरी उपदेश दिनु भयो :

तस्मातीह त्वं भिक्खु आदिमेव विसोधेहि कुसलेसु धम्मेसु कोच आदि कुसलानं धम्मानं, सीलञ्च सुविसुद्धं, दिट्ठि च उजुका[३२]

अर्थात् "कुसल धर्मको प्रारम्भिक अवस्थालाई शुद्ध गर्नू, कुसल धर्मको प्रारम्भिक अवस्था नै विशुद्ध सील र सीधा दृष्टि हो । जब विशुद्ध सील र सीधा दृष्टिले युक्त हुन्छ तब वीर्यवान्, सम्प्रजन्य र स्मृतिवान् भएर चार स्मृतिप्रस्थानलाई अभ्यासद्वारा क्षीणाश्रव भएर निर्वाण लाभ गर्न सकिन्छ ।" बुद्धको यस उपदेशबाट निर्वाण लाभको मूलभूत भूमिका नै सील हो भन्ने बुझिन्छ । सोही संयुक्त निकायको सीलवन्त सुत्तमा पनि आयुष्मान् कोट्ठितले सीलवान् भिक्षुले कुन धर्मलाई राम्ररी मनन गर्छ भनेर सोधेको प्रश्नको उत्तर दिंदै सारिपुत्रले सीलवान् भिक्षुले पञ्चउपादानस्कन्ध

[३०] पूर्ववत् पादटिप्पणी नं १४, पृ १०७१-१०७३ ।

[३१] पूर्ववत् पादटिप्पणी नं २८, पृ १२३-१२७ ।

[३२] *संयुक्त निकाय* (ततियो भागो), इगतपुरी : विपस्सना विशोधन विन्यास, ई.सं १९९८,पृ -२२२ ।

https://dhamma.digital

धर्मलाई अनित्यको दृष्टिले, दुःखको दृष्टिले, रोगको दृष्टिले, पिलोको दृष्टिले, भालाको दृष्टिले, घृणाको दृष्टिले, आबाधको दृष्टिले, आफ्नो नभएको दृष्टिले, विनाशको दृष्टिले, शून्यको दृष्टिले तथा अनात्मको दृष्टिले मनन गरी मार्गफल पनि लाभ गर्नेछ भनेर जवाफ दिनुभएको थियो ।[३३]

जटा सूत्रमा बुद्धले देशना गरेअनुसार निर्वाणको मूल आधार नै सील हो ।[३४]

सीले पटिट्ठाय नरो सपञ्ञो चित्तं पञ्ञञ्च भावये

आतापि निपको भिक्खु सो इमं विजटये जटं ।

अथात् "जो सीलसम्पन्न भएर क्लेशलाई जलाउने क्षमताले सुसज्जित बुद्धिमानि हुन्छ, उसले समाधि र प्रज्ञाको वृद्धि गरी सांसारिक गाँठोलाई फुकाल्छ ।"

उपसंहार

सील एउटा शब्द भए पनि विभिन्न तरिकाले विभाजन गरिएको पाइन्छ जस्तै सामणेर सील, उपसम्पदा सील, गृहस्थी सील, आभिसमाचारिक सील आदि । यस प्रकारका विभाजनहरूबारे विसुद्धिमार्गको सीलनिद्देसमा राम्ररी प्रस्तुत गरिएको छ जुन विभाजन पालि त्रिपिटकमा पाईदैन । गृहस्थीका लागि होस्, प्रव्रजितहरूका लागि होस्, कायिक वाचसिक शुद्धता धेरै नै महत्वपूर्ण छ भनिएको छ, किनकि यसले लौकिक तथा लोकुत्तर आनिशंसहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ । ब्रह्मजाल सुत्तमा बुद्धले देशना गर्नुभएका चूलसील, मज्झिमसील, महासीललाई अध्ययन गर्दा सील भनेको भिक्षुहरूका लागि मात्र सीमित नरहेको देखिन्छ । सम्पूर्ण मानववर्गको जीवन शैली नै सकारात्मक ढंगले सुधार गर्ने तरिका देखाईएको छ, याने कि प्रव्रजित पक्ष र गृहस्थी दुवै यही सामाजिक परिवेशका हुन् । तसर्थ दुवै पक्षको लौकिक तथा लोकुत्तर विकाशको लागि सील नितान्त जरुरी अंग हो भनिएको छ । जे गरेर पनि जिउने सोच असल मानिसको परिकल्पना होइन । काग सबै फोहोर खाएर सजिलै बाँच्छ, त्यसरी नै लाज बिना कुनै पनि तरिकाले बाँच्न सजिलो छ । तर यो बौद्धहरूको जीवन पद्धति होइन । बुद्धिमान असल मानिस दिनदिनै खुसी र सन्तुष्टि प्राप्त गर्न कोसिस गर्दछ । उसको मानसिक सन्तुष्टिबाट आध्यात्मिक विकास हुन्छ । यो आफ्नो सीलमय प्रतिपदा हुन्छ ।

---

३३ पूर्ववत् पादटिप्पणी नं १४, पृ ५४८-५४९ ।

३४ ऐजन, पृ १८ ।

https://dhamma.digital

सन्दर्भ सामग्री :

१. *अंगुत्तर निकाय,* अट्ठक निपात, इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास, ई.स. १९९८ ।

२. *अंगुत्तर निकाय,* चतुकक निपात, इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास, ई.स. १९९८ ।

३. *अंगुत्तर निकाय,* दुक निपात, अधिकरण वग्ग, इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास, ई.स. १९९८ ।

४. *दीघनिकाय* (दुतियो भागो), इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास, ई.स. १९९३ ।

५. धर्मसिरि, *गुणपाल बौद्ध सदाचारये मूलधर्म,* देहिवल : बौद्ध संस्कृतिक मध्यस्थानय, १९९६ ।

६. नेपाली शब्दकोष, nepalsabdakosh.com

७. *पटिसम्भिदामग्ग अट्ठकथा,* पठमो भागो, इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास, ई.स. १९९८ ।

८. *पटिसम्भिदामग्ग,* इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास, ई.स. १९९८ ।

९. *पाराजिका पालि,* इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास, ई.स. १९९८।

१०. बज्राचार्य, दुण्डबहादुर, *मज्झिम निकाय (नेपाल भाषा),* गाबहाल : वीर पूर्ण पुस्तक संग्रहलय, वि.सं. २०५४ ।

११. प्राणपुत्र भिक्षु सम्यक् सम्बुद्ध (अनु), भिक्षु कोण्डन्य (सम्पादक), *विशुद्धिमार्ग,* भृकुटीमण्डप : सुखी होतु नेपाल, वि.सं. २०५८ ।

१२. महास्थविर, भिक्षु बोधिसेन, *अंगुत्तर निकाय पाँचौं भाग,* अनागारिका वीर्यपारमि, वि.सं. २०६९ ।

१३. महास्थविर, भिक्षु बोधिसेन, *अंगुत्तर निकाय,* काठमाडौं : ज्ञानज्योति कंशाकार, लक्ष्मीप्रभा कंसाकार, वि.सं. २०६८ ।

१४. महास्थविर, भिक्षु बोधिसेन, *अंगुत्तर निकाय,* काठमाडौं : अनागारिका वीर्यपारमिता तथा सपरिवार, वि.सं.२०६५ ।

१५. वज्राचार्य, दुण्डबहादुर (अनु.), *दीघनिकाय,* नेपाली, ललितपुर :वीर पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, वि.सं. २०५६ ।

१६. वज्राचार्य, दुण्डबहादुर (अनु.), *दीघनिकाय (नेपाली),* ललितपुर : वीर पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, वि.सं. २०५६ ।

१७. वज्राचार्य, दुण्डबहादुर (अनु.), *संयुक्त निकाय,* ललितपुर : वीर पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, वि.सं. २०५५ ।

१८. *विसुद्धिमग्ग पठमो भागो,* इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास, ई.स. १९९८ ।

१९. *विसुद्धिमग्गो पथमो भागो,* विपश्यना विशोधन विन्यास, ई.स. १९९८ ।

२०. शाक्य, धर्मरत्न "त्रिशुली", *सुत्तनिपात,* ललितपुर : सुभाष प्रिटिङ्ग प्रेस, ने.सं. १११३, पृ २१८-२१९ ।

२१. *संयुक्त निकाय (ततियो भागो),* इगतपुरी : विपस्सना विशोधन विन्यास, ई.सं १९९८ ।

२२. *समन्तपासादिका (पठमो भागो),* नालन्दा : नव नालन्दा महाविहार, ई.स. १९६४ ।

Dhamma.Digital
https://dhamma.digital

बुद्धलाई प्रशंसा गरिने कारणहरूमध्ये तीन प्रकारका शीलहरू

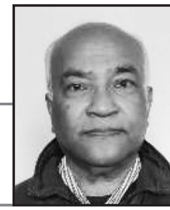

✍ **सह प्राध्यापक मदन रत्न मानन्धर**
अध्यापक, थेरवाद बुद्धिष्ट एकेडेमी

सारांश (Abstract) :

ई.पू. ६२३ (कसै कसैले ५६३?) मा वर्तमान नेपालको दक्षिण पश्चिम तराई अवस्थित लुम्बिनी उपवनमा जन्मिएका सिद्धार्थ कुमारले ३५ वर्षको उमेरमा बुद्धत्व ज्ञान प्राप्तगरी बुद्ध बने । आफूले प्राप्तगरेको बोधिज्ञानलाई त्यसपछिका ४५ वर्षसम्म सिकाउनु भई ८० वर्षको पाको उमेरमा उहाँको महापरिनिर्वाण भए लगत्तै विद्वान, दूरदर्शी तथा निक्लेशी भिक्षुसंघको पहलमा उहाँका सम्पूर्ण शिक्षा, उपदेश र विनयहरूको संग्रह गरी त्रिपिटक संगायना गरियो, जुन पालि भाषामा रहेको छ र जसमा सूत्रपिटक, विनयपिटक र अभिधर्मपिटक समावेश छन् ।

यिनै सूत्रपिटकलाई पुनः पाँचवटा निकायमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो निकायलाई दीघनिकाय नामाकरण गरिएको छ। सो दीघनिकायमा ३४ वटा सूत्र (उपदेश)हरू संग्रहित छन् । ती मध्ये पहिलो सूत्र ब्रह्मजाल सूत्रमा बुद्धलाई प्रशंसा गर्नुका विभिन्न कारणहरू मध्ये उहाँले पालना गर्नुहुने तीन प्रकारका शीलहरूको बारेमा उल्लेख छन् ।

ती शीलहरूका बारेमा जानकारी राखेमा त्यसबाट अनेक प्रकारका शिक्षा एवं फाइदा प्राप्त गर्न सकिने देखिएकोले यो लेख तयार गरिएको हो ।

मुख्य शब्दहरू : बुद्ध, शील, चूल शील, मध्यमशील, महाशील ।

विषय प्रवेश :

शील शब्दले सदाचार, नैतिक आचरण, असल व्यवहार, शरीर र वचनको सुसंयमता, विनयी स्वभाव आदिलाई जनाउँछ । सुविख्यात बौद्ध-ग्रन्थ विशुद्धिमार्ग अनुसार काय-कर्म आदिको संयम, अर्थात् सुशीलताद्वारा अ-विप्रकीर्णता (एक जस्तो बनीरहने), अथवा बस्नलाई आधार जस्तो कुशल

https://dhamma.digital

धर्महरूलाई धारण गर्नुलाई शील भनिएको छ ।[१]

सोही ग्रन्थमा दुई प्रकारका शीलको बारेमा उल्लेख पाइन्छ । ती हुन् : पहिलो, सुचरित वा चारित्र शील जसले गर्नुपर्ने सदाचारलाई जनाउँछ भने अर्को, दुचरित वा वारित्र शील जसले गर्न नहुने वा वर्जित काम भनी जनाउँछ ।[२]

चारित्र शील वा असल व्यवहार अन्तर्गत कल्याणमित्रको संगत गर्नु, राम्रो कुरामा साधुवाद दिनु, अरूको अपराधमा क्षमा दिनु, अरूको गुण प्रकाश गर्नु, दोष सुधार्न आत्मालोचना गर्नु, आफ्नो गुण प्रकाश नगरी बस्नु, निर्दोष काममा अनालसी हुनु, रोगीहरूको सेवामा उत्साह बनाउनु, आफन्तहरूलाई धैर्य गराउनु, आवश्यक भएकालाई सक्दो सहयोग गर्नु, अपराधीलाई अपराध गर्न अनुबल (मद्दत) नदिनु बरु सुधारका लागि प्रयत्न गर्नुलाई राखिएका छन् ।[३]

वारित्र शील अर्थात् गर्न नहुने, त्याग्न योग्य, वर्जित कामहरूका बारेमा बुद्धको शिक्षा निम्नप्रकारका रहेका छन्:- क) गृहस्थहरूका लागि पञ्चशील वा अष्टशील वा दश शील,

ख) प्रव्रजित श्रामणेरहरूकालागि दश शील,

ग) प्रव्रजित भिक्षु, भिक्षुणीहरूकालागि भिक्षु भिक्षुणी प्रातिमोक्ष, जसमा २२७ र ३११ वटा नियमहरू छन् । यी सबै शीलहरूका अलावा भगवान बुद्धले पालना गर्नुहुने विभिन्न शील नियमहरूलाई तीन वटा वर्गमा

विभाजन गरिएको छ। जसलाई चूल (सानो) शील, मध्यम शील र महाशीलको रूपमा वर्णन गरिएका छन् ।[४]

यी शीलहरूको पालना गर्नाको कारणले नै पृथक्जन मानिसहरूले बुद्धलाई प्रशंसा गर्छन् वा वर्णन गर्छन् भन्ने कुरा स्वयं बुद्धले बताउनुभएको छ । सो कुरा पालि त्रिपिटक अन्तर्गत पहिलो पिटक सूत्रपिटकको पाँचवटा निकाय मध्ये पहिलो निकाय ग्रन्थ दीघनिकायको पहिलो सूत्र 'ब्रह्मजाल सूत्र'मा वर्णन गरिएको छ ।[५]

Dhamma.Digital

१ डा. धर्मरक्षित (अनु.), *विसुद्धिमग्ग,* नई दिल्लीः सम्यक् प्रकाशन, ई. सं. २००८, पृ. ७४-७५ ।

२ *विसुद्धिमग्गो,* पठमो भागो, इगतपुरीः विपश्यना विशोधन विन्यास, ई.सं १९९८, पृ. १२ ।

३ आचार्य भिक्षु कुमार काश्यप, *दश पारमिता,* काठमाडौंः बुद्धविहार भृकुटीमण्डप लगायत, वि.सं. २०६९, पृ. ५० ।

४ दुण्ड बहादुर वज्राचार्य (अनु, सं.), *दीघनिकाय* (नेपाली भाषामा), ललितपुरः पवित्रबहादुर वज्राचार्य लगायत, वि.सं. २०५६, पृ. ३-९ ।

५ *दीघनिकायो,* पठमो भागो, इगतपुरीः विपश्यना विशोधन विन्यास, ई.सं. १९९३, पृ. ३-१० को आधारमा ।

https://dhamma.digital

क) चूल शील[६]को पालना :

श्रमण गौतम शरीरबाट गरिने तीन प्रकारका दुष्कर्महरूबाट विरत (अलग) रहन्छन् :

१. प्राणीहिंसालाई त्यागी प्राणीहिंसाबाट अलग भईरहन्छ ।

२. अदिन्नादान (नदिएको नलिने अथवा चोरी काम) लाई त्यागी, दिएको वस्तुको मात्र अपेक्षा गर्दछ ।

३. अब्रह्मचर्यलाई त्यागी ब्रह्मचारी हुन्छ ।

श्रमण गौतम वचनबाट गरिने चार प्रकारका दुष्कर्महरूबाट अलग रहन्छन् :

१. झूटो कुरा त्यागी तथ्य बोल्छ, सत्यमा प्रतिष्ठित छन्,

२. चुक्ली बोलीबाट अलग भई बस्छ,

३. चित्त दुख्ने वचन बोल्दैनन्,

४. निरर्थक बोली नबोली समयोचित बोल्ने, तथ्य कुरा बोल्ने, सार्थक[७] कुरा गर्ने, धार्मिक कुरा गर्ने, सदाचारको कुरा गर्ने, मनमा राखिराख्न योग्य कुरा गर्ने, समयानुकूल र उचित मात्रामा कुरा गर्ने गर्दछ ।

श्रमण गौतम निम्न उल्लिखित अनावश्यक कामहरू गर्नबाट अलग रहन्छन् :

१. बीउ तथा विरुवाहरू नाश गर्ने	२. विकाल (मध्यान्ह पछि) भोजन नगर्ने र रातमा नखाईकन दिनमा एकछाक मात्र भोजन गर्दछ	३. नाच गान बाद्यवादन तथा तमाशा आदि हेर्ने
४. माला लगाउने, सुगन्ध लेपन गर्ने, श्रृँगार गर्ने, अलंकारबाट सजिने	५. उच्च आसन र भड्किलो आसन प्रयोग गर्ने	६. सुन चाँदी ग्रहण गर्ने
७. काँचो धान्य-वर्गका अन्नहरू गहण गर्ने	८. काँचो मासु ग्रहण गर्ने,	९. स्त्री तथा कुमारी ग्रहण गर्ने,
१०. दास दासी ग्रहण गर्ने,	११. भेडा बाखा ग्रहण गर्ने,	१२. कुखुरा, सुँगुर ग्रहण गर्ने,
१३. हात्ती, गाई, घोडा, घोडी, खच्चर[८] ग्रहण गर्ने,	१४. खेत तथा जग्गा जमीन, (बाली[९]) ग्रहण गर्ने,	१५. दूत भई काम गर्ने,

[६] ऐ, पृ. ३-५ ।

[७] दुण्डबहादुर वज्राचार्य (अनु.), *दीघनिकाय* (नेपालभाषा), ललितपुरः पवित्र बहादुर वज्राचार्य लगायत, वि.सं. २०४६, पृ. ३ ।

[८] वज्राचार्य, पूर्वोक्त पादटिप्पणी सं. ७, पृ. ४ ।

[९] ऐ पृ. ४ ।

https://dhamma.digital

१६. क्रय विक्रय (किनबेच) का काम गर्ने,	१७. तराजु, ढक, माना-पाथीमा छलकपट गर्ने,	१८. घूस लिने-दिने, छलकपट गर्ने, ठगी र छकाउने,
१९. छेदन (हातखुट्टा काट्ने), वध (मारकाट वा हत्या), बन्धन (बाँध्ने), लुट्ने, बलात्कार गर्ने आदि कामबाट अलग रहन्छ ।		

ख) मध्यम शील[१०]को पालना :

कुनै कुनै श्रमण ब्राह्मणहरूले अरूहरूले श्रद्धापूर्वक दान गरेको भोजन खाएर गरिने निम्न उल्लिखित कार्यहरू गर्नमा श्रमण गौतम अलग रहन्छन्, जस्तै :

१. बीजगामभूतगामसमारम्भं अनुयुत्ता विहरन्ति... : मूल बीज[११] लगायत पाँच प्रकारका बीउहरू नष्ट गन कार्यबाट अलग,

२. सन्निधिकारपरिभोगं अनुयुत्ता विहरन्ति... : अन्न आदि वस्त्र, वाहन, शयनासन, गन्ध (घाउ आदिमा लगाउने मलहम), आमिस (चाहिने भन्दा बढीमात्रामा भौतिक वस्तुहरू) संग्रह गर्नबाट अलग,

३. विसूकदस्सनं अनुयुत्ता विहरन्ति... : अनुचित दर्शन जस्तै नृत्य, गीत, वाद्य, आख्यान, ताली, बाजाको ताल, गाग्री बजाउने, परीहरूको दृष्ययुक्त खेल, फलामको डल्लोको खेल, जादू, बाँसको खेल, मृतकको हाड बजाउने खेल, हात्ती जुधाउने खेल, घोडा, भैंसी, गोरु, बोका, भेँडा, कुखुरा, बट्टाईं जुधाउने खेल, लट्ठि जुधाउने, मुड्कि हान्ने, कुस्ती खेल, नक्कली युद्ध अभ्यासको खेल, सेनाका अनेक खेल तथा गतिविधि आदि मनोरञ्जन कार्य गर्नबाट अलग,

४. जूतप्पमादट्ठानानुयोगं अनुयुत्ता विहरन्ति... : जुवा बाजी लगायत प्रमाद-स्थान (बेहोशीका कारक काम)हरू जस्तै : अष्टपद (८।८ जना मिली खेल्ने), दशपद (सतरंजको खेल), मनमनै चेस खेल्ने खेल, खुट्टी खेल्ने, गिर्खाको थुप्रो राखी त्यसबाट एक एक गिर्खा नहल्लाइकन झिक्ने खेल, पासा खेल, लामो लट्ठिले छोटो लट्ठिलाई हिर्काउने खेल, भिजेको काठको टुक्राले भित्तामा रूप कोर्ने खेल, गेडीको खेल, पातका डाँठहरू बनाउने खेल, हलो बनाई खेल्ने, आकाशमा वा भुइंमा चक्का घुमाउने खेल, ताडको पात टिपेर घुमाउने खेल, पातको मानो बनाई नापेर खेल्ने, खेलौना रथ, धनुषको खेल, आकाशमा वा पिठ्युंमा अक्षर लेख्ने खेल, मनमा चिताएको जान्ने खेल, काना र लंगडा जस्तै भई खेल्ने आदिबाट अलग,

---

[१०] पूर्वोक्त पादटिप्पणी सं. ५, पृ. ६-८ ।

[११] वज्राचार्य, पूर्वोक्त पादटिप्पणी सं. ४, पृ. ५ । क) मूलबीज (हलेदो, अदुवा, आलु आदिको बीउ), ख) खन्धबीज (तामा, पीपल आदिको बीउ), ग) फलबीज (उखु, बाँस आदिको बीउ), घ) अग्रबीज (टुप्पोबाट पलाउने बीउ) र ङ) बीजबीज (धान, गहुँ आदिको बीउ) ।

https://dhamma.digital

५. उच्चासयनमहासयनं अनुयुत्ता विहरन्ति... : अनुमति दिइएको भन्दा लामो, ठूलो आसन वा खाटका प्रयोगबाट अलग,

पशुको चित्र कुँदिएको आसन, लामा लामा रौं भएको आसन, अनेक बुट्टा भएको आसन, भेँडाको सेतो रौंले बनेको तन्ना वा राडी[१२], बुट्टेदार सेतो तन्ना, फूलबुट्टे तन्ना, सिँह आदिको बुट्टा भएको ऊनको तन्ना, दुवैतिर झल्लर भएको ऊनको तन्ना, एकातर्फ झल्लर भएको तन्ना, जरीयुक्त कपडाले बनेको ओछ्यान, एकदम ठूलो दरी, हात्तीमा ओछ्याउने साज, घोडामा ओछ्याउने साज, रथमा ओछ्याउने साज, बोकाको छालाको बिछौना, कदलिमृगको छालाको बिछौना, चँदुवा भएको झूल, दुवैतिर राता तकियाको आसनहरूको प्रयोगबाट अलग,

६. मण्डनविभूसनट्ठानानुयोगं अनुयुत्ता विहरन्ति... : जीउमा अत्तर पाउडर लगाउने कामबाट अलग, जीउमा तेल घस्ने, मालिस गराउने, अरूबाट नुहाउन लगाउने, ऐना हेरेर श्रृंगार गर्ने, आँखामा गाजल लगाउने, माला-गन्धलेपन गर्ने, मुखमा पाउडर दल्ने, लेप लगाउने, हातमा बाला आदि लगाउने, कपाल कोर्ने, अलंकृत लौरो समाउने, बाँसको बुट्टेदार बत्ता, तलवार, छाता समाउने, बुट्टेदार जुत्ता लगाउने, पगडी लगाउने, मणि, चामर लगायत लामा-लामा झलरयुक्त सेतो सफा कपडा आदिको प्रयोगबाट अलग,

७. तिरच्छानकथं अनुयुत्ता विहरन्ति... : तिरश्चीन कथा (अनावश्यक गफ) गर्ने कार्यबाट अलग जस्तै राजकथा, चोरकथा, महामन्त्रीकथा, सेनाकथा, भयकथा, युद्धकथा, अन्नकथा, पान (पेयपदार्थ) कथा, वस्त्रकथा, शयनकथा, मालाकथा, गन्धकथा, ज्ञाति (आफन्त) कथा, यान (सवारीसाधन) कथा, गाउँकथा, निगम (सानो शहर) कथा, नगर (शहर) कथा, जनपद (देश) कथा, स्त्रीकथा, शूरवीरकथा, गली, सडक, दोबाटो, चौबाटोकथा, पँधेरोकथा, मृतककथा, संसारको विविधकथा, लोकसम्बन्धमा भनिएका कथा, समुद्रसम्बन्धमा भनिएका कथा,

यसो भएको उसो भएको भनी भनिएका इतिहासकथाहरूबाट अलग,

८. विग्गाहिककथं अनुयुत्ता विहरन्ति.....: झगडा, लफडा हुने काम गर्नबाट अलग, जस्तै

'तिमी यो धर्म विनय जान्दैनौ', 'म यो धर्म विनय जान्दछु', 'तिमी यो धर्म विनय बारेमा के जानौला र?', 'तिमी मिथ्या आचरण गर्दछौ', 'म सम्यक् आचरण गर्दछु', 'मेरो कुरा सार्थक छ', 'तिम्रो कुरा निरर्थक छ', 'अघि भन्नुपर्ने पछि भन्छौ', 'पछि भन्नुपर्ने अघि भन्छौ', 'तिमीले जतिपनि विचार गरेका छौ ती मिलका छैनन्' , 'तिमीलाई वाद आरोप लगाएँ', 'तिमी हाऱ्यौ', 'यस लान्छनाबाट मुक्त हुनतिर लाग',

'यदि सक्छौ भन मेरो कुराको जवाफ देऊ' आदि जस्ता वादविवाद गर्ने कामबाट अलग,

९. दूत्तेय्यपहिणगमनानुयोगं अनुयुत्ता विहरन्ति..... : दूतको काम गर्नमा संलग्न भएर बस्ने,

---

[१२] वज्राचार्य, पूर्वोक्त पादटिप्पणी सं. ७, पृ. थ ।

https://dhamma.digital

जस्तै, राजाहरूले, राजमहामात्यहरूले, क्षत्रीयहरूले, ब्राह्मणहरूले, गृहपतिहरूले, कुमारहरूले ' फलाना ठाउँमा जाऊ, फलाना ठाउँमा आऊ, यो लैजाऊ, फलाना ठाउँबाट यो ल्याऊ' आदि भनी अह्राएको काम गर्नबाट अलग,

१०. कुहका च होन्ति..... : पाखण्डी हुने, आफूमा नभएको गुण प्रकाश पार्ने, लाभ प्राप्तिकानिमित्त संकेत गर्ने, आफूमा नभएको शील स्वभावको अभिनय गर्ने, अधार्मिकपूर्वक थोरै लाभद्वारा धेरै लाभको खोजी गर्ने, यसैको कारणमा अर्कासँग गाली गलौज झै झगडा गर्ने कामबाट अलग ।

ग) महाशीलको पालना[१३] :

कुनै कुनै श्रमण ब्राह्मणहरू अरूहरूले श्रद्धापूर्वक दिएको भोजन खाएर तिरश्चीन (छुद्र) विद्याद्वारा मिथ्या जीविका गर्छन् (तिरच्छानविज्जाय मिच्छाजीवेन जीवितं कप्पेन्ति....) : जस्तै :

१. अंग विद्या (हात, खुट्टा आदि शरीरको अंग हेरी मानिसको भविष्य बताउने काम) बाट अलग, निमित्त विद्या (अन्दाज गर्ने काम), उत्पाद विद्या (चट्यांगलाई हेरी भविष्यवाणी गर्ने काम),

स्वप्न विद्या (सपनाको फल बताउने काम), लक्षण विद्या (राजा, महाराजा हुने लक्षण बताउने काम),

मूसिक छिन्न विद्या (मुसाले कपडा काटेकोमा अर्थ निकाल्ने काम),

अग्नि होम (यस्तो यस्तो काठले होम गर्दा यस्तो यस्तो फल पाइन्छ भन्ने काम),

दर्वी विद्या (डाडुले होमिने काम), भूस होम, कनिका होम, चामल होम, घिउ होम, तेल होम,

मुख होम (मुखमा राखेको अन्न आदि यज्ञशालामा थुकेर गरिने होम अथवा मन्त्रको उच्चारण गरी गरिने होम[१४], अथवा मुखबाट आगो निकाली गरी गरिने होम[१५]), रगत होमबाट अलग,

अंग विद्या (शरीरको अंग हेरी भाग्य बताउने काम) बाट अलग,

वास्तु विद्या (घरवारीको माटो हेरेर गुणदोष विचार गर्ने काम), क्षेत्र विद्या (क्षेत्रसम्बन्धमा जानकारी राख्ने), शिव विद्या (मसानमा बसेर अघोर मन्त्र साधन गर्ने काम), भूत विद्या (भूतप्रेत लगाई तर्साउने विद्या)(?), भूरि विद्या (माटोको घरमा बसी सिक्नुपर्ने विद्या[१६] वा ठूलो घरमा बस्नेहरूले पढ्नु पर्ने विद्या[१७]),

सर्पविद्या (सर्पको टोकाइको उपचार गर्ने काम),

---

[१३] पूर्वोक्त पादटिप्पणी सं. ५, पृ. ८-१० ।

[१४] वज्राचार्य, पूर्वोक्त पादटिप्पणी सं.४, पृ. ७ ।

[१५] वज्राचार्य, पूर्वोक्त पादटिप्पणी सं.७, पृ. ६ ।

[१६] ऐ, पृ. ६ ।

[१७] वज्राचार्य, पूर्वोक्त पादटिप्पणी सं.४, पृ. ७ ।

https://dhamma.digital

विषविद्या (पुरानो विषलाई झिक्नसक्ने र नयाँ विषलाई थप्नसक्ने विद्या),

वृश्चिक विद्या (विच्छिको टोकाइको उपचार), मुसाको विद्या (मुसाको टोकाइको उपचार), शकुन विद्या (पशुपन्छीहरूको आवाज र उडाई हेरेर तिनीहरूलाई चिन्नसक्ने),

वायस विद्या (काग कराएको आवाजले यस्तो यस्तो हुन्छ भनी भन्नसक्ने), परिपक्व-ध्यान विद्या (कसैको बाँच्ने समय जान्नसक्ने),

तीर परित्राण विद्या (आफूतिर आएको वाणलाई फर्काउन सक्ने),

मृगचक्र विद्या (पशुपन्छीहरूको आवाजबाट तिनीहरूलाई चिन्नसक्ने) कामहरूबाट अलग,

२. मणिलक्षण हेरेर यसो यसो हुन्छ भनी भन्ने कामबाट अलग, वस्त्रलक्षण, दण्डलक्षण, शस्त्रलक्षण, तरवारलक्षण, बाणलक्षण, धनुषलक्षण, अन्य शस्त्रलक्षण, स्त्रीलक्षण, पुरुषलक्षण, कुमारलक्षण, कुमारीलक्षण, दासलक्षण, दासीलक्षण, हस्ति (हात्ती) लक्षण, अश्व (घोडा) लक्षण, भैंसीलक्षण, साँढेलक्षण, गाईलक्षण, बोकालक्षण, भेँडालक्षण, कुखुरालक्षण, बट्टाईंलक्षण, गोहीलक्षण, कानको गहनालक्षण, कछुवालक्षण, मृगलक्षण आदि हेरेर यसो यसो हुन्छ भनी भन्ने कामबाट अलग,

३. राजाको आवत जावत र लक्षण बताउनबाट अलग, जस्तै फलानो बेला राजा बाहिर निस्कन्छ, फलाना बेला राजा फर्कन्छ, भित्रका राजा अगाडि बढ्नुपर्छ, बाहिरका राजाले पछाडि हट्नुपर्छ, भित्रका राजाको विजय हुनेछ, बाहिरका राजाको पराजय हुनेछ, बाहिरका राजाको विजय हुनेछ,

भित्रका राजाको पराजय हुनेछ, यसरी यसको विजय र यसको पराजय हुनेछ भनी अनावश्यक कुरा गर्नबाट अलग,

४. चन्द्रग्रहण हुनेछ, सूर्यग्रहण हुनेछ, नक्षत्र ग्रहण हुनेछ, चन्द्रसूर्यहरू आ-आफन् ा बाटामा रहनेछन्, चन्द्रसूर्यहरू आ-आफ्ना बाटा छाडेर अर्को बाटा लाग्नेछन्, नक्षत्रहरू आ-आफ्ना बाटामा रहनेछन्,

नक्षत्रहरू आ-आफ्ना बाटा छाडेर अर्को बाटा लाग्नेछन उल्कापात हुनेछ, दिशादाह हुनेछ, भूकम्प हुनेछ,

सुक्खा बादल गर्जनेछ, चन्द्रसूर्य नक्षत्रहरूको उदय, अस्त, मलिन तथा परिशुद्ध हुनेछ,

यो चन्द्रग्रहणबाट यस्तो फल हुनेछ, यो सूर्यग्रहणबाट यस्तो फल हुनेछ, यो नक्षत्रग्रहणबाट यस्तो फल हुनेछ, यी चन्द्रसूर्यहरू आ-आफ्ना बाटामा रहनाको फल यस्तो हुनेछ,

यी चन्द्रसूर्यहरू आ-आफ्ना बाटा छाडेर अर्को बाटोमा लाग्नाको फल यस्तो हुनेछ,

यी नक्षत्रहरू आ-आफ्ना बाटामा लाग्नाको फल यस्तो हुनेछ,

यी नक्षत्रहरू आ-आफ्ना बाटामा छाडेर अर्को बाटो लाग्नाको फल यस्तो हुनेछ,

https://dhamma.digital

यी उल्कापातको फल यस्तो हुनेछ, यो दिशाडाहको फल यस्तो हुनेछ, यो भूकम्पको फल यस्तो हुनेछ, यो सुक्खा बादल गर्जनाको फल यस्तो हुनेछ,

यी चन्द्रसूर्य नक्षत्रहरूको उदय, अस्त, मलिन तथा परिशुद्ध हुनाको फल यस्तो हुनेछ,

आदि विषयमा अनावश्यक कुरा गर्नबाट अलग,

५. सुवृष्टि हुनेछ भनी अनावश्यक कुराकानी, अनावृष्टि हुनेछ, सुभिक्ष हुनेछ, दुर्भिक्ष हुनेछ, निर्भय हुनेछ, भय हुनेछ, रोग हुनेछ, निरोग हुनेछ, हस्तमुद्रा, गणन विद्या, संख्यान विद्या (संख्याको अन्दाज गर्न सक्ने), कवितापाठ र लोकको भौतिकवादी कुरा गर्ने आदिबाट अलग,

६. कन्या ल्याउन, कन्या दिन आदि विवाहका लागि साइत बताउने कामबाट अलग, उधारो असुली, दुर्भाग्य बताउने, गर्भपुष्टि गर्ने, मन्त्रबलले जिब्रो बाँध्ने, चिउँडो बाँध्ने, अर्काको हात उल्टाइदिने, चिउँडो नचल्ने गराइदिने, बहिरो बनाइदिने, ऐनामा देवता बोलाई प्रश्न सोध्ने,

कुमारीको शरीरमा देवता प्रवेश गराई प्रश्न सोध्ने, देवदासीको शरीरमा देवता प्रवेश गराई प्रश्न सोध्ने, जीविकाको लागि सूर्य र महाब्रह्माको पूजा गर्ने, मुखबाट अग्निज्वाला निकाल्ने,

सौभाग्यको आव्हान गर्ने आदि कार्यबाट अलग,

७. शान्तिकर्म गरी उपचार कार्य गर्नबाट अलग, प्रणिधिकर्म (भाकाल पूजा), भूतकर्म,

भूरिकर्म (सिकेको मन्त्र घरमै बसी अभ्यास गर्ने), पुरुषलाई नपुंसक बनाउने, नपुंसकलाई पुरुष बनाउने, वास्तुकर्म (घर बनाउन स्थान मिलाउने), वास्तुपरिकर्म (घर बनाइसकेपछि बलिदिने काम)[१८], आचमनकर्म (मुख धुने), स्नानकर्म, यज्ञकर्म, बान्ता गराउने कर्म, विरेचनकर्म (पेट सफा पार्ने),

उर्ध्वविरेचन (माथिबाट पेट सफा पार्ने), अधोविरेचनकर्म (तलबाट पेट सफा पार्ने),

सीसविरेचनकर्म (टाउको सफा पार्ने), कानमा तेल हाली सफा गर्ने, आँखामा गाजल लगाउने, नाकमा नस हाल्ने, आँखा सेकाएर तेल हाल्ने, शीतल औषधि बनाउने, आँखाको शल्य (चिरफार) क्रिया,

अन्य शल्यकर्म, बालचिकित्साकर्म, जडिबुटिबाट उपचारकर्म, घाउ सफा गर्ने र पत्ति लगाउने आदि गरी औषधि उपचार कार्य गर्नबाट अलग ।

निष्कर्ष

भगवान् बुद्धको जीवनी अध्ययन गर्दा उहाँका महानतम गुण, शक्ति र महत्ताका बारेमा धेरै नै प्रशंसनीय, स्मरणीय एवं उदाहरणीय प्रसंगहरू भेट्टाइन्छन् । बुद्धलाई कोही कसैले अत्यन्त सम्मान एवं प्रशंसा गर्दछन् भने काही कसैले अत्यन्तै निन्दा पनि गर्दछन् । तथापि उहाँले सम्मान वा प्रशंसामा मख्ख नपर्नू किनकि यसले मनमा घमण्डले ठाउँ लिन्छ र आफ्नै अहित गर्दछ, त्यसै गरी

[१८] *सुमंगलविलासिनी,* पठमो भागो, इगतपुरीः विपश्यना विशोधन विन्यास, ई.सं. १९९३, पृ. ८५ ।

https://dhamma.digital

निन्दामा खिन्न नहुनू, नरिसाउनू किनकि यसले मनमा द्वेष उत्पन्न गराउँछ र आफ्नै अहित गर्दछ भनी ब्रह्मजाल सूत्रमा बुद्धको भनाई रहेको पाउँछौं। बुद्धलाई प्रशंसा गर्नुको कारणहरू थुप्रै रहेकोमा उहाँले पालना गर्नुहुने तीन प्रकारका महान शीलहरू हुन् भन्ने कुरा पनि यही सूत्रमा पाइन्छ।

यी शीलहरू भिक्षुहरूले पनि पालना गर्नुपर्ने बारेमा दीघनिकायको दोश्रो सूत्र सामञ्ञफल सूत्रमा पनि बुद्धले बताउनु भएको पाइन्छ।

सर्वसाधारण मानिसहरूले पञ्चशील मात्र पनि पालना गर्न हम्मे हम्मे पर्ने अवस्था रहेकोमा भगवान् बुद्धद्वारा पालना हुनेगरेका माथि उल्लिखित तीन प्रकारका शीलहरूलाई हेर्दा वा पढ्दा वर्तमान अवस्थामा असम्भव प्रायः लाग्न सक्छन्। तथापि बुद्धको अद्वितीय क्षमताका सामू ती सबै साधारण नै हुन् भन्ने लाग्दछ। तसर्थ पनि उहाँलाई पृथक्जनहरूले प्रशंसा र वर्णन गर्दछन्। साथै बुद्धद्वारा पालना गरिने शीलहरूको जानकारीबाट आफूले कम से कम पञ्चशीलमात्रै भए पनि पालना गर्नेछु भनी प्रेरणा प्राप्त गर्न मद्दत मिल्न सक्छ। शीलवान, नैतिकवान बन्नुलाई मानिसको आधारभूत पहिचानको रूपमा लिइनुलाई राम्रो अर्थमा लिइने गर्दछ।

अस्तु ॥

सन्दर्भ सामग्री पालि मूल श्रोतः

दीघनिकायो, पठमो भागो, इगतपुरीः विपश्यना विशोधन विन्यास, ई.सं. १९९३।

विसुद्धिमग्गो, पठमो भागो, इगतपुरीः विपश्यना विशोधन विन्यास, ई.सं १९९८।

सुमंगलविलासिनी, पठमो भागो, इगतपुरीः विपश्यना विशोधन विन्यास, ई.सं. १९९३।

https//www.dhamma.org (Chattha Sangayana Tipitaka version 4)

कुमार काश्यप, आचार्य भिक्षु, *दश पारमिता,* काठमाडौंः बुद्धविहार भृकुटीमण्डप लगायत, वि.सं. २०६९।

धर्मरक्षित (अनु.), *विसुद्धिमग्ग,* नई दिल्लीः सम्यक् प्रकाशन, ई. सं. २००८।

वज्राचार्य, दुण्डबहादुर (अनु.), *दीघनिकाय* (नेपालभाषा), ललितपुरः पवित्र बहादुर वज्राचार्य लगायत, वि.सं. २०४६।

वज्राचार्य, दुण्डबहादुर (अनु.,सं.), *दीघनिकाय* (नेपाली भाषामा), ललितपुरः पवित्रबहादुर वज्राचार्य लगायत, वि.सं. २०५६।

https://dhamma.digital

विशुद्धिमार्ग ग्रन्थमा शीलको रूपरेखा

डा. त्रिरत्न मानन्धर
'परियत्ति सद्धम्म कोविद'

१.१ पृष्ठभूमि :

विशुद्धिमार्ग भदन्त बुद्धघोषाचार्यद्वारा रचित पालि साहित्यको एक महत्वपूर्ण ग्रन्थ हो । पाँचौ शताब्दीमा श्रीलंकामा लेखिएको यस ग्रन्थ थेरवाद बौद्ध साहित्यको एक महत्वपूर्ण साहित्य हो । भदन्त बुद्धघोषाचार्य मगधको बुद्धगया नजिकैको ब्राम्हण कूलमा ३८० ई. मा जन्मनु भएको थियो । त्रिवेदमा पारंगत भई सकेपछि उहाँले धर्मको बारेमा तर्क वितर्क गर्दै विभिन्न व्यक्तिहरूलाई दार्शनिक वादविवादमा हराउनु भएको थियो । तर भिक्षु रेवतसंगको अभिधर्म सम्बन्धी वादविवादमा उहाँ निरुत्तर बन्नु भयो र अभिधर्मबारे अध्ययन गर्न बौद्ध भिक्षु बन्नु भएको थियो । भिक्षु भइसकेपछि उहाँले छोटो समयमै त्रिपिटकलाई कण्ठ गर्नुभएको थियो । त्यसबेलासम्म भारतमा अर्थकथा साहित्य लुप्त भईसकेको र श्री लंकामा मात्र सुरक्षित रहेकोले उहाँलाई भिक्षु रेवतले श्रीलंका पठाएर अर्थकथाहरू अनुवाद गरेर ल्याउने आज्ञा दिनु भएको थियो । गुरुको आज्ञालाई शिरोपर गरी उहाँ श्रीलंका पुग्नु भयो ।

सिंहली भाषामा मात्र सुरक्षित अट्ठकथालाई पालि वा मागधीमा अनुवाद गर्नु पूर्व बुद्धघोषाचार्यले विसुद्धिमार्ग ग्रन्थ रचना गरेर श्रीलंकाका भिक्षुहरूलाई अट्ठकथा अनुवाद गर्न आफू सक्षम भएको विश्वास दिलाएका थिए । थेरवादको मूल सिद्धान्तहरू समेटिएको यस ग्रन्थमा धर्मलाई अभ्यास गर्ने विधि र त्यसबाट सिद्ध हुने विशेष परिस्थितिको बारेमा सविस्तार व्याख्या गरिएको छ । यस ग्रन्थलाई पालि अट्ठकथा अध्ययनको लागि पनि सहयोगी ग्रन्थको रूपमा लिने गर्दछ । संयुक्त निकायको प्रश्न र उत्तर गरी दुईवटा गाथाको आधारमा विश्लेषण गरिएको यस ग्रन्थमा मज्झिम निकायको रथविनीत सुत्तमा उल्लेख गरिएको सातविशुद्धिको पनि विश्लेषण गरिएको छ ।

संयुक्त निकायको सुत्तका दुईवटा गाथाहरू यस प्रकारका छन् :-

https://dhamma.digital

अन्तो जटा बहि जटा, जटाय जटिता पजा ।

तं तं गोतम पुच्छामि, को इमं विजटये जटं ?

अर्थात

भित्र जटा छ , बाहिर जटा छ, जटाले नै सबै मानिस जकडिएको छ , त्यसैले हे गौतम तपाईसंग सोध्दछु कि कसले यस जटालाई सुल्झाउन सक्दछ ? यस प्रश्न भगवान बुद्धलाई एकजना देवता आएर सोध्नुभएको थियो ।

यसको उत्तरमा भगवान बुद्धले यस गाथाद्वारा प्रत्युत्तर दिनु भयो ।

सीले पटिट्ठाय नरो सपञ्ञो चित्तं पञ्ञं च भावयं ।

आतापि निपको भिक्खु सो इमं विजटये जटं ।

शीलमा प्रतिष्ठित भएर प्रज्ञालाई भाविता गर्ने, आतप्त वीर्यसहित मिहेनतगर्ने भिक्षुले यस जटालाई फुकाउन सक्दछ ।

माथिका दुईवटा गाथाहरू अगाडि सारेर मज्झिम निकायको रथ विनीत सुत्तमा उल्लिखित सात विशुद्धिको आधारमा यस ग्रन्थ सम्पादन गरिएको छ । यस ग्रन्थलाई शील, समाधि र प्रज्ञा गरी तीन चरणमा र २३ परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ ।

१.२ विशुद्धिमार्गको पहिलो मार्ग शीलपालन :

विशुद्धिमार्ग ग्रन्थमा कूल २३ अध्यायहरू छन् । त्यस मध्ये पहिलो दुईवटा परिच्छेद शीलसंग सम्बन्धित रहेको छ । त्यस मध्ये पहिलो अध्यायमा शीलनिर्देशदेखि संक्लेश र विशुद्धिसम्मको कुरा समेटिएको छ ।

शील के हो ? भन्ने प्रश्नको उत्तर दिंदै विशुद्धिमार्गमा शीलन वा कुशल कर्मको आधार हुने अर्थमा शील भन्ने उल्लेख गरिएको छ । शीलको अर्थलाई अझ प्रस्ट्याउँदै स्थिर हुनु वा कुशल कर्ममा स्थिर रहने अर्थमा शील भन्ने उल्लेख गरेको छ । त्यस बाहेक शिर समान भएको कारणले, शीतल गर्ने प्रवृति भएकोले पनि शील भनिएको हो भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

शीललाई एकदेखि पाँच प्रकारसम्ममा बर्गीकरण गरी विशुद्धि मार्गमा कूल ५६ प्रकारले शीलको वर्णन गरिएको छ ।

१.३ शीलको विभाजन :

शीललाई विस्तृत रूपमा पाँच प्रकारले विभाजन गरिएको छ ।

१) एक प्रकारले एउटै समूहमा मात्र शीलको उल्लेख गरेको छ । यस अन्तर्गत शील वर्णन गर्दाः

कुशल कर्मको शीलन वा आधार हुनु (एउटा मात्र) लाई शीलको रूपमा लिईएको छ । $1x1=1$

https://dhamma.digital

२) दुई प्रकारले शीललाई सातवटा समूहमा वर्णन गरिएको छ। 2x7=14

क) चारित्र र वारित्र,

ख) अभिसमाचारिक र आदिब्रम्हचर्यक,

ग) विरति र अविरति,

घ) निश्रित र अनिश्रित,

ङ) कालपर्यन्त र अप्राणकोटि,

च) सपर्यन्त र अपर्यन्त तथा

छ) लौकिक र लोकुत्तर

३) तीन प्रकारले पाँचवटा समूहमा शीलको वर्णन गरिएको छ। 3x5=15

क) हीन, मध्यम र प्रणीत

ख) आत्माधिपत्य, लोकाधिपत्य र धर्माधिपत्य

ग) परामुष्ट, अपरामुष्ट र प्रतिप्रश्रब्धि

घ) विशुद्धि, अविसुद्धि र वैमत्तिक

ङ) शैक्ष, अशैक्ष र नशैक्ष

४) चार प्रकारले चारवटा समूहमा शीलको वर्णन गरिएको छ। 4x4=16

क) हानभागीय, स्थितिभागीय, विशेषभागीय र निर्वेदभागीय

ख) भिक्षु, भिक्षुणी, अनुपसम्पन्न र गृहस्थ शील

ग) प्रकृति, आचार, धर्मता र पूर्वहेतुक शील

घ) प्रातिमोक्ष संवर, इन्द्रिय संवर, आजीव परिशुद्ध र प्रत्यय सन्निस्रित शील

५) पाँच प्रकारले दुईवटा समूहमा शीलको वर्णन गरिएको छ। 5x2=10

क) पर्यन्त पारिशुद्धि शील, अपर्यन्त पारिशुद्धि शील, परिपूर्ण पारिशुद्धि शील, अपरामुष्ट पारिशुद्धिशील र प्रतिप्रश्रब्धि पारिशुद्धि शील

ख) प्रहाण, वेरमणी, चेतना, संवर र अनुल्लंघन शील

यसरी जम्मा 1+14+15+16+10 गरी ५६ शीलको वर्णन गरिएको छ।

अर्को शव्दमा भन्नुपर्दा शीललाई तल उल्लिखित तवरले विभाजन गरेको छ।

पठममा एक,

द्विकमा पठम, दुतिय, ततिय, चतुत्थ, पञ्चम, छट्ठम र सत्तम

त्रिकमा पठम, दुतिय, ततिय, चतुत्थ र पञ्चम,

https://dhamma.digital

चतुष्कमा पठम, दुतिय, ततिय र चतुत्थ

पञ्चकमा पठम र दुतिय,

१.३.१ पठम एक अनुसार शील

शीललाई एक प्रकारले विभाजन गर्दा शीलन वा आधार भएको कारणले शील भनिएको उल्लेख गरिएको छ। कुशल कर्मको आधारको रूपमा शीललाई लिईन्छ।

१.३.२ द्विक अनुसार सात प्रकारले शीललाई विभाजन गरिएको छ

१.३.२.१ चारित्र र वारित्र : गर्नुपर्ने र गर्न नहुने वा ग्रहण गर्नुपर्ने र छोड्नुपर्ने अर्थमा क्रमशः चारित्र र वारित्र शील आउँछन्। पञ्चशील पालनागर्नु वारित्र शील हो भने श्रद्धा, वीर्य बढाउनु दश पुण्यक्रिया सम्पादन आदि कुशलकर्म गर्नुलाई चारित्र शील भनिन्छ।

१.३.२.२ अभिसमाचारिक र आदिब्रम्हचर्यक : अभिसमाचारिक भन्नाले श्रेष्ठ समाचार वा आचरण बुझाउँदछ। यस अन्तर्गत सम्यक् वचन, सम्यक् कर्मान्त र सम्यक् आजीविका आउँछन्। आदिब्रम्हचर्यक भन्नाले ब्रम्हचर्य पालनलाई नै भनिएको हो। कामच्छन्दलाई त्यागनु आदिब्रम्हचर्यक शील हो।

१.३.२.३ विरति र अविरति : जीवहिंसाबाट टाढा रहनु विरति शील हो भने चेतना र चैतसिक संयमगर्नु अविरति शील हो।

१.३.२.४ निश्रित र अनिश्रित : तृष्णा निश्रय र दृष्टि निश्रय निश्रित शील हुन् भने लोकोत्तर र लौकिक शील अनिश्रित शील हुन्।

१.३.२.५ कालपर्यन्त र अप्राणकोटि : समय सीमा निर्धारण गरिएको शील कालपर्यन्त हो भने जीवनभर शील पालना गर्ने अठोट अप्राणकोटि शील हो।

१.३.२.६ सपर्यन्त र अपर्यन्त : लाभ, यश, आफन्त र जीवन सम्बन्धी विषयबाट विचलित हुने शील सपर्यन्त शील हो भने त्यस्ता विषयहरूबाट पनि अविचलित हुने शील अपर्यन्तक शील हुन्। तथा

१.३.२.७ लौकिक र लोकुत्तर : कामाश्रव, भवाश्रव, दिट्ठिाश्रव र अविद्याश्रव सहितको शील लौकिक हो भने ती आश्रवरहित शील लोकुत्तर शील हो।

१.३.३ त्रिक वा तीन तीन वटाको हिसाबले शीललाई पाँच समूहमा वर्णन गरेको छ ।

१.३.३.१ हीन, मध्यम र प्रणीतः

ख्याति प्राप्त गर्ने अभिलाषाले पालन गरिएको शील हीन शील हो, पुण्यको अभिलाषाले पालन गरिएको शील मध्यम र आर्यभाव प्राप्त गर्नको लागि पालन गरिएको शीललाई प्रणीत शील भनिन्छ।

https://dhamma.digital

१.३.३.२ आत्माधिपत्य, लोकाधिपत्य र धर्माधिपत्य

आत्मसम्मानको लागि पालन गरिएको शील आत्माधिपत्य शील हो, अरूले केही भन्ला कि भनेर लोकनिन्दाबाट बच्न पालन गरिएको शीललाई लोकाधिपत्य शील र धर्मलाई गौरव राखी सम्मानको लागि पालन गरिएको शील धर्माधिपत्य शील हुन् ।

१.३.३.३ परामुष्ट, अपरामुष्ट र प्रतिप्रश्रब्धि :

दृष्टि अथवा मिथ्यादृष्टिमा आधारित शील परामुष्ट शील हो । पृथग्जनले आर्यमार्ग प्राप्त गर्नको लागि पालन गरिएको शील अपरामुष्ट शील र आर्यमार्ग लाभपछि पालन गरिएको शील प्रतिपश्रब्धि शील हुन् ।

१.३.३.४ विशुद्धि, अविसुद्धि र वैमत्तिक :

आफ्नो दोषलाई नलुकाईकन अरूको अगाडि राखेर पालन गरिएको शील विशुद्धि शील हो । दोषलाई लुकाई पालन गरिएको शील अविसुद्धि र सन्देहपूर्वक पालन गरिएको शील वैमत्तिक शील हुन् ।

१.३.३.५ शैक्ष, अशैक्ष र नशैक्ष :

मार्गफलसंग सम्बन्धित शील शैक्ष शील हो । अर्हतफलसंग सम्बन्धितलाई अशैक्ष शील र पृथग्जनको शीललाई नशैक्ष शील भनिन्छ ।

१.३.४ चतुष्क वा चार प्रकारका शीलहरूलाई चार समूहमा वर्णन गरिएको छ ।

१.३.४.१ प्रथम चतुष्क

हानभागीय, स्थितिभागीय, विशेषभागीय र निर्वेदभागीय

हानभागीय वा पतनगामी शील: मूर्खहरूको संगत गरी मिथ्या संकल्प र इन्द्रिय संयम नगर्ने, शील उल्लंघनको दोष नदेख्नेहरूको शील ।

स्थितिभागीय : शील सम्पत्ति छ तर ध्यानभावनातिर अभ्यास नगर्नेहरूको शील स्थितिभागीय शील ।

विशेषभागीय: शील सम्पन्न भएर समाधिको पनि अभ्यास गर्ने व्यक्तिहरूको शील विशेषभागीय शील ।

निर्वेदभागीय: शीलको साथै विपश्यनामा पनि अभ्यासरत हुने व्यक्तिको शील ।

https://dhamma.digital

१.३.४.२ दुतिय चतुष्क :

भिक्षु, भिक्षुणी, अनुपसम्पन्न र गृहस्थ शील

भिक्षु पातिमोक्ख, भिक्षुणी पातिमोक्ख, दशशील र पंचशील क्रमशः भिक्षु, भिक्षुणी, अनुपसम्पन्न र गृहस्थशील हुन् ।

१.३.४.३ ततिय चतुष्क :

प्रकृति, आचार, धर्मता र पूर्वहेतुक शील

प्रकृति : पञ्चशील,

आचार : आआफ्नो समुदायले परम्परागत रूपमा पालन गर्नुपर्ने आचार संहिता,

धर्मता : बोधिसत्व कोखमा प्रवेश हुंदा कुनै पुरुषको चाहना नहुने शील, र

पूर्वहेतुक : पूर्वकर्ममा पालन गरेर वर्तमान जीवनमा निरन्तरता भईरहेको शील

१.३.४.४ चतुत्थ चतुष्क :

प्रातिमोक्ष संवर, इन्द्रिय संवर, आजीव परिशुद्ध र प्रत्यय सन्निस्रित शील

प्रातिमोक्ष संवर : भिक्षु तथा भिक्षुणीहरू विनयमा रहने शील ,

प्रातिमोक्ष संवर सील सम्पादन विधि

प्रातिमोक्ष वा भिक्षुहरूले पालना गर्नु पर्ने शीलको सम्बन्धमा भगवान बुद्धले भन्नु भएको छ कि जसरी किकि भन्ने पंछीले आफ्नो अण्डालाई, चौँरीले पुच्छरलाई, आमाले एक्लो छोरालाई, एउटामात्र आँखा भएकोले अर्को आँखालाई रक्षागर्दछ त्यसरी नै भिक्षुहरू प्रातिमोक्ष पालनमा सतर्क भएर गौरवपूर्ण जीवन बिताउनु पर्दछ । भगवान बुद्धले प्रल्हाद महाराजलाई भन्नु भएको थियो कि मेरा शिष्यहरू जीवन जाने अवस्थामा पनि विनय नियम उल्लंघन गर्दैनन् ।

श्रावकहरूले प्रातिमोक्ष विशुद्ध रूपले पालनमा चाहे मर्नु परोस् तर त्यसलाई उल्लंघन गर्दैनन् भन्ने उदाहरणहरू:

एक चोरले महावर्तनीक जंगलमा भिक्षुलाई कालवल्ली नामको लताले बाँधेर सुताइदियो । सुताईएको ती स्थविरले त्यस लतालाई काट्दा आफ्नो विनय भंग हुने भएकोले बरु त्यसै अवस्थामा विपश्यना गरी सातौं दिनमा अनागामी भएर देहान्त भयो र ब्रम्हलोकमा जन्मलिनु भयो ।

ताम्रपर्णि द्विपमा एकजना भिक्षुलाई गुरुचिको लताद्वारा बाँधेर सुताई दियो । त्यस भिक्षुले पनि लता काट्दा विनय उल्लंघन हुने भएकोले बरु त्यतिकै अवस्थामै विपश्यना बढाउनु भयो । जंगलमा आगलागी भएर त्यस लतालाई पनि आगोले समात्यो तर भिक्षुले लता तोडेन र समसीसी भई परिनिवृत्त हुनुभयो । पछि दीर्घभाणक अभय स्थविरले उहाँको पार्थिक शरीर जलाएर चैत्य बनाउनु भएको थियो ।

https://dhamma.digital

इन्द्रिय संवर : चक्षु, श्रोत, घ्राण, जिव्हा, काय र मनलाई संयम गर्ने शील,

चक्षु आदि इन्द्रियलाई संयम गर्ने इन्द्रिय संवर शील हो । चक्षुले रूप देख्नासाथ उत्पन्न हुने चक्षु विज्ञान र त्यस चक्षु विज्ञानले रूप देखेर निमित्त ग्रहण गरेर क्लेश उत्पन्न गर्ने वा त्यसप्रति आसक्ति वा घृणा उत्पन्न नगर्नुलाई इन्द्रिय संवर भनिन्छ । उसले स्त्री पुरुषका शुभ निमित्त आदि क्लेश बढाउने वस्तुहरूलाई निमित्त ग्रहण गर्दैन र अनुव्यञ्जनाहरू (विभिन्न हाउभाव) प्रति पनि आसक्ति नहुने हुन्छ ।

एकजना स्त्री लोग्नेसंग झगडा गरेर श्रृंगारसहित घरबाट निस्केको बेला महातिष्य स्थविर अनुराधपुरमा भिक्षाटनको लागि जाँदैगर्दा देख्नु भयो । यस स्त्रीले स्थविरलाई प्रभावित पार्न कामयुक्त चित्तले खितिति हाँसेर फसाउन खोजे । तर स्थविरले उसको दाँत देखेर त्यसप्रति अशुभसंज्ञा विकास गरी अरहत्व प्राप्त गर्नुभयो । पछि उसको लोग्नेले स्थविरलाई कोही स्त्रीलाई देख्नु भएको छ भनेर सोद्धा मैले स्त्री पुरुष जान्दिनँ, तर एक हड्डिको ढाँचा गईरहेको देखेको छु भनी प्रत्युत्तर दिनु भएको थियो ।

इन्द्रिय संवर शुद्धि सम्पादन विधि

प्रातिमोक्ष संवर श्रद्धाद्वारा पूर्ण गरिन्छ भने इन्द्रिय संवर स्मृतिद्वारा सम्पादन गरिन्छ । चक्षु, श्रोत, घ्राण, जिव्हा, काय र मनले क्रमशः रूप, शब्द, गन्ध, रस, स्पर्श, र धर्मको रूपमा रहेको आलम्बनमा निमित्त ग्रहण गर्नु भनेको धपधपाएको फलामे छडद्वारा इन्द्रियलाई डागेको भन्दा दुःखद हुने कुरा सं. नि. को आदित्य परियाय सुत्तमा उल्लेख भएको छ । यसबाट बच्न स्मृतिको आवश्यकता हुन्छ । स्मृतिद्वारा बचाईएका इन्द्रियहरू अभिध्या, द्वेषद्वारा पछारिँदैन । स्मृतिरहित भएमा प्रातिमोक्ष संवर चिरस्थाई नहुने कुरा उल्लेख भएको छ ।

त्यसकारण भगवान बुद्ध भन्नु हुन्छ –

रूप आदि आलम्बनमा इन्द्रियको रक्षा नगरी खुल्ला गर्नु भनेको गाउँमा ढोकाहरू खुल्ला राखेर डाकाहरूलाई निमन्त्रणा गर्नु सरह हुनेछ ।

रूप, शब्द, गन्ध, रस, स्पर्शहरूमा इन्द्रियलाई रक्षा गरेमा डाकुहरूबाट गाउँ नलुटिने जस्तै चित्त हरण हुने डर हुँदैन ।

जसरी गलत तरिकाले छाएको घरमा वर्षाको पानी चुहिन्छ त्यस्तै ध्यानाभ्यासरहित चित्तमा राग घुस्दछ ।

जसरी राम्ररी छाएको घरमा वर्षाजल चुहिँदैन त्यस्तै ध्यानाभ्यासद्वारा अभ्यस्त चित्तमा राग पस्दैन ।

अशुभ निमित्तले रागद्वारा भएको जलन शान्त हुन्छ

अशुभनिमित्तको मनसिकार गर्न सके रागको जलन शान्त हुने कुरा भिक्षु आनन्दले वंगीस

https://dhamma.digital

स्थविरलाई बताउनु भएको थियो । भर्खरै प्रव्रजित भएका वंगीस भिक्षाटन जाँदा आँखाको कारणले राग उत्पन्न भएर छटपटिएर भिक्षु आनन्दलाई आफू रागले जलिरहेको र त्यसलाई शान्तपार्ने उपाय बताईदिनुस भनेर आग्रह गर्दा भिक्षु आनन्दले विपरीत विचारको कारणले तिम्रो हृदयमा राग जलिरहेको हो । तिमीले शुभ निमित्त त्यागेर अशुभ निमित्तद्वारा चित्तलाई सुसमाहित गर भनेर उपदेश दिनुभएको थियो ।

महामित्र स्थविरको कथा (इन्द्रिय संवरको शक्ति)

महामित्र स्थविरको आमालाई विषगण्ड (ट्यूमर) उत्पन्न भयो । उहाँकी छोरी पनि भिक्षुणी हुनुहुन्थ्यो । आमाले भिक्षुणी छोरीलाई बोलाएर भिक्षु महामित्रकहाँ गएर त्यस रोग कसरी निको पार्ने भन्ने कुरा सोधेर आउनको लागि पठायो । छोरी भिक्षुकहाँ गएर आमाको अवस्थाको बारेमा जानकारी दियो । महामित्रले त्यस प्रकारको रोग निकोपार्ने भन्ने बारेमा जडिवुटीको कुरा थाहा छैन तर जुनबेलादेखी म प्रव्रजित भएं त्यसबेलादेखि महिलाहरूको विषभाग (संवेदनशील अंग) मा कहिले पनि आँखा लगाएको छैन, यसरी मैले आफ्नो इन्द्रियलाई संवर गरेको छु । यस सत्यको प्रभावले मेरो आमाको रोग निको होस् भनेर सत्यक्रिया गर्नु भयो र आमालाई रोग भएको अंगमा मालिस गरिदेउ भनेर बहिनी भिक्षुणीलाई निर्देशन दिनु भयो । भिक्षुणीले स्थविरले भने जस्तै गर्दा आमाको रोग शान्त भएर गयो । यस्तो आश्चर्यको घटना भएको देखेर महामित्र स्थविरको आमा धेरै खुसी हुनुभई यदि भगवान विद्यमान भएको भए उहाँले समेत मेरो छोराको टाउकोमा हात राख्नुहुन्थ्यो होला । कुलपुत्रहरू शासनमा प्रव्रजित भएर मेरो छोरा जस्तै इन्द्रिय संवर गर्न सकोस् भनेर आफ्नो भाव प्रकट गर्नुभयो ।

आजीवपारिशुद्धि शील

आजीव परिशुद्ध शील भन्नाले श्रमण तथा गृहस्थहरूले पालन गर्नुपने आजीविका सम्बन्धी शील हो । श्रद्धावान प्रव्रजितहरूले आफ्नो आध्यात्मिक उन्नतिको लागि आफ्नो आजीविकालाई सदा परिशुद्ध गर्नुपर्दछ । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा भिक्षुहरूले जीविकाको लागि खराब तथा विनय प्रतिकूल काम नगर्नु हो । सामान्यत: आजीविकाको लागि तल उल्लिखित कार्यकलापबाट टाढा रहनु आजीव परिशुद्ध शील पालन गर्नु हो ।

उत्तरिय मनुष्यधर्म प्रदर्शन वा ऋद्धि प्रातिहार्य नदेखाउने कार्यबाट टाढा रहने

स्त्री पुरुषहरूको सन्देश एक आपसमा पठाउने काम नगर्ने

लाभ सत्कार प्राप्त गर्न विहारमा बसेको भिक्षु अर्हन्त हुन् भनेर अरूलाई भन्ने कार्यबाट टाढा रहने

भिक्षुले विरामीको बहाना गरेर उत्तम भोजन गर्ने कार्यबाट टाढा रहने

भिक्षुणीले विरामीको बहाना गरेर उत्तम भोजन गर्ने कार्यबाट टाढा रहने

https://dhamma.digital

विरामीको बहाना बनाएर सुपहरू सेवन गर्ने कार्यबाट टाढा रहने

कुहना वा धुर्त्याइँ गरेर आजीविका गर्ने आफू अल्पेक्षी जस्तो देखाएर बढी लाभ लिने वा लाभ सत्कारको लागि छल गर्ने कार्यबाट टाढा रहने

कुहना वा धुर्त्याइँका उदाहरणहरू

पच्चयपटिसेधन संखातेन : चीवर आदि चतुप्रत्यय दान दिन आउँदा आफूलाई मन परे पनि अल्पेक्षी जस्तो देखाउने र आफू ठुलो त्यागी जस्तो गरी देखाउने

सामन्तजप्पितेन : आफू आर्य झैं देखाउन विभिन्न प्रकारले संकेट गरि घुमाएर बोल्ने वा बोलीद्वारा आफू ठूलो भन्ने देखाउन गरिने कुहना

इरियापथस्स : सुत्ने बस्ने हिंड्ने खानेमा पनि आर्य जस्तो प्रदर्शन गरेर देखावटी ढंगले अरूलाई प्रभावित पार्न खोज्ने

अट्ठपना : ध्यान आदि प्राप्त जस्तो गरी ढोंग गर्नु गर्ने

लपनाः लाभ सत्कार प्राप्त गर्न विभिन्न तवरले घुमाईफिराई मानिसहरूलाई कुरामा फसाउनु, बढाइचढाइ गर्नु

आलपनाः विभिन्न तवरले गृहस्थहरूलाई फकाउनु र लाभ लिनु

उन्नहनाः विभिन्न तवरले फसाएर बाध्यपारेर लाभ सत्कार प्राप्त गर्नु

उक्काचनाः कुनै निश्चित गृहस्थको बारेमा सूचित गर्नु । गृहस्थहरूकहाँ गएर आफूलाई नै दान दिनु पर्ने संकेत गरी परिस्थिति श्रृजना गर्नु

दानदिनको लागि बाध्यपारेको प्रसंग

कुलूपक भिक्षु भोजन गर्ने इच्छाले घरभित्र प्रवेश गर्दा घरधनीले उसलाई दान दिने इच्छा नभएकोले चामल नै छैन भनेर बहाना बनाई बाहिर चामल खोज्न भनेर गयो । कुलूपकले यताउति हेर्दा उखु, गुड, नुनिलो माछा, चामल घिउ देख्यो । मालिक फर्केर आएर कतै चामल पाईएन भनेर जवाफ दियो । त्यसपछि कुलूपकले आज भोजन प्राप्त नहुने अपशकून छ भनेर मलाई पहिल्यै थाहा थियो भनेर आफूले देखेका खाद्यवस्तुहरूको कुरालाई जोड्दै झ्यालको कुनामा सर्प देखें जो उखु जस्तो थियो, ढुंगा देखें जो गुड जस्तो थियो, ढुंगाले सर्पलाई हान्दा सर्पको फन देखें जुन माछाको सील जस्तो थियो, सर्पले मुख खोल्दा सेतो दाँत देखें जुन चामल जस्तो थियो, सर्प कुपित हुँदा उसको मुखबाट निस्केको फिंज घिउ जस्तै थियो । यसरी कुलूपकले आफूले अपशकुनको रूपमा देखेको सर्पसंग गृहस्थले राखिराखेका खाद्यवस्तुहरूको विवरण सुनाउँदा गृहस्थले यस चिन्देलाई बहकाउन सकिंदैन भनेर बाध्य भएर मन नलागेता पनि सबैकुरा दान दिएको थियो । यसरी दान दिनको लागि बाध्यपार्नु मिथ्या आजीविका हो र यसलाई **सामन्तजप्पा** भनिन्छ ।

https://dhamma.digital

आजीवपारिशुद्धि सम्पादन विधि

आजीवपरिशुद्धि शील भनेको चतुप्रत्ययप्रति सजग भएर प्रयोग गर्नु हो। चतुप्रत्यय शुद्धरूपले प्राप्तभएको हुनुपर्दछ। अपरिशुद्धरूपले उत्पन्न चतुप्रत्यय भनेको बिषधारी सर्प जस्तै त्याज्य हुन्छ। स्मृति अभिवृद्धि गरी इन्द्रियसंवर सम्पादन गरे जस्तै वीर्य वृद्धि गरी आजीवपरिशुद्धि सम्पादन गर्नुपर्दछ। यस्तै नै चीवर, शय्नासन तथा गिलानप्रत्यय आदिको उपभोग पनि परिशुद्धरूपले उत्पन्न भएको हिसाबले गर्नुपर्दछ।

सारिपुत्र स्थविरको अल्पेच्छता

एक पटक सारिपुत्र र मौद्गल्यायन एक जंगलमा विहार गरिरहनुभएको बेलामा सारिपुत्रलाई पेटको समस्या उत्पन्न भयो। पेट दुखिरहेको अवस्थामा सारिपुत्रलाई मौद्गल्यायनले देखेपछि उहाँले अगाडि पेट दुख्ने बेलामा के गर्दा पेट सञ्चो हुन्थ्यो त ? भनी प्रश्न गर्दा सारिपुत्रले पहिला आप् ऽनी आमाले खीर पकाएर ख्वाउँदा पेट दुखेको निको हुन्थ्यो भन्ने जवाफ दिनु भयो।

सारिपुत्रको यो कुरा एक बृक्ष देवताले सुनेर एक जना उपस्थापकको पुत्रमा प्रवेश गरी पिडीत गरिदियो र औषधी गर्न जम्मा भएकाहरूकहाँ गएर यसलाई निको पार्न सारिपुत्रलाई खीर दान दिनु पर्छ भनेर सल्लाह दिन गयो। उपस्थापकको परिवारले पनि खीर लिएर महामौद्गल्यायनले भिक्षाटन गर्न आउँदा दान दियो।

सारिपुत्रलाई खीर भोजन गर्नुहोस् भनेर भन्दा उहाँले कसरी यो खीर प्राप्त भएको थियो भनेर ध्यान दृष्टिले हेर्दा अनुचित प्रभाव पारेर यस खीर प्राप्तभएको जानकारी भयो। यसरी अनुचित प्रभावद्वारा प्राप्त भएको त्यस खीरलाई सारिपुत्रले ग्रहण नगरी मलाई पेट दुखेर आन्द्राभुडी समेत बाहिर आएपनि म यो खीर सेवन गर्दिनं भनेर पात्रलाई घोप्ट्याउनु भयो। खीर सबै जमीनमा पोख्यो। यसरी सारिपुत्रले विनयप्रति देखाएको दृढताले उहाँको पेटदुखाई तत्काल निको भयो। यसरी आजीविकाद्वारा निन्दित नहुने तवरले आर्यश्रावकहरू सतर्क हुनु पर्दछ भन्ने कुरा सारिपुत्रको प्रसंगले स्पष्ट पारेको छ।

प्रत्यय सन्निश्रित : प्रज्ञापूर्वक चतुप्रत्यय परिभोग गर्ने शील

- चतुप्रत्यय परिभोगमा आसक्ति नभईकन गर्ने चर्यालाई प्रत्यय सन्निश्रित शील भनिन्छ। चतुप्रत्यय भन्नाले जीवनको लागि आवश्यक आधारभूत आवश्यकताका वस्तुहरू चीवर, पिण्डपात, सेनासन र गिलान प्रत्यय हुन्। अर्को शब्दमा भन्ने हो भने लाउनको लागि चीवर, खानको लागि भोजन, बस्नको लागि शयनाशन वा विहार तथा रोग हुँदा आवश्यक औषधिहरू सेवन गर्दा होस पुऱ्याएर गर्नु पर्ने विषयलाई प्रत्यय सन्निश्रित शील भनेको हो। ती चार वस्तुहरू एकजना भिक्षुले किन प्रयोग गर्नुपर्दछ र त्यसको प्रयोजन के हो भनेर विचार गरी उपभोग गर्दा त्यसप्रतिको आसक्त भाव हट्ने र आध्यात्मिक गन्तव्यमा पुग्न

https://dhamma.digital

सजिलो हुने अन्यथा ती वस्तुहरूप्रति उत्पन्न हुने उपादानले श्रमणधर्म अभ्यास गर्नबाट टाढा हुने कुरा बताइएको छ।

चीवरको सही प्रयोग

रामरी विचार गरेर वा प्रत्यवेक्षण गरेर चीवरको उपभोग गर्नु पर्दछ । चीवर भन्नाले भिक्षुहरूले प्रयोग गर्ने तीन वस्त्र - संघाटी, उत्तरासंग तथा अन्तरवास पर्छन। यी त्रिचीवरको प्रयोग ठण्डिबाट बच्नको लागि, कीट पतंगबाट बच्नको लागि, लज्जालाई ढाक्नको लागि प्रयोग गर्ने हो नकि आफूलाई राम्रो वा आकर्षक देखाउन।

भोजनको सही प्रयोग

पात्रमा पतन भएको वा झरेको खाद्यपदार्थ वा भोजन सेवनगर्दा पनि यस भोजनको सेवन खेल्नको लागि, घमण्ड गर्नको लागि, अंग प्रत्यंग हृस्तपुस्त बनाउन तथा छविवर्ण आकर्षक बनाउनको लागि नभई भोकलाई मेटाउन, ब्रम्हचर्या पालन गर्न, जीवनलाई निरन्तरता दिन तथा ईर्यापथ सहज बनाउन मात्र भोजनको परिभोग गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख छ।

ज्यादा भोजनबाट उत्पन्न हुने समस्या

ज्यादा भोजनको कारणले खाईसकेपछि उठ्न नसक्ने, अरूलाई हात दिएर उठ्नु पर्ने अवस्था, पेट फुलेर कपडा लगाउन अपठ्यारो हुने अवस्था, खाएको ठाउँमै पल्टिरहनुपर्ने अवस्था, मुख पूरा खोलेर खाने अवस्था र खाएर बान्ता गर्नु पर्ने अवस्थाबाट टाढा रहने किसिमले भोजनको सेवन गर्नु पर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ। यसरी उचित रूपले खाने व्यक्तिहरू सुखपूर्वक विहार गर्दछ, विभिन्न रोगहरूबाट बच्ने हुन्छन्। खाना खाँदा चार पाँच गाँस कम खाएमा पेट टन्न हुनेगरी खाएको भन्दा शरीरमा स्फूर्ति बढ्ने हुन्छ। अनुचित र अपरिमित भोजन सेवन गर्नबाट टाढा रहनु पर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ।

सेनासनको उचित प्रयोग

- सयन र आसन सेनासनहो। सयन र आसन प्रयोग गर्दा पनि संयम भएर प्रयोग गर्नुपर्ने अभिप्राय प्रत्यय सन्निश्रित शील अन्तर्गत आउने हो। यसमा विभिन्न ऋतुहरूको परिवर्तनले गर्दा ध्यान गर्न चिसो तातोबाट टाढा रहन र चित्त एकाग्रतालाई बढाउनको लागि प्रयोग गर्ने अर्थमा सेनासन वा विहार हो। प्रकट परिश्रय र प्रतिच्छन्न परिश्रय गरी दुई किसिमका विषयवस्तुबाट आफूलाई बचाउने तवरले मात्र शयनासनको प्रयोग गर्नु पर्ने कुरा उल्लेख छ। प्रकट परिश्रय भन्नाले बाघ, भालु आदि जनावरबाट बच्नको लागि लिएको परिश्रय र प्रतिच्छन्न परिश्रय भन्नाले मनमा राग द्वेष आदि उत्पन्न हुने अयुक्त रूपहरू हेर्नु पर्ने वातावरण नहोस् भनेर शयनासनको प्रयोग गर्नु हो। यसरी प्रतिसेवन गरीरहेको छु भन्ने विचार गर्नु सेनासनको उचित प्रयोग हो। अर्को शब्दमा भन्नु पर्दा

https://dhamma.digital

प्रज्ञाद्वारा राम्ररी जानेर ऋतुको परिश्रयबाट जोगिन शयनाशनको प्रयोग गरिरहेको भनेर होश राख्नु पर्दछ ।

औषधि सेवन होसपूर्वक गर्ने

- पटिसंखा योनिसो गिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खारं, पटिसेवति,यावदेव उपन्नानं वेय् यावाधिकानं वेदनानं पटिघाटाय, अव्यापज्जपरमतायाति ।

प्रत्यवेक्षण वा राम्ररी जानेर, रोगलाई निकोपार्ने औषधिका परिवारहरू जस्तै तेल, मह, घिउ, सक्खर आदि उत्पन्न भएको शारीरिक बाधाहरू वेदनाहरू, प्रतिघाटहरू जबसम्म पूर्णतया निको हुँदैन (तबसम्म) सेवन गर्ने । यसरी औषधि सेवनगर्दा पनि पूर्ण रूपमा होश राखेर रोगलाई निको पार्ने र निको भएपछि सद्धर्मको अभ्यास गर्ने उद्देश्यका साथ प्रयोग गर्ने ।

१.३.५ पञ्चक वा पाँच प्रकारका शीलहरू दुई समूहमा वर्गीकरण गरिएको छ ।

१.३.५.१ प्रथम पञ्चकः

- पर्यन्त पारिशुद्धि शील : अनुपसम्पन्नहरूको शील । सीमासहित हुने सपर्यन्त शील ।
- अपर्यन्त पारिशुद्धि शील : उपसम्पन्नहरूको शील
- परिपूर्ण पारिशुद्धि शील : पृथग्जन तर जीवन त्यागी सकेकाहरूको शील
- अपरामृष्ट पारिशुद्धिशील : सात शैक्षहरूको शील र
- प्रतिप्रश्रब्धि पारिशुद्धि शील : श्रावक, प्रत्येक र सम्यक सम्बुद्धको शील

परिपूर्ण पारिशुद्धि शील : पृथग्जन तर जीवन त्यागी सकेकाहरूको शील
महासंघरक्षित स्थविरको कथा

साठी वर्षभन्दा अधिक उमेरका महासंघरक्षित स्थविरको अन्तकालको समयमा लोकोत्तर प्राप्तिको बारेमा सोद्धा मैले कुनै लोकोत्तर ज्ञान प्राप्त नगरेको कुरा बताउनु भयो । यो कुरा सुनेर तन्नेरी भिक्षुले भन्ते तपाईं निवृत हुने बेला भयो भनेर लोकजनहरू १२ योजन टाढाबाट आईरहेका छन् यदि तपाईं पृथग्जन भएको थाहापाउनु भएमा तिनीहरूलाई पछुताउ हुन सक्छ भनेर भन्दा उहाँले ठीक छ मलाई उठाऊ भनेर विपश्यना वृद्धिगरी अर्हत भए । यस कुरालाई थाहापाएर तन्नेरी भिक्षुहरूले यस्तो अवस्थामा पनि अर्हत प्राप्त गर्न सफल भयो भनेर प्रशंसा गरे । प्रत्युत्तरमा उहाँले मैल प्रव्रजित भएदेखि अहिलेसम्म स्मृतिरहित भएर काम गरेको छैन । यस कुराबाट प्रेरित भएर पचास बर्षको उहाँको भान्जाले पनि अर्हत्व प्राप्त गऱ्यो ।

श्रुत र शील

- अल्पश्रुत पनि छ र शीलहरूमा पनि असंयमी छ भने शील र श्रुत दुवैको कारणले निन्दा हुन्छ ।

https://dhamma.digital

- अल्पश्रुत छ तर शीलहरूमा संयमी छ भने शीलको कारणले प्रशंसा हुन्छ र श्रुत आफै पूर्ण भएर जान्छ ।
- बहुश्रुत छ तर शीलहरूमा असंयमी छ भने शीलको कारणले निन्दित हुन्छ र श्रुत उसको लागि सुखदायी हुँदैन ।
- बहुश्रुत पनि छ र शीलहरूमा पनि संयमी छ भने शील र श्रुत दुवैको कारणले प्रशंसा हुन्छ ।
- बहुश्रुत, धम्मधर, प्रज्ञावान, बुद्धको शिष्य सुनको सिक्का जस्तै कसैले पनि निन्दा गर्न योग्य हुँदैन । देवता र ब्रम्हाहरूद्वारा पनि प्रशंसित हुन्छ ।

परामृष्ट वा पकडिने नभएको अपरामृष्ट पारिशुद्धिशीलको प्रसंग

तिष्य स्थविरको कथा

- म.नि. को अट्ठकथामा उल्लेख भए अनुसार ४० करोडको सुनलाई त्याग गरी प्रव्रजित भएर जंगलमा ध्यान बसीरहनु भएका तिष्य स्थविरलाई उहाँकै भाइ बुहारीले फेरि गृहस्थमा फर्केर सम्पत्तिको दावी गर्न आउँछ भन्ने डरले ५०० चोरहरूद्वारा मार्न पठाए । आफ्नो चारैतिर ५०० चोरहरूले घेरेको थाहापाई किन मलाई घेरेको भनी सोद्धा तपाईंलाई मार्न आएको भनेर जवाफ आयो । तिष्य स्थविरलाई आफूलाई मार्लान भनेर भन्दा पनि आफूले आर्यमार्ग लाभ नगरेको कुराले दुखीत भएर चोरहरूलाई मलाई एकरात बाँच्न देऊ भनेर याचना गरे । चोरहरूले तिमी भाग्यौ भने के गर्ने भनेर भन्दा उसले ठूलो ढुंगाले आफ्नो दुवै तिघ्रामा हिर्काएर हाड भाँचेर उनीहरूलाई अब त तिमीहरूलाई विश्वास लाग्यो होला कि म कहिं भाग्दैन भनेर भन्दै आफूलाई भैरहेको वेदनालाई दबाएर शीलको प्रत्यवेक्षण गरी विपश्यना बढाउँदै लगे र र अरूणोदय समयमा अर्हत प्राप्त गर्नु भयो र निर्वाण पनि हुनु भयो ।

प्रतिप्रसब्धि पारिशुद्धि शील

- एकजना भिक्षु सिकिस्त भएर आफ्नै मलमूत्रमा लोटपोट भइरहँदा अर्को भिक्षुले अहो संस्कार दुःख कति दुखकर छ भनेर प्रतिकृया दिंदा ती भिक्षुले म अहिले जुन अवस्थामा भएपनि म शीलप्रति प्रतिवद्ध छु र मेरो मृत्युपछि सुगति सुनिश्चित छ भनी शीलसहित नै मृत्यु हुनेछु भनी आफ्नो रोगको बारेमा ध्यान गरी अर्हत्व प्राप्त गर्नु भयो र भिक्षुसंघको अगाडि तलका उद्‌गारहरू व्यक्त गर्नुभयो :
- म रोगी भएर मेरो शरीर धुलोमा राखिएको फूल झैं छिटो छिटो सुक्दै थियो । मूर्खहरूको लागि यो घृणित शरीर मनोहर जस्तै देखिन्छन् । दुर्गन्ध, अपवित्र र फोहोर शरीरलाई धिक्कार छ जसमा प्रमादी बनी मानिसहरू स्वर्गको मार्ग भएको शीललाई त्यागिदिन्छन् ।

https://dhamma.digital

बाटोबाट टाढा हुन्छन् । यसरी अर्हत आदिको शीललाई सबै क्लेशहरू शान्त पारिदिने प्रतिप्रश्रब्धि परिशुद्धि शील भनि जान्नु पर्दछ ।।

१.३.५.२ द्वितीय पञ्चक

- प्रहाण शील: अकुशल कर्म त्याग गर्ने अर्थमा
- वेरमणी : अकुशल कर्मबाट अलग्गिने अर्थमा
- चेतना : अकुशल कर्म बारेमा चेतनशील रहने अर्थमा
- संवर : संयम हुने अर्थमा र
- अनुल्लंघन शील : उल्लंघन नगर्ने अर्थमा

शील खण्डित नहुनु नै शील विशुद्धि

- शील खण्डित नहुनु भनेको कुनै पनि शिक्षापदहरू नटुट्नु हो । टुटेमा सुधार गर्न योग्यलाई सुधार गर्नु वा प्रतिकर्म गर्नु पनि शील खण्डित नहुनु हो । सात प्रकारको मैथुन नहुनु, क्रोध, शत्रुता, म्रक्ष, निष्ठुरता, ईर्ष्या, मात्सर्य, माया, शठता, जडता, हिंसा, मान, अतिमान, मद, प्रमादहरूलाई हटाएर अल्पेच्छ हुनु, संतोष, संलेख आदि गुणहरू बढाउनु आदिनै अखण्डित शील हो । विज्ञजनहरूले यसलाई प्रशंसा गर्दछ भने उपचार र अर्पणा समाधि प्राप्त गर्न सघाउने कार्य गर्दछ । यसरी शील विपत्तिको दोषलाई देख्नु र शील सम्पत्तिको गुणलाई देख्नाले शील विशुद्धि भएको हुन्छ ।

१.४ शील विपत्तिको दोष

शील विपत्ति वा दुःशील हुनाको कारणले मनुष्यहरूको अप्रिय हुन्छ, उसको आज्ञा कसैले मान्दैन, दुःखित रहन्छ, पछुतो गर्नुपर्ने हुन्छ, उसले लिएको दानफल महान हुँदैन, मलमुत्रको कुण्ड जस्तै हुन्छ, श्मशानमा जलेको काठ जस्तै मूल्यहीन हुन्छ, भिक्षु भावमा बसे पनि साँच्चैकै भिक्षु बनेको हुँदैन ।

धप धप बलिरहेको आगोलाई आलिंगन गर्नु वा एउटी राम्री केटीलाई आलिंगन गर्नु कुन उत्तम भन्ने बुद्धको प्रश्नमा स्वाभाविक रूपले केटीलाई आलिंगन गर्नु उत्तम भन्ने जवाफ आउनु स्वाभाविक थियो तर बुद्धले बलिरहेको आगोलाई आलिंगन गर्नुभन्दा केटीलाई आलिंगन बढी दुखदायी हुने कुरा बताउनु भएको थियो । बलिरहेको आगोले त मानिसलाई मृत्यु मात्र दिन्छ तर दुशील भई केटीलाई आलिंगन गरिरहेकाहरू त मृत्युपछि अपाय गतिमा उत्पन्न भई लामो समयसम्म दुःख आलिंगन गर्न बाध्य पार्दछ । निर्दोष भएपनि दुःखलाई भोगीरहेकाहरू अहिलको जीवन दुःखदायी भएपनि भविष्य सुनिश्चित हुन्छन् तर दुःशील भएर सुख भोगिरहेकाहरूको सुख अल्पसुख मात्र हो र कालान्तरमा दुःखदायी जीवन व्यतित गर्नुपर्ने बाध्यता उनीहरूमा आईपर्छन् ।

https://dhamma.digital

शील रक्षा गर्दा प्राप्त हुने फलहरू

- शील निर्मल भएकाहरूले चीवर धारण गर्नु प्रासादिक हुन्छ र प्रव्रज्या सफल हुन्छ ।
- उनीहरूको हृदयमा निन्दा, भय आदि हुँदैन
- चन्द्रमा आकाशमा शोभायमान भए जस्तै तपोवनमा उनीहरू शोभित हुन्छन् ।
- उनीहरूको वास्नाले देवताहरूलाई समेत प्रमुदित पार्दछ
- शीलको सुगन्ध दश दिशामा बेरोकटोक फैलिरहेको हुन्छ
- शीलवानलाई अल्पमात्र गरेको उपकार पनि महान फलदायी हुन्छ र उनीहरू पूजा सत्कारको पात्र हुन्छन् ।
- शीलवानलाई यस जन्मको आश्रवले पीडित गर्दैन र परलोकको दुःखहरूको पनि जरा उखेल्छ ।
- मनुष्यलोक तथा देवलोकको सम्पत्ति उनीहरूका लागि दुर्लभ हुँदैन ।
- शीलवानहरूको मन शान्त निर्वाणप्रति मन दौडिन्छ ।
- शील सबै प्रकारको सम्पत्तिको मूल हो । यसकारण यसको गुण वर्णन गर्नु उचित छ ।
- यसरी शील विपत्तिको दोष तथा शील सम्पत्तिको गुणलाई देखेर शीललाई परिशुद्ध गर्नु पर्दछ ।

Dhamma.Digital

https://dhamma.digital

शील : लोकुत्तर प्रज्ञाको आधार

डा. रीना तुलाधर
'परियत्ति सद्धम्म कोविद'

१. बुद्धले के भन्नुभयो :

एक समयमा एउटा भिक्षु आएर भगवान् बुद्धसँग प्रश्न गर्न आयो र भन्यो, संक्षेपमा बताइदिनुहोस् कसरी, कहाँ गएर बुद्धको शिक्षा अनुसार ध्यान गर्न जानुपर्छ। भगवान् बुद्धले उसलाई ध्यान अभ्यासको प्रयास गर्नुभन्दा पहिले दुईवटा कुरा परिशुद्ध गरेर शुरु गर्न भन्नुभयो, त्यो हो शील र सम्मादिट्ठि । किनभन्दा सतिपट्ठान, चार सतिपट्ठानको अभ्यास, शीलमै आधारित हुन्छ । शीलविशुद्धि एउटा साधकको लागि सबैभन्दा महत्वपूर्ण पूर्व तयारी अभ्यास हो । त्यसैले एउटा भिक्षु जसले ध्यान अभ्यास गर्न चाहन्छ, उसले पहिले शील विशुद्ध गर्नुपर्छ । गृहस्थ साधकले पनि विपस्सना ध्यान अभ्यास गर्नुभन्दा पहिले शील परिशुद्ध गर्नुपर्छ ।

यो कुरा, सुत्तपिटक, सतिपट्ठानसंयुत्त, अम्बपालिवग्गो, भिक्खुसुत्तंमा यसरी भनिएको छ : *एकं समयं भगवा सावत्थियं विहरति जेतवने अनाथपिण्डकस्स आरामे । अथ खो अञ्ञतरो भिक्खु येन भगवा तेनुपसङ्कमि, उपसङ्कमित्वा भगवन्तं अभिवादेत्वा एकमन्तं निसीदि । एकमन्तं निसिन्नो खो सो भिक्खु भगवन्तं एतदवोच साधु मे, भन्ते भगवा संखित्तेन धम्मं देसेतु, यमहं भगवतो धम्मं सुत्वा एको वूपकट्ठो अप्पमत्तो आतापी पहितत्तो विहरेय्य 'न्ति । "एवमेव पनिधेकच्चे मोघपुरिसो मञ्चेव अज्झेसन्ति, धम्मे च भासिते ममेव अनुबन्धितब्बं मञ्ञन्ति'ति ।" "देसेतु मे, भन्ते भगवा संखित्तेन धम्मं, देसेतु सुगतो संखित्तेन धम्मं । अप्पेव नामाहं भगवतो भासितस्स अत्थं जानेय्यं, अप्पेव नामाहं भगवतो भासितस्स दायादो अस्स'न्ति ।" "तस्मातिह त्वं भिक्खु, आदिमेव विसोधेहि कुसलेसु धम्मेसु । को चादि कुसलानं धम्मानं ? सीलञ्च सुविसुद्धं, दिट्ठि च उजुका । यतो खो ते, भिक्खु, सीलञ्च सुविसुद्धं भविस्सति दिट्ठि च उजुका, ततो त्वं, भिक्खु, सीलं निस्साय सीले पतिट्ठाय चत्तारो सतिपट्ठाने तिविधेन भावेय्यासि ।"*[१]

---

[१] *संयुत्त निकायो*, ततियो भागो, महावग्गपालि, पठमो भागो, (१९९४), इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास

https://dhamma.digital

यहाँ बुद्धले यो कुरा स्पष्ट भन्नुभयो कि शीलविशुद्धि नै मिथ्यादिट्ठि हटाउने आधार हो । प्रज्ञाको मूल हेतु वा जरा भनेकै शीलविशुद्धि हो । यसरी भगवान् बुद्धले भन्नुभएको छ कि यदि कसैले एउटा नैतिक जीवन निर्वाहको सिद्धान्त लिएको छ भने त्यो शीलविशुद्धिबाट नै मात्र सम्भव हुन्छ । शुरुवातमा गर्नुपर्ने यो शीलविशुद्धिलाई बलियो गर्न सकियो भने चार सतिपट्ठान पनि भाविता गर्दै लान सकिन्छ ।

२. शीलको मुख्य सिद्धान्त :

अरूलाई हानि नपुऱ्याउनु र अरूलाई भलाइ गर्नु यी दुई नै शीलको प्रमुख सिद्धान्त हो । यसै सिद्धान्त अन्तर्गत बुद्धका ओहार देशनाको लहरै आउँछ ।

पहिलो सिद्धान्त अथवा शीलमा अरूलाई हानि नपुऱ्याउने सिद्धान्त अपनाउनको लागि कसैको ज्यान लिने हतियार छाड्नु पऱ्यो, अरूलाई घाट गर्ने कार्यमा लज्जित हुनुपऱ्यो, सबै सत्वप्राणीहरूप्रति करुणा हुनुपऱ्यो ।

पाणातिपातं पहाय पाणातिपाता पटिविरतो होति निहितदन्दो निहितसत्थो लज्जी दयापन्नो सब्बपानभूतहितानुकंपी विहरति ।

यसमा अरूलाई हानि पुऱ्याउनेबाट अलग्ग हुने मात्र होइन, सत्वप्राणीप्रति कुनै भेदभाव नराखी तिनको हितको लागि दया करुणा मनमा वृद्धि गर्ने पनि साथै आउँछ ।

दोश्रो शीलमा अरूको स्वामित्वमा भएको चीज वस्तु नदिइकन नलिने अथवा चोरी नगर्ने हो । अरूको चीजवस्तु हडपी लिने मनोवृत्तिलाई पूरै हटाउने शील हो ।

अदिन्नादानं पहाय अदिन्नादाना पटिविरतो होति दिन्नादायी दिन्नपातिकङ्खी अथेनेन सुचिभूतेन अत्तना विहरति ।

भिक्षु तथा भिक्षुणीहरू कामइच्छाबाट विरत रहनुपर्ने शील पालना गर्नुपर्ने भएकोले अरू सामान्य गृहस्थभन्दा फरक हुनको निम्ति ब्रह्मचरिय नियम पालना गर्नुपर्दछ । यो तेश्रो शील हो ।

अब्रह्मचरियं पहाय ब्रह्मचारी होति आराचारी विरतो मेथुना गामधम्मा ।

यी तीन कायिक शुद्धताको लागि शील हुन् भने वाचिक शुद्धताको झुठो वचन नबोल्नु, सत्य वचन, विश्वासयोग्य वचन बोल्नु चौथो शील हो ।

मुसावादं पहाय मुसावादा पटिविरतो होति सच्चवादी सच्चसन्धो थेतो पच्चयिको अविसंवादको लोकस्स ।

एक आपसमा मिलेर बसेका बीच झैझगडा श्रृजना हुने तवरले चुक्लि कुरा गर्ने कार्यबाट विरत रहने तथा एक आपसमा नमिलेर फाटेर बसेकालाई मेलमिलाप गराउने, एकता ल्याउने तवरले बोल्नु पाँचौं शील हो ।

पिसुनावाचं पहाय पिसुनाय वाचाय पटिविरतो होति इतो सुत्वा न अमुत्र अक्खाता इमेसं

https://dhamma.digital

भेद्दाय अमुत्र वा सुत्वा न इमेसं अक्खाता अमूसं भेद्दाय इति भिन्नानं वा सन्धाता सहितानं वा अनुप्पदाता समग्गारामो समग्गारतो समग्गनन्दी समग्गकरनिं वाचं भासिता

छैठौं शील कडावचन बोल्नुबाट विरत रहने तथा अरूलाई कर्णप्रिय हुने वचन बोल्ने बानि बनाउने हो ।

फरुसावाचं पहाय फरुसाय वाचाय पटिविरतो होति या सा वाचा नेला कन्नसुखा पेमनीया हदयंगमा पोरी बहुजनकन्ता बहुजनमानापा ।

सातौं शील अर्थविहीन बकवासको कुरा गर्नबाट विरत रहनु तथा धर्म र अनुशासनसँग सान्दर्भिक अर्थपूर्ण हितकारी कुरा गर्नु हो ।

सम्फप्पलापं पहाय सम्फप्पलापा पटिविरतो होति कालवादी भूतवादी अत्थवादी धम्मवादी विनयवादी निधानवतिं वाचं भासिता कालेन सापदेस परियन्तवति अत्थसहित [२]

दीघनिकायको सीलक्खन्धवग्ग, ब्रह्मजाल सुत्तमा गृहस्थीहरूले पनि पालना गर्नुपर्ने भनिएको उपरोक्त सात शीलको अलावा भिक्षु तथा भिक्षुणीहरूले पालना गर्नुपर्ने शीलको बारेमा व्याख्या छ । यी टोकिएको शीलको आधारमा गृहस्थ र प्रव्रजितको जीवन शैली फरक देखिन्छ । जस्तै प्राण भएको बोट बिरुवा, बीज, अण्डा नाश नगर्ने, बेलुकी खाना नखाने, शारीरिक सुन्दरताको लागि भोग विलासमा नलाग्ने, उच्च शैय्यामा नसुत्ने, मनोरञ्जन गर्ने खालको क्रियाकलापमा सहभागी नहुने, जग्गा जमिन तथा घरवारको स्वामित्व नलिने, घरपालुवा जनावर नपाल्ने, कामदार तथा आइमाइहरू नपाल्ने जस्ता कडाइका साथ पालना गर्नुपर्ने शील पालना गरेन भने मिथ्याआजीविका ठहर्ने कुरा बुद्धले भन्नुभएको छ ।

भगवान् बुद्धले गृहस्थहरूबाट चतुप्रत्यय प्राप्त गरेर बस्ने प्रव्रजित वर्गले यदि गम्भीर रूपले धर्मको साधनामा लागेन र तिरच्छानविज्जा भनिने मनोरञ्जनमुखी कार्य, ज्योतिषी कार्य, वैद्य कार्य आदिमा लाग्यो भने त्यो पनि शील पालना नभएको हो भन्नुभएको छ । [3]

३. शीलबारे बौद्ध साहित्य :

त्रिपिटकभित्र संग्रह गरिएका धेरै सुत्तले गृहस्थ तथा भिक्षु तथा भिक्षुणीहरूले पालना गर्नुपर्ने शीलको बारेमा विस्तृतमा भनिएको छ । जस्तै शीलको विषयमा विस्तृत वर्णन भएको श्रोत दीघनिकायको सीलक्खन्धवग्ग हो । शीलक्खन्धवग्गभित्र ब्रह्मजाल सुत्तमा साधारण शील, मध्यम शील, महाशीलको अर्थ लगाइएको छ । चुल शील, मज्झिम शील र महाशील अन्तर्गत शीलका विभिन्न शीलका तहहरू उल्लेख गरिएको छ । उपदेशको सिलसिलामा भगवान् बुद्धले अगाडि भन्नुभयो पृथग्जन मानिसले शीलको कारणले तथागतलाई प्रशंसा गर्‍यो भने त्यो प्रशंसा

2 P.D. Premasiri, "The Concept of *Sīla* in Theravada Buddhist Ethics (2020)", Journal of Humanities and Social Sciences (1) (p.9)

३ दुण्डबहादुर वज्राचार्य (अनु. तथा सं), *दीघनिकाय,* (२०००), ललितपुर : वीर पूर्ण पुस्तकालय ।

https://dhamma.digital

निम्नकोटिको प्रशंसा हुन्छ। जुन यी शील पालना नहुने कार्यबाट तथागत अलग्ग रहनुहुन्छ भने यी शील पालनाको हिसाबले मात्र तथागतको प्रशंसा गर्ने हो भने नपुग हुन्छ, स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गर्नुभएको छ भनी प्रशंसा गर्नुपर्छ भनिएको छ।

चुल शील, मज्झिम शील र महाशीलको बारेमा दीघनिकायमा सामञ्ञफलसुत्त, त्यस्तै शुभ सुत्तमा पनि उल्लेख छ। [४]

मज्झिमनिकायको *आकङ्खेय्य सुत्त*मा शीलविशुद्धकै प्रतिफल स्वरूप प्राप्त हुन सक्ने विमुक्तिको तहको बारेमा क्रमै अनुसार उल्लेख गरिएको छ। मज्झिम निकायकै *रथविनीत सुत्त*मा विमुक्तिको मार्गमा पाइला पाइला अघि बढ्नको लागि शील नै पहिलो खुड्किला हो भनिएको छ। मज्झिमनिकायकै *गनकमोग्गल्लान सुत्त*मा बुद्धले भन्नुभएको छ कि विमुक्तिको पथमा त्यहाँ एउटा क्रमैसँग अघि बढ्ने पथ हुन्छ जसरी मानवको अन्य उपलब्धि हासिल गर्ने क्रममा एउटा व्यवस्थित प्रक्रिया रहेको हुन्छ। अनुपुब्बसिखा अनुपुब्बकिरिया, अनुपुब्बपत्तिपदा एउटा क्रमागत तरिका हुन्छ तालिमको, कार्यकलापको, शिक्षा तथा अनुशासनको जसको शुरुवात शीलबाट हुन्छ। मज्झिमनिकायकै *भद्दालि सुत्त*मा पनि बुद्धले शीलबाट शुरु गरेरै एउटा शिक्षमाणले तह तह चढेर विमुक्ति दर्शन गर्न सक्दछ जसरी घोडालाई तालिम गरिन्छ। [5]

यसरी शीलविशुद्धि लोकुत्तर ज्ञान प्राप्त गर्ने प्रमुख आधार हो।

संयुक्त निकायको सीलवन्तु सुत्तमा यसरी भनिएको छ :

एक समयमा आयुस्मान् महाकोट्ठिक वाराणसीस्थित इसिपतन मिगदावनमा बस्नुभएको थियो। त्यसपछि आयुस्मान् महाकोट्ठिक साँझको समयमा समाधिबाट उठी जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र बस्नुभएको छ, त्यहाँ गयो। गएर आयुस्मान् सारिपुत्रसँग सोध्नुभयो ती के कुरा हुन् जुन एउटा शीलवान् भिक्षुले होशपूर्वक मनमा राख्नुपर्छ ?

आवुसो कोट्ठिक शीलवान भिक्षुले पाँच उपादानस्कन्धलाई अनित्य दृष्टिले, दुःखको दृष्टिले, व्याधिको दृष्टिले, खतिराको दृष्टिले, घाउको दृष्टिले, व्यसनको दृष्टिले, पीडाको दृष्टिले, आफ्नो होइन भन्ने दृष्टिले, लुप्ट हुने दृष्टिले, शून्यको दृष्टिले, तथा अनात्मको दृष्टिले राम्ररी मनन गर्नुपर्दछ। के के पाँचमा। १. रूप उपादानक्खन्ध २. वेदना उपादानक्खन्ध ३. संज्ञा उपादानक्खन्ध ४. संस्कार उपादानक्खन्ध ५. विञ्ञाण उपादानक्खन्ध

आवुसो कोट्ठिक शीलवान भिक्षुले यी पाँच उपादानक्खन्धलाई अनित्यको दृष्टिले,अनात्मको दृष्टिले,...राम्ररी मनन गर्नुपर्दछ। आवुसो ! शीलवान भिक्षुले यी पाँच उपादानक्खन्धलाई अनित्यको दृष्टिले.... राम्ररी मनन गरेर सोतापतिफल साक्षात्कार गर्नसक्दछ।

---

४ वज्राचार्य, उही पादटिप्पणी सं.३,. पृ. ७७

५ दुण्डबहादुर वज्राचार्य (अनु. तथा सं), *मज्झिमनिकाय*, (२०००), ललितपुर : वीर पूर्ण पुस्तकालय, (पृ..३५) (पृ..१४३) (पृ. ६९८) (पृ. ३९७)

https://dhamma.digital

आवुसो सारिपुत्र ! सोतापन्न भएको भिक्षुले के धर्मलाई राम्ररी मनन गर्नुपर्छ ?

आवुसो कोट्ठिक ! सोतापन्न भएको भिक्षुले पनि यी नै पाँच उपादानक्खन्धलाई अनित्यको दृष्टिले,अनात्मको दृष्टिले,...राम्ररी मनन गर्नुपर्दछ । आवुसो ! सोतापन्न भिक्षुले यी पाँच उपादानक्खन्धलाई अनित्यको दृष्टिले.... राम्ररी मनन गरेर सकदागामी फल साक्षात्कार गर्नसक्दछ ।

आवुसो सारिपुत्र ! सकदागामी भएको भिक्षुले के धर्मलाई राम्ररी मनन गर्नुपर्छ ?

आवुसो कोट्ठिक ! सकदागामी भएको भिक्षुले पनि यी नै पाँच उपादानक्खन्धलाई अनित्यको दृष्टिले,अनात्मको दृष्टिले,...राम्ररी मनन गर्नुपर्दछ । आवुसो ! सोतापन्न भएको भिक्षुले यी पाँच उपादानक्खन्धलाई अनित्यको दृष्टिले.... राम्ररी मनन गरेर अनागामी फल साक्षात्कार गर्नसक्दछ ।

आवुसो सारिपुत्र ! अनागामी भएको भिक्षुले के धर्मलाई राम्ररी मनन गर्नुपर्छ ?

आवुसो कोट्ठिक ! अनागामी भएको भिक्षुले पनि यी नै पाँच उपादानक्खन्धलाई अनित्यको दृष्टिले,अनात्मको दृष्टिले,...राम्ररी मनन गर्नुपर्दछ । आवुसो ! सोतापन्न भएको भिक्षुले यी पाँच उपादानक्खन्धलाई अनित्यको दृष्टिले.... राम्ररी मनन गरेर अरहत्व साक्षात्कार गर्नसक्दछ ।

आवुसो सारिपुत्र ! अरहत भएको भिक्षुले के धर्मलाई राम्ररी मनन गर्नुपर्छ ?

आवुसो कोट्ठिक ! अरहत भएको भिक्षुले पनि पाँच उपादानस्कन्धलाई अनित्य दृष्टिले, दुःखको दृष्टिले, व्याधिको दृष्टिले, खतिराको दृष्टिले, घाउको दृष्टिले, व्यसनको दृष्टिले, पीडाको दृष्टिले, आफ्नो होइन भन्ने दृष्टिले, लुप्ट हुने दृष्टिले, शून्यको दृष्टिले, तथा अनात्मको दृष्टिले राम्ररी मनन गनुपर्दछ । आवुसो ! अरहत भएको भिक्षुलाई अर्को गर्नुपर्ने काम केही बाँकि छैन । गरेको कर्मको पनि केही संचित छैन । परन्तु यी धर्मलाई भाविता गर्नाले बारम्बार अभ्यास गर्नाले यही जीवनमा सुख विहार हुन्छ, स्मृति सम्प्रजन्यता हुन्छ । [६]

सीलवन्त सुत्तमा सारिपुत्र भन्तेले महाकोट्ठिक भन्तेलाई दिनुभएको उत्तर अनुसार एउटा भिक्षु जसको शील परिशुद्ध छ, उसले पञ्चस्कन्धप्रतिको उपादानलाई अनित्य, दुःख, अनात्म भनी अनुभव गर्नको लागि, जान्नको लागि विपस्सना भावना गर्नुपर्छ ।

पालि साहित्यको पछिल्लो समयमा विकसित भएको साहित्य विशुद्धिमग्गमा शीलको महत्वमा जोड दिइएको पाइन्छ । आत्म संयम, अकुसलबाट विरत रहने, कुसल अभिवृद्धि गर्ने मार्गमा शील नै शुरुवाती आधारशिला भनिएको छ । भगवान् बुद्धको प्रारम्भिक कालमा शील सम्बन्धि प्रतिज्ञालाई कम जोड दिइएको पाइन्छ भने अट्ठकथाकालीनमा भिक्षुहरूको लागि छिटो मार्गफल प्राप्त गर्नको लागि कुनैकुनै शील प्रतिज्ञाहरूको बारेमा विस्तृत वर्णन गरिएको देखिन्छ । उदाहरणको लागि विशुद्धिमग्गको धुतांगनिद्देस लिन सकिन्छ । विशुद्धिमार्गमा उल्लेख भएका गाथाहरू यसरी छन् :

सीले पतिट्ठाय नरो सपञ्ञो, चित्तं पञ्ञञ्च भावयं

आतापि निपको भिक्खु, सो इमं विजटये जटं

---

[६] दुण्डबहादुर वज्राचार्य (अनु. तथा सं), *संयुत्तनिकाय* (१९९९), ललितपुर : वीर पूर्ण पुस्तकालय (पृ.५४८)

https://dhamma.digital

सीले पतिट्ठाय – शीलमा उभिएर (शीललाई राम्ररी पालन गरेर)

नरो – मानिस

सपञ्ञो – तिहेतुक पटिसन्धिको प्रज्ञायुक्त प्रज्ञावान

चित्तं पञ्ञञ्च भावयं – समाधि र विपस्सना वृद्धि गर्दै

आतापी – वीर्यवान्

निपको – प्रज्ञाले युक्त

सो इमं विजटये जटं – उसले यस जटालाई सुल्झाउन सक्दछ

सीलवन्तं न वाधन्ति आसवा दिट्ठधम्मिका

सम्परायिकदुक्खानं मूलं खणति सीलवा

यस जन्मको आश्रवले शीलवानलाई पीडित गर्दैन, शीलवान्ले परलोकको दुःखहरूको पनि जरा उखेल्छ । [७]

४. लौकिक शील

भगवान् बुद्धले एउटा गृहस्थ व्यक्तिको लागि पूर्णरूपमा निर्वाण प्राप्तिमा समर्पण हुनुपर्छ भनी अपेक्षा गर्नुभएको छैन । भगवान् बुद्धले प्रव्रजित संघ बनाउनुभएको उद्देश्य नै निर्वाण प्राप्तिको मार्गमा द्रुतगति आओस् भनी हो किनकि एउटा गृहस्थले निर्वाण प्राप्त गर्नको लागि आवश्यक सबै प्रक्रिया पूरा गर्नको लागि चाहिने कार्यहरू पूरा गर्न अनेक कठिनाइ हुन सक्छ ।

नयिदं सुकरं अगारं अज्झावसता अच्चन्तपरिपुन्नं अच्चन्तपरिसुद्धं संखलिखितं ब्रह्मचरियं चरितुं ।

तर भगवान् बुद्धले गृहस्थले निर्वाण प्राप्त गर्नै सक्दैन भन्नुभएको चाहिँ होइन । यदि गृहस्थले पनि निर्वाण मार्ग पछ्यायो भने निर्वाण प्राप्त गर्न सक्दछ भन्नुभएको छ ।

गिहिनो वाहं पब्बजितस्स वा सम्मापतिपन्नस्स अञ्ञाराधनं वदामि ।

भगवान् बुद्धले शीलको महत्व निर्वाण पुग्ने मार्गको आधारशिला भनी बुझाउनु भएको साथै लौकिक जीवनमा शान्ति र सुखको लागि शीलको महत्व बताउनुभएको उपदेश पनि पालि साहित्यमा थुप्रै रहेका छन् । जस्तै राज्यमा सुख शान्ति ल्याउनको लागि राजा वा राज्य प्रमुखले पालना गर्नुपर्ने शील भनी *दशराजधर्मको उपदेश* दिनुभएको छ । मानिसको आर्थिक जीवन दोषविहिन तथा नैतिक तवरले जाओस् भन्ने हेतु धन मध्ये उत्कृष्ट धन भनी *सत्त अरियधन* को उपदेश दिनुभएको छ । जातक कथाको देशनामा शील पारमिताको महत्व दर्शाई *जातक कथाहरू*

---

[७] भिक्षु सम्यक् सम्बोधि प्राणपुत्र (अनु.) तथा कोण्डण्य संघाराम (सं.) *विशुद्धिमार्ग* (२००१), काठमाडौं : सुखी होतु नेपाल (पृ.५२)

https://dhamma.digital

भन्नुभएको छ । उस्तै *दसपुण्यकिरियवत्थु (दशपुण्यक्रिया)* भनी देशना गर्नुभएकोमा शील दान पछिको दोश्रो पुण्य क्रिया भनी सिकाइएको छ ।

५. लौकिक शीलमा हुनसक्ने उपादान

शीलको अभ्याससँगै प्रज्ञा आउन सकेन भने शीलमा नै उपादान हुनसक्छ । बुद्धको शिक्षामा त्यस्ता अभ्यासहरूमा टाँसिएर बस्नेलाई *सीलब्बतपरामास* भनिएको छ जुन निर्वाण पथको लागि बाधा हो । यस बाधालाई सोतापत्ति मार्गफल प्राप्त गरेपछि मात्र निर्मूल गर्न सकिने पनि भनिएको छ । यहाँ अरू धर्महरूमा प्रयोग हुने शब्द व्रत बुद्धको भाषामा पनि प्रयोग भएको देखिन्छ । यदि व्रत पालन गरेर फाइदा हुने हो भने बुद्धले त्यसलाई मान्यता दिनुहुन्छ । तर बुद्धले चेतावनी दिनुभएको छ कि यदि व्रत पालनलाई नै अन्तिम लक्ष्य मानेर त्यसमै टाँसेर उपादान लिएर बस्यो भने र त्यसको वास्तविक अर्थ केही नबुझिकन गरिरह्यो भने त्यसबाट फाइदा हुन सकिँदैन ।

कुनै कुनै अवस्थामा बुद्धधर्ममा शील र व्रतलाई सँगै राखेर बुझाउन खोजिएको छ । बुद्धकालीन समयमा अन्य धर्म र सम्प्रदायकाहरू निगन्थहरू, ब्राह्मणहरूले व्रतको नाउँमा कर्मकाण्डलाई धेरै महत्व दिइन्थ्यो । कुकुर जस्तो, गाइजस्तो भएर बाँच्ने अनि त्यसबाट पुनर्जन्म राम्रो हुने विश्वास लिई व्रत पालन गर्नेलाई कुकुरसील, गोसील, कुकुरवत, गोवत आदि भनी बुद्धले नाम दिनुभएको छ । अरू धर्म अनुयायीहरूले सील वा व्रत भनी दृढ विश्वास लिएर बसेको सन्दर्भमा बुद्धले सील र व्रत के हो भनी भन्नुभएको कुरा सुत्तनिपातमा उल्लेख छ ।

सुत्तनिपातको गाथा नं ७८२ मा यसरी भनिएको छ : *यो अत्तनो सालवतानि जन्तु अनानुपुत्थो'व सयं एव पावा अनरियधम्मं कुसला तं आहु यो आतुमानं सयं एव पावा*

अर्थात यदि कोही व्यक्ति, कुनै प्रश्न नगरिकनै, अथवा अन्धविश्वासले कुनै व्रत वा कर्मकाण्डलाई लिएर कट्टर भएर टाँसेर बस्छ भने त्यस्तोलाइ आर्य व्यवहारको विपरित हो भनेर बुझ्नुपर्छ । [८]

नेपालको सन्दर्भमा भन्नुपर्दा, नेपालमा व्रत, पुजाआजामा लाग्ने बौद्ध अनुयायीहरू धेरै देखिन्छन् । जस्तै वज्रयानतर्फ अनेक किसिमका व्रतहरू अष्टमी व्रत, तिलाव्रत (धलं दनेगु) गर्छन् । त्यस्तै थेरवादतर्फ अष्टशील, दशशील आदि भनी विशेष दिनहरूमा उपोसथ व्रत वा शील पालना गर्ने गर्छन् । यदि ती व्रत तथा शीलको अर्थ नबुझी केवल कर्मकाण्डको रूपमा सीमित भयो भने त्यसबाट जति लाभ हुनुपर्ने हो, त्यति नहुनु मात्र होइन कुनै अवस्थामा हानि पनि हुन सक्छ । भनौं कसैले अष्टमी व्रत गर्न लागेको छ । भोकै बसेर गर्नुपर्ने पुजामा यदि गुरुजु एकदमै ढिला आइदियो भने रिसमा व्रतालुहरू गुरुजुलाई नै कडा शब्द बोलेर अनादर गर्न सक्छ । तब उसको वाचिक कर्म शुद्ध भएन । त्यस्तै भनौं कुनै एउटी बुहारीले पूर्णिमाको दिनमा अष्टशील पालना गर्ने अधिष्ठान

8 Lord Chamblers (ed.), *Buddha's Teachings being The Sutta Nipata*, (1932), London , Oxford University Press

https://dhamma.digital

लिएको छ। एउटा पूर्णिमाको दिन त्यस्तो परिदियो कि सासुचाहिँले घरमा भोज छ, अष्टशील नबस्नु भनिदियो। तब आफ्नो अधिष्ठान टुट्ने गरिदियो भनी बुहारी सासुसँग झगडा गरिन् भने उसको लौकिक शीलप्रतिको उपादानले गर्दा अकुसल कार्य भयो। लौकिक शीलमा प्रज्ञा जोडिएर लोकुत्तर तर्फ लान सकिएन भने शील विशुद्धि हुन पाउँदैन।

५. शील र प्रज्ञाको अन्तरसम्बन्ध

बुद्धधर्मको अभ्यासमा प्रज्ञा नै मुख्य हो। तर प्रज्ञा र शील एक आपसमा सम्बन्धित हुन्छ। एकको परिपूरक अर्को हुन्छ। जहाँ शील हुन्छ, त्यहाँ प्रज्ञा हुन्छ, जहाँ प्रज्ञा हुन्छ, त्यहाँ शील हुन्छ। शीलको आडमा प्रज्ञा जाग्छ, प्रज्ञाको आडमा शील विशुद्ध हुन्छ।

सेय्यथापि...हट्ठेन वा हट्ठं धोपेय्य पादेन वा पादं धोपेय्य एवमेव सीलपरिधोता। पञ्ञा पञ्ञा परिधोतं सीलं यत्थ सीलं तत्थ पञ्ञा यत्थ पञ्ञा तत्थ सीलं सीलवतो पञ्ञा पञ्ञावतो सीलं

भगवान् बुद्धले सम्मादिट्ठि र सम्मासंकप्प हुनको लागि पहिले शील पूर्ण हुनुपर्ने भन्नुभएको छ। यहाँ शीलको माने रहन्छ, कायिक र वाचिक कर्म शुद्ध हुनु। आर्य अष्टांगिक मार्गमा सम्मावाचा, सम्माकम्मन्त र सम्माआजीव शील हो। बौद्ध दर्शनमा सम्मादिट्ठि माने प्रज्ञा हो। भगवान् बुद्धले नरो सपञ्ञो भनी एउटा शीलवान भई आर्यज्ञान प्राप्त भइसकेको व्यक्तिलाई भन्नुभएको छ। यदि यो कुरामा ध्यान पुगेन भने माथि उल्लेख गरेको जस्तै शील एक उपादान भई रहन सक्छ।

६. निष्कर्षः

शील भन्नाले आम तवरले बुझिने कुरा हो नैतिक आचरण। दुराचारी कार्यलाई त्यागी नैतिकता अथवा आचारसंहिता अपनाउनु भनेकै शीलको अर्थ लगाइन्छ। तर बुद्धले देखाउनु भएको मार्ग आर्यअष्टांगिक मार्गको आधारमा भन्ने हो भने, त्यो परिभाषा अधुरो छ। बुद्ध र बौद्ध दर्शन अनुसार शील त एउटा व्यक्तिमा आउने ठोस परिवर्तनको आधारशिला हो। साधारण पुद्गलबाट आर्य पुद्गलको रूपमा परिवर्तन हुनको लागि आधारशिला शील हो। वास्तवमा मनका सारा क्लेश निर्मूल भइसकेर आएको शील विशुद्धि नै बुद्धले बताउनु भएको लोकुत्तर शील हो।

सही रूपमा अन्तर्मनबाट शुद्ध भइसकेको व्यक्तिले आफ्नो शील विशुद्धिलाई लिएर केही बौल्दैन वा घमण्ड गर्दैन। भगवान् बुद्धले भन्नुहुन्छ उसले आफ्नो परिशुद्ध शीलकै आधारमा वा व्रतको बारेमा केही बोल्दैन न त त्यो नभएको बारेमा केही बोल्दछ। जब जब शील पालन उपयुक्त हुन्छ, शील लिन्छ, तर त्यसमा टाँस्सिएर कट्टर भएर पालना गर्ने होइन, जुन व्यवहार उसको आफ्नै भलाइको लागि बाधा हुन्छ। सुत्तिनिपातको अट्ठकवग्गमा भगवान् बुद्धले शीललाई लिएर गर्व वा घमण्ड गर्नाले हुने हानिको बारेमा भन्नुभएको छ।

शील कुनै माध्यम मात्र नभएर यो साध्य नै हो। शील दुष्कर्मबाट विरत रहनु मात्र होइन, भावना पुण्य संचय गर्नु पनि शील हो। शीलकै आडमा समाधि, समाधिको आडमा प्रज्ञा जाग्ने हो।

https://dhamma.digital

आर्य अष्टांगिक मार्गमा सम्मावायामो, सम्मासति, सम्मासमाधिको अभिवृद्धि शीलको आधार नभई हुन सक्दैन । यही लोकुत्तर शील हो ।

सन्दर्भ सामग्री :

वज्राचार्य, दुण्डबहादुर (अनु. तथा सं) *दीघनिकाय,* (२०००), ललितपुर : वीर पूर्ण पुस्तकालय, ललितपुर, (सन् २०००)

वज्राचार्य, दुण्डबहादुर (अनु. तथा सं) *मज्झिमनिकाय,* (२०००), ललितपुर : वीर पूर्ण पुस्तकालय, ललितपुर : सन् (२०००) वीर पूर्ण पुस्तकालय, वीर पूर्ण स्मृति ग्रन्थमाला १०

वज्राचार्य, दुण्डबहादुर (अनु. तथा सं) *संयुत्तनिकाय* (१९९९), ललितपुर : वीर पूर्ण पुस्तकालय

सम्यक् सम्बोधि प्राणपुत्र, भिक्षु (अनु.) तथा कोण्डण्य संघाराम (सं.) *विशुद्धिमार्ग* (२००१), काठमाडौं : सुखी होतु नेपाल (पे.३)

संयुत्त निकायो, ततियो भागो, महावग्गपालि, पठमो भागो, धम्मागिरी पालि गन्थमाला (१९९४), इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास

Chamblers, Lord (ed.) *Buddha's Teachings being The Sutta Nipata*, (1932), London , Oxford University Press

Premasiri, P.D., "The Concept of *Sīla* in Theravada Buddhist Ethics (2020)", Journal of Humanities and Social Sciences (1) (p.9)

Dhamma.Digital

https://dhamma.digital

निर्वाणको आधार : शील

✍ भिक्षु उत्तरो

परिचय

बुद्धधर्मको एउटा प्रमुख तथा पृथक विशेषता भनेको बौद्ध अनुयायीहरूले यस धर्मका प्रतिपादक गौतम बुद्धलाई उहाँकै निर्देशन अनुसार एक पथप्रदर्शक तथा हौसला दिने गुरुको रूपमा मात्र लिने गर्दछन् ।[1] यसको आशय बुद्धले प्रायः अन्य धर्महरूमा जस्तै मुक्तिदाताले अथवा आफूले मानिआएको भगवान्ले पार लगाइदिन्छ भनेर ठान्नु एउटा कल्पना मात्र हुनजान्छ । बुद्धको उपदेश अनुसार निर्वाण कुनै दैविक वरदान नभईकन स्व-अभ्यासबाट प्राप्त हुने मानसिक परम सुखको अवस्था हो । र त्यो स्व-अभ्यासको मार्ग एक श्रेणीगत वा क्रमबद्ध शिक्षा (अनुपुब्बसिक्खा) हो । जसलाई सारांशमा शील, समाधि र प्रज्ञा भनेर बुझिन्छ । शील, समाधि र प्रज्ञामध्ये कुनै एकको पालना र विकासले मात्र निर्वाण सम्भव नहुने र यी तीनै पक्षहरूको समयसापेक्ष विकासले मात्र निर्वाणफलको अपेक्षा गर्न सकिन्छ । यसर्थमा, ध्यान र ज्ञानले मात्र होइन कि शीलको पनि निर्वाण प्राप्तिमा उत्तिकै महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।

शीलको महत्वलाई दर्शाउँदै संयुक्तनिकायमा जसरी सम्पूर्ण परिश्रम तथा काम यहि पृथ्वीलाई नै आधार लिएर गरिन्छ त्यसरी नै एक प्रवजितले शीललाई आधार र भरोसा लिएर आर्य अष्टाङ्गिक

---

१ **“तिट्ठामहं समादपेता ...मग्गक्खायीहं तथागतो ।”** (भावार्थ : म (शिष्यहरूलाई) हौसला तथा प्रेरणा दिन जहिले पनि उपस्थित छु ... तर तथागतले त केवल मार्गदर्शन दिनुहुन्छ ।) - गणकमोग्गल्लानसुत्त, मज्झिमनिकाय १०७
“तुम्हेहि किच्चमातप्पं, अक्खातारो तथागता”
(भावार्थ : मिहिनेत तिमीहरू आफैले गर्नुपर्छ । तथागतले त बाटोमात्र देखाइदिनुहुन्छ ।) - धम्मपद, २७६
यसरी भगवान् बुद्धको कर्मवादको शिक्षाअनुसार उहाँले अन्तिम उपदेशमा “अत्त दीपो भव” (महापरिनिब्बानसुत्त, दीघनिकाय १६) अथवा धम्मपदमा “अत्ता हि अत्तनो नाथो” (धम्मपद १६०) भनी सिकाउने जिम्मा आफूले लिएर अभ्यासको जिम्मा सबै आफ्ना अनुयायीलाईृ छोडिदिनुभएको थियो ।

https://dhamma.digital

मार्गको अभ्यास र विकास गर्छ भनेर उल्लेख गरिएको छ।[२] दीघनिकायको पहिलो वर्ग नै शीलखन्ध वर्ग रहेको छ। जसमा शील, समाधि र प्रज्ञाको मार्गलाई विस्तृत रूपमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। विशेषत: यी सूत्रहरूमा चूलशील, मध्यमशील र महाशीलको अंशमा लगभग ४५ वटा शीलहरूको बारेमा उल्लेख छ।

"शील" प्रगतिशील शिक्षा (अनुपुब्बसिक्खा) को पहिलो खुड्किलो

"मज्झिमपटिपदा" अर्थात् "मध्यम मार्ग" लाई बुद्धको मौलिक उपदेशहरूमध्येमा गनिन्छ। उहाँले पहिलो देशनामै यस विषयको बारेमा व्याख्या गरेर "मध्यम मार्ग" को महिमा बढाइदिनुभएको थियो। त्यसोभए अब यहाँ निर्वाणको मार्ग आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग हो कि शील, समाधि र प्रज्ञा हो भनेर प्रश्न उठ्न सक्छ। यहि प्रश्नलाई मध्यनजर गरेर चूलवेदल्लसूत्रमा भनिएको छ, "तीन शिक्षा अष्टाङ्गिक मार्गमा समावेश भएका होइनन्। बरु अष्टाङ्गिक मार्ग चैं तीन शिक्षामा समाहित छन्।"[३] यसरी पालि सूत्रहरूमा निर्वाण मार्गलाई अधिकतम रूपमा तीन किसिमका शिक्षामा समाहित गरिएको पाइन्छ। निर्वाणको मार्गमा शीलको महिमालाई संयुक्तनिकायको सगाथवर्गमा यसरी सटिकरूपमा उल्लेख गरिएको छः

"आन्तरिक गाँठो, बाह्य गाँठो
मानिसहरू गाँठोमै फँसेका छन्।
म तपाईंलाई प्रश्न गर्छु, गौतम:
कसले यो गाँठोको जटालाई फुकाउन सक्छ ?"
"एक प्रज्ञावन व्यक्ति जो शील-सदाचारमा प्रतिष्ठित हुन्छ,
चित्त र प्रज्ञाको विकासमा लागेको,
अभिलाषी तथा बुद्धिमान भिक्षुले,
यो गाँठोलाई फुकाउन सक्दछ।"[४]

---

२ ये केचि बलकरणीया कम्मन्ता करियन्ति, सब्बे ते पथविं निस्साय पथवियं पतिट्ठाय एवमेते बलकरणीया कम्मन्ता करीयन्ति। एवमेव खो, भिक्खवे, भिक्खु सीलं निस्साय सीले पतिट्ठाय अरियं अट्ठङ्गिकं मग्गं भावेति अरियं अट्ठङ्गिकं मग्गं बहुलिकरोति। -बलसुत्त संयुक्तनिकाय ४५.१४९

३ **न खो, आवुसो विसाख, अरियेन अट्ठङ्गिकेन मग्गेन तयो खन्धा सङ्गहिता, तीहि च खो, आवुसो विसाख, खन्धेहि अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो सङ्गहितो। -** चूलवेदल्लसुत्त, मज्झिमनिकाय ४४

४ अन्तोजटा बहिजटा,
जटाय जटिता पजा।
तं तं गोतम पुच्छामि,
को इमं विजटये जटन्ति॥
सीले पतिट्ठाय नरो सपञ्ञो,
चित्तं पञ्ञञ्च भावयं।

https://dhamma.digital

यस गाथामा "शीलमा प्रतिष्ठित व्यक्ति" भन्ने अंशले शीलको महत्वलाई अझ ओज दिएको छ। भद्दन्त बुद्धघोषले यहि गाथालाई आधार बनाएर "विशुद्धिमार्ग" ग्रन्थको प्रतिपादन गर्नुभयो र यहि ग्रन्थमा बुद्धधर्ममा शीलको विषयलाई विस्तृत रूपमा व्याख्या गरिएको पाइन्छ। साथसाथै, बुद्धले किटागिरिसूत्रमा भन्नुभएको छ, "भिक्षुहरू ! म भन्दिन कि अर्हत फल एक्कैचोटि पाइने विषय हो। यो त क्रमिक प्रशिक्षण, अभ्यास र प्रगतिले पाइने फल हो।"[५] त्यस्तै उपोसथसूत्रमा पनि, "यो धर्मविनयको अभ्यासले निर्वाणरूपी फलमा एक्कासी पुऱ्याउँदैन। निर्वाण फल क्रमिक शिक्षा, विकास र अभ्यासले नै प्राप्त हुन्छ।"[६] यसप्रकारले बुझ्ने हो भने निर्वाण फल भनेको आफ्नै अथक परिश्रम र प्रयासबाट एकपछि अर्को खुड्किलो पार गर्दै पाइने फल हो। अनि यस निर्वाणरूपी लक्षको पहिलो प्रयास अथवा खुड्किलो नै "शील" हो।

यस बुँदालाई रथविनीतसूत्रमा[७] सात विशुद्धिको[८] व्याख्या गर्ने क्रममा निर्वाण कसरी एकपछि अर्को लक्ष पार गर्दै पाइन्छ भनेर एउटा उपमाद्वारा प्रष्ट पार्न खोजिएको छ। यस उपमा अनुसार, यदि कोसलका राजा प्रसेनजितलाई साकेत नगर जानुपऱ्यो भने बाटोमा सातवटा रथहरूको व्यवस्था गरिएको हुन्छ। पहिलो रथले उहाँलाई राजदरवारको गेटसम्म पुऱ्याउँछ। त्यसबाट झरेर उहाँ दोस्रो रथमा चढ्नुहुन्छ र निश्चित गन्तब्यमा पुगेपछि दोस्रो रथबाट ओर्लेर तेस्रो रथमा चढ्नुहुन्छ। यसरी नै सातौं रथले उहाँलाई साकेत नगरको गेटसम्म पुऱ्याइदिन्छ। अनि राजालाई स्वागत गर्न आएका मानिसहरूले उहाँलाई, "के तपाई यो (सातौं) रथबाट श्रावस्थीदेखि साकेतसम्म आउनुभएको हो ?" भनेर सोध्दा राजाले विस्तृत रूपमा सातैवटा रथ चढेर आफू साकेत नगर पुगेको कुरा बताउनुहुन्छ। यस सूत्रको आशय अनुसार पहिलो विशुद्धि "शील विशुद्धि" को उद्देश्य मन वा चित्तको विशुद्धि हो। चित्तविशुद्धिको उद्देश्य दृष्टि विशुद्धिको लागि हो ... ज्ञान र दर्शनको विशुद्धिको उद्देश्य बन्धनबाट रहित भइ परिनिर्वाणको अनुभूति हो।[९] त्यसकारण यी ७ विशुद्धिमध्ये कुनै एकले मात्र निर्वाणमा पुऱ्याउन सक्दैन। शीलको पालनाबाट समाधिको वृद्धि अनि समाधिको विकासबाट प्रज्ञाको उदय भएपछि मात्र निर्वाण ज्ञान लाभ गर्न सकिने भाव यो सूत्रको रहेको छ। यसरी शीलको पहिलो कदम बिना यो सम्पूर्ण प्रक्रिया असम्भव रहेको कुरा पनि प्रष्ट हुन्छ।

आतापी निपको भिक्खु,
सो इमं विजटये जटं ॥ - जटासुत्त, संयुक्तनिकाय १.२३

५ **नाहं, भिक्खवे, आदिकेनेव अञ्ञाराधनं वदामि, अपि च, भिक्खवे, अनुपुब्बसिक्खा अनुपुब्बकिरिया अनुपुब्बपटिपदा अञ्ञाराधना होति।** - कीटागिरिसुत्त, मज्झिमनिकाय ७०

६ **इमस्मिं धम्मविनये अनुपुब्बसिक्खा अनुपुब्बकिरिया अनुपुब्बपटिपदा, न आयतकेनेव अञ्ञापटिवेधो।** - *अंगुत्तरनिकाय ८.२०*

७ *मज्झिमनिकाय २४*

८ सात विशुद्धिहरू : सीलविसुद्धि, चित्तविसुद्धि, दिट्ठिविसुद्धि, कंखावितरणविसुद्धि, मग्गामग्गञाणदस्सनविसुद्धि, पटिपदाञाणदस्सनविसुद्धि, ञाणदस्सनविसुद्धि

९ **एवमेव खो, आवुसो, सीलविसुद्धि यावदेव चित्तविसुद्धि, चित्तविसुद्धि यावदेव दिट्ठिविसुद्धि ... ञाणदस्सनविसुद्धि यावदेव अनुपादापरिनिब्बानत्था।** - *मज्झिमनिकाय २४*

https://dhamma.digital

शील पालनाको उद्देश्य

समग्रमा भन्नुपर्दा शीलको प्रमुख उद्देश्य भन्नु नै समाधिको वृद्धिमा सहयोग पुऱ्याउनु वा आधार बनिदिनु हो। समाधिले मन अथवा आन्तरिक पक्षलाई हेर्छ भने शीलले शरीर र वचन अथवा बाह्य पक्षलाई। समाधिको मुख्य उद्देश्य भनेको चित्तको एकाग्रता हो। अनि यस मनको एकाग्रताको लागि चाहिने मानसिक सुख, पश्चताप रहित सौम्य मन, सकारात्मक गुणहरू शील पालनाकै उपज हो। शीलको संक्षिप्त विश्लेषण यसप्रकारले गर्न सकिन्छः

त्याग्नुपर्ने पक्ष	विकास गर्नुपर्ने पक्ष
प्राणघात त्यागी, प्राणघातबाट अलग रहने (पाणातिपातं पहाय, पाणातिपाता पटिविरतो)	शस्त्रअस्त्र त्यागी (निहितदण्डो, निहितसत्थो), नराम्रो काममा लाज मानी (लज्जी), दयावान (दयापन्नो), सम्पूर्ण प्राणीप्रति हित र अनुकम्पा राख्ने (सब्बपाणभूतहितानुकम्पी विहरति)।
चोरी कार्य छोडी चोरी कार्यबाट अलग रहने (अदिन्नादानं पहाय, अदिन्नादाना पटिविरतो)	दिएको मात्र लिने (दिन्नादायी), दिएको मात्र आश गर्ने (दिन्नपाटिकंखी), चोरी कार्य नगरी आफूलाई शुद्ध राख्ने (अथेनेन सुचिभूतेन अत्तना विहरति)।
अब्रह्मचरिया त्याग गर्ने (अब्रह्मचरियं पहाय, ब्रह्मचारि होति)	आचरणमा रहि (आराचारी), मेथुनसेवनबाट अलग रहने (विरतो मेथुना)
झूठ वचन त्याग गर्ने (मुसावादं पहाय मुसावादा पटिविरतो होति)	सत्य बोल्ने र सत्यमै अडिग रहने, विश्वसनीय, बफादार (सच्चवादी, सच्चसन्धो, ठेतो, पच्चयिको), संसारलाई शब्दले नठग्ने (अभिसंवादको लोकस्स)
विभाजन ल्याउने वचन त्याग्ने (पिसुणं वाचं पहाय, पिसुणाय वाचाय पटिविरतो)	एक अर्कामा फाँट आउने किसिमले उता सुनेको कुरा यता आएर भन्ने र यता सुनेको कुरा उता गएर सुनाउने गर्दैन (इति सुत्वा न अमुत्र अक्खाता इमेसं भेदाय, अमुत्र वा सुत्वा न इमस्मिं अक्खाता, अमुसं भेदाय) बरु छुटेकाहरूलाई मेलमिलाप गराइदिने (इति भिन्नानं वा सन्धाता, सहितानं वा अनुप्पदाता), परस्परतालाई नै समर्थन दिएर (समग्गारामो), एकतामा रमाएर (समगरतो), सद्भावमा खुसी भई (समग्गनन्दी), सद्भावना बढाउने वचन बोल्ने (समग्गकरणिं वाचं भासिता होति)

https://dhamma.digital

कडा वचन त्याग्ने (फरुसं वाचं पहाय फरुसाय वाचाय पटिविरतो)	कोमल वचन (या सा वाचा नेला), काननै आनन्दित हुने (कण्णसुखा), मनोरम (पेमनीया), मन छुने किसिमको (हदयंगमा), सभ्य (पोरी), सबैलाई मनपर्ने र राम्रो लाग्ने (बहुजनकन्ता, बहुजनमनापा), किसिमको वचन बोल्ने (तथारूपिं वाचं भासिता होति)
अर्थहिन वचन त्याग्ने (सम्फप्पलापं पहाय सम्फप्पलापा पटिविरतो)	समयानुकुल (कालवादी), सत्यवादी (भूतवादी), अर्थपूर्ण (अत्थवादी), धर्मविनयानुकुल (धम्मवादी, विनयवादी), धन जस्तो संग्रह गरेर राख्न मिल्ने, तर्कसङ्गत, समयको परिधिको ख्याल गरी, हितकर वचन समय अनुसार बोल्ने (निधानवतिं वाचं भासिता होति कालेन सापदेसं परियन्तवतिं अत्थसंहितं)

धम्मपदमा "अञ्ञा हि लाभूपनिसा, अञ्ञा निब्बानगामिनी"[१०] अर्थात् लाभसत्कार र निर्वाणको बाटो फरक रहेको कुरा अनुसार प्रवजितहरूले "सादा जीवन र उच्च विचार" को सरोपर गरी अल्पेक्षी तथा सन्तुष्ट भई ज्योतिषशास्त्र, भविष्यवाणी, विवाह बन्धन गाँस्ने, विविध पूजापाठको कार्य इत्यादिबाट टाढा रहनु अन्य शीलहरूमा उल्लेख भएका कुराहरू हुन् । यसरी सूत्रहरूको विश्लेषण अनुसार शीलको उद्देश्यलाई विशेषगरी दुई बुँदामा उल्लेख गर्न सकिन्छ:

१. शरीर र वचनबाट हुने बाह्य आचरणलाई परिष्कृत गर्दै लाने

२. सकारात्मक तथा कुशल गुणहरूको अभिवृद्धिलाई प्रोत्साहन दिने

माथि उल्लेखित सम्पूर्ण शीलहरूलाई हामीले यसरी नै दुई भागमा विभाजन गर्न सक्छौं । प्रथम शीलको पहिलो भाग नराम्रो काम, जस्तै अरूलाई दुःख दिने, प्राणघात गर्ने वा हत्याहिंसा आदि नगर्ने हो भने दोस्रो भागमा अरूलाई दुःख दिनुको सट्टा दया, माया, करुणा तथा हित र अनुकम्पाको भाव वृद्धि गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएको पाइन्छ । त्यसरी नै चोरी, डकैती वा ठग काम त्यागेर इमान्दार र निष्ठावान भएर जीविका आर्जन गर्नुपर्ने कुरा दोस्रो शीलमा उल्लेख छ ।

यसरी शील पालना गर्नुको प्रत्यक्ष प्रतिफल व्यक्तिको स्वभाव र चरित्र नकारात्मक जीवनशैलीबाट सकारात्मक तर्फ गएको अनुभव गर्न सकिन्छ । अनैतिक र अवैध कार्यबाट टाँढा रहँदा आफ्नो चेतना पनि शुद्ध हुन्छ । त्यसपछि आफैंले आफ्नो मूल्याङ्कन गर्दा आफू दोषरहित भएको अनुभव गर्दा आध्यात्मिक सुखको अनुभूति हुन्छ, मन पश्चतापरहित हुन्छ । यसप्रकारको शान्त र प्रसन्न चित्त भएको अवस्थामा मात्र ध्यान वृद्धि गर्न सहज हुन्छ । यस बुँदालाई अझ प्रष्ट पार्न

१० *धम्मपद, ७५*

https://dhamma.digital

अंगुत्तरनिकायको किमत्थियसुत्त[११] अर्थात "उद्देश्य के हो ?" भन्ने सूत्रलाई हेर्न सकिन्छः

आनन्द, कुशल शीलको उद्देश्य र फाइदा भनेको पश्चातापमुक्त हुनु हो ।

पश्चातामुक्तको फाइदा र उद्देश्य प्रमोद हो । प्रमोदको फाइदा र उद्देश्य प्रीति हो ।

प्रीतिको फाइदा र उद्देश्य शारीरिक शमनता हो । शमनताको फाइदा र उद्देश्य सुख हो ।

सुखको फाइदा र उद्देश्य समाधि हो ।

समाधिको फाइदा र उद्देश्य यथार्थलाई जान्ने र बुझ्ने ज्ञानको प्राप्ति हो ।

यर्थालाई जान्ने र बुझ्ने ज्ञानको फाइदा र उद्देश्य विरक्तता हो ।

विरक्तताको फाइदा र उद्देश्य वैराग्यता हो ।

वैराग्यताको फाइदा र उद्देश्य विमुक्तिको ज्ञान र दर्शन हो ।

आनन्द, यसरी कुशल शीलको अभ्यासले क्रमिकरूपमा उच्चतम अवस्थामा पुऱ्याउँछ ।[१२]

यसरी शीलको पालनाले मनलाई हलुको पारी समाधि वृद्धि गर्न आधार दिनु नै शीलको मुख्य उद्देश्य हो भनी यस सुत्रले प्रष्ट पारेको छ ।

शील र निर्वाणको मनावैज्ञानिक सम्बन्ध

"रागक्खयो, दोसक्खयो, मोहक्खयो - इदं वुच्चति निब्बानन्ति ।"[१३] अर्थात् भगवान् बुद्धले निर्वाणलाई राग, द्वेष र मोह क्षय भएको अवस्थालाई भन्नुहुन्छ । राग, द्वेष र मोह भनेको कुनै व्यक्तिले गर्ने जुनसुकै नराम्रो कामको भित्र लुकेर बसेको जरो हो । जसलाई **अनुसय** तहको क्लेश भनेर चिनिन्छ । त्यहि क्लेश भएकै कारणले समय समयमा कुनै विषयवस्तुसँग हाम्रो इन्द्रियहरूको भेट हुँदा हाम्रो मन उथुल पुथल हुन्छ । उदाहरणको रूपमा, हामीमा द्वेष भएको कारणले मन नपर्ने मान्छे भेट्ने बित्तिकै मनमा रिस उम्लिएर आउनु, राग भएकै कारणले राम्रो वस्तु देख्ने बित्तिकै वा राम्रो मान्छे देख्ने बित्तिकै लोभ उत्पन्न भएर आउनु । यसरी अनुसय तहको क्लेश उम्लिएर मनसम्म आउने र मनमै अड्केर रहने क्लेशलाई **परियुट्ठान** क्लेश भनेर चिनिन्छ । र अन्तमा, यदि त्यो उम्लिएको क्लेश मनमै रहन सकेन, मनले थाम्न सकेन र बाहिर पोख्यो भने त्यो क्लेशलाई **वितिक्कम** क्लेश भनेर भनिन्छ । मनको रिस बाहिर पोख्यो भने त्यहाँ वचन अथवा शरीरबाट बाहिरी रूपमा नै उसको क्लेश देखिने हुन्छ ।

---

११ *अंगुत्तरनिकाय* ११.१

१२ इति खो, आनन्द, कुसलानि सीलानि अविप्पटिसारत्थानि अविप्पटिसारानिसंसानि, अविप्पटिसारो पामोज्जत्थो पामोज्जानिसंसो, पामोज्जं पीतत्थं पीतानिसंसं, पीति पस्सद्धत्था पस्सद्धानिसंसा, पस्सद्धि सुखत्था सुखानिसंसा, सुखं समाधत्थं समाधानिसंसं, समाधि यथाभूतञाणदस्सनत्थो यथाभूतञाणदस्सनानिसंसो, यथाभूतञाणदस्सनं निब्बिदत्थं निब्बिदानिसंसं, निब्बिदा विरागत्था विरागानिसंसा, विरागो विमुत्तिञाणदस्सनत्थो विमुत्तिञाणदस्सनानिसंसो । इति खो, आनन्द, कुसलानि सीलानि अनुपुब्बेन अग्गाय पारेन्ती'ति ।

१३ सामण्डकसुत्त, *संयुक्तनिकाय* ३९.१

https://dhamma.digital

हामीले कुनैपनि काम शरीर, वचन र मनबाट मात्रै गर्छौं। कसैले शरीर र वचनद्वारा गर्ने काम हामीले बाहिरबाट नै देख्न वा अनुभव गर्न सक्छौं। तर अरूको मनबाट हुने काम भने हामीले देख्न वा अनुभव गर्न सक्दैनौं। माथि बारम्बार शीलले बाह्य आचरणलाई संयमित गर्न सिकाउँछ भन्नुको मतलब शीलले शारीरिक र वाचसिक कर्मलाई मात्र मध्यनजर गरेको हुन्छ भन्नु हो। माथि तीन तहको क्लेश अनुसार शीलले बाहिरी तवरबाट हुने नराम्रो कर्मलाई रोक्ने हुन्छ। राग, द्वेष र मोहलाई जरैबाट उखेलेर भने फाल्न सक्दैन। यदि हामीले रिसले कुनै काम गर्छौं भने त्यो कर्मले रागरूपी जरोलाई मलजल दिएको जस्तो हुन्छ। आफूलाई मन नपर्ने व्यक्तिप्रति अपशब्द प्रहार गर्नु भनेको द्वेषरूपी अनुसय क्लेशलाई आगोमा घ्यू थपेको जस्तो हुन्छ। त्यसरी नै हामीले शरीर र वचनले गर्ने विभिन्न गलत कार्यहरूले त्यसै अनुसारको अनुसय क्लेशलाई मलजल दिइरहेको हुन्छ। त्यसैले शील पालना गरेर आफ्नो शरीर र वचनलाई संयमित गर्नु भनेको राग, द्वेष र मोहको पकडलाई अथवा जरालाई कमजोर बनाउनु हो।

समाधिले मनमा कुनै क्लेश उम्लिएर आउने बित्तिकै स्मृतिको बलले थाहा पाएर त्यहि तहमा रोक्न सहयोग गर्छ। कुनै प्वालबाट टाउको निकाल्ने बित्तिकै त्यसलाई भित्र पसाइदिन्छ। समाधिले यसरी दोस्रो तहको क्लेशलाई सामना गर्छ तर पुरै उखेलेर भने फाल्न सक्दैन। अन्तमा पञ्ञाले मात्र भित्र लुकेर रहेको क्लेशलाई ज्ञानमय चक्षुद्वारा फेरि फेरि नपलाउने गरी सखाप पारिदिन सक्छ। शीलले बाहिरी तहको क्लेशलाई, समाधिले आन्तरिक तहको क्लेशलाई र प्रज्ञाले जरा गाडेर बसेको क्लेशलाई सामना गरी निर्वाण फलसम्म पुऱ्याइदिन्छ।

यसरी बुद्धले निर्वाणलाई मनोवैज्ञानिक र नैतिक संज्ञा अनुसार परिभाषित गर्नुभएको छ। त्यसै अनुसार कसरी शील, समाधि र प्रज्ञाले एकपछि अर्को गर्दै क्रमिकरूपमा तहगत क्लेशहरूलाई निमिट्यान्न पार्दै अन्तमा क्लेशरहित विशुद्ध अवस्थामा पुऱ्याउँछ भनेर सिकाउनुभएको छ।

Dhamma.Digital

निष्कर्ष

निर्वाण फल शील, समाधि र प्रज्ञाको क्रमिक अभ्यासबाटमात्र पाइन्छ भनेर प्रष्ट भइसकेको छ। निर्वाणलाई विशेषत मनोवैज्ञानिक र नैतिक तवरले व्याख्या गरिएको हुनाले कसरी विभिन्न तहमा रहेका क्लेशहरूलाई मनोवैज्ञानिक विश्लेषण अनुसार यी तीन शिक्षाले सामना गर्ने र नैतिक दृष्टिकोण अनुसार कसरी पहिलो मार्ग अङ्ग "शील" ले बाह्य नकारात्मक आचरणलाई त्याग गरी त्यसको सट्टामा सकारात्मक गुणहरूको वृद्धि गरी निर्वाण प्राप्तिमा सहयोग गर्ने कुरा उल्लेख भइसकेको छ।

भगवान् बुद्धले आफ्नो अन्तिम उपदेश महापरिनिर्वाणसूत्रमा **"सीलपरिभावितो समाधि महप्फलो होति महानिसंसो"** अर्थात् शीलमा आधारित समाधि अत्याधिक अर्थपूर्ण र महानिसंसले युक्त हुन्छ भनी शीलको मुख्य उद्देश्लाई बताइराख्नुभएको छ। शील भन्नु नै शारीरिक र वाचसिक व्यवहारको संयमता हो। त्यसैले, उहाँकै शब्द अनुसार शीलमा आधारित भएर मात्र समाधि

https://dhamma.digital

सम्भव छ । समाधिमा अभ्यस्त भएपछि मात्र प्रज्ञाको अपेक्षा गर्न सकिन्छ । अन्तत प्रज्ञाको विश्लेषणात्मक ज्ञानले मात्र आफ्नो पूर्व कर्मको ज्ञान (पुब्बेनिवासानुस्सतिञाण), कर्म र कर्मफलको ज्ञान (दिब्बचक्खुञाण) र आश्रवक्षयको ज्ञान (आवसवक्खयञाण) सहित निर्वाणफल प्राप्त हुने हुन्छ ।

यसरी शीलमा निर्भर भएर समाधिको विकास गर्नुपर्ने र समाधिलाई आधार लिएर प्रज्ञाको विकास गर्नुपर्ने यस निर्वाणको मार्गमा "शील" पहिलो खुड्किलो मात्र होइन कि समाधि र प्रज्ञाको विकासको लागि आधारभूत जग पनि हो । यसरी शील अथवा बुद्धधर्मको जग नै नभएको खण्डमा निर्वाणको बाटो हिँड्न सुरु गरेकै हुँदैन भन्दा पनि फरक पर्दैन । ध्यान वा समाधिको अभ्यास चित्त एकाग्रताको लागि हो । यदि शीलको पालना भएन भने त्यहाँ आत्मग्लानीको कारणले चित्तको एकाग्रताको कल्पना गर्न सकिन्न । अनि चञ्चल मनले संसार र आफूलाई चिन्नको लागि गहन चिन्तन मनन गरी कुनै किसिमको ज्ञान लाभ गर्न सक्छ भनेर झिनो आश पनि गर्न सकिन्न । मनोवैज्ञानिक तवरले भन्नुपर्दा साधकको मानसिक कोलाहल, आकुलव्याकुलता, चञ्चलता इत्यादिलाई हटाएर मनलाई एक शान्त तथा शिथिल अवस्थामा ल्याउन शीलले प्रत्यक्ष भूमिका खेल्छ । यसरी बुद्धको मूलभूत शिक्षा अर्थात् निर्वाणको पूर्वाधार नै शील रहेको छ । शील भनेको निर्वाण मार्गको सुरुवात मात्र हो तर शीलबाट नै विशुद्धि तथा मोक्ष प्राप्त हुन्छ भन्नु चैं मिथ्या धारणा हुनजान्छ ।

Dhamma.Digital

https://dhamma.digital

शीलाचरण र गरिबी निवारण

डा. केशवमान शाक्य

विषय

शाक्यमुनि बुद्धले बुद्धत्व लाभ गरिसकेपछि पहिलो धर्मदेशना सारनाथमा गर्नु भयो । यो देशनालाई धर्मचक्र प्रवर्तन सूत्र भनिन्छ । यस सूत्रमा चार आर्यसत्य र आर्य अष्टांगिक मार्गको व्याख्या पाईन्छ। चार आर्यसत्य भनेको दुःख सत्य, दुःख समुदय सत्य, दुःख निरोध सत्य, दुःख निरोध गामिनी प्रदिपदा सत्य हो । चौथो सत्यलाई आर्य अष्टांगिक मार्ग पनि भनिन्छ । बुद्धधर्मको मूलभूत विषय आर्य अष्टांगिक मार्ग हो । आर्य अष्टांगिक मार्गलाई तीन भागमा बिभाजन गरिन्छ - शील, समाधि र प्रज्ञा । बुद्धधर्ममा यी तीनै वटा भागहरू उत्तिकै महत्वका विषय हुन् र दुःखबाट मुक्त हुन तीनवटैको ज्ञान र अभ्यास जरुरी छ ।

यो भूमिका बाँड्नुको तात्पर्य बुद्धधर्ममा शील कति महत्वपूर्ण विषय हो भन्ने कुरा बुझाउन हो । आर्य अष्टांगिक मार्गमा शीलका पनि धारणागत हिसाबले तीन अंग हुन्छन् - सम्यक कर्मान्त, सम्यक् आजिविका र सम्यक बचन । साधारण उपासक उपासिकाहरूले व्यावहारिक हिसाबले पंचशील पालन गर्छन र पूर्णिमा अष्टमी जस्ता विशेष दिनहरूमा अष्टशील पालन गर्दछन । श्रामणेर र अनगारिका गुरुमांहरूले दशशील पालन गर्छन भने भिक्षुहरूले २२७ र भिक्षुणीहरूले ३३१ नियमहरू भएको विनय पालन गर्दछन । शीलपालन गर्नु बुद्धधर्मको विषेशता हो । अरू हिन्दु, मुस्लीम, ईशाइ जस्ता धर्महरूमा बुद्धधर्ममा जसरी शील पालनबारे त्यति बलियो धारणा र अभ्यास छैन । ती धर्महरू ईश्वरवादी भएकोले ईश्वरको पूजा पाठ गरे पुग्छ र ती धर्महरूमा हिंसालाई प्रसय समेत दिएको पाउंछौं । हुन त नेपालको बज्रयान धर्मलाई पनि बुद्धधर्म नै भनिन्छ, तर त्यसमा अन्य देवीदेवताहरूको पूजा हुन्छ जसमा पशु पंक्षी बलि दिइन्छ र रक्सी मासु चढाएर प्रसाद खाइन्छ । थेरवादमा पंचशील शुद्ध रूपमा पालन गरिन्छ ।

सामाजिक जीवनमा व्यावहारिक रूपमा सुख र समृद्धि ल्याउन शीलको भूमिका अत्यधिक

https://dhamma.digital

छ । श्रीलंकामा सर्वोदय भन्ने संस्थाले त पंचशीलको आधारमा व्यक्ति, परिवार, समाज, देश र विश्वलाई नै कसरी समृद्ध र सुखी बनाउने भनेर कार्यक्रमहरू संचालन गरेका छन् । लाखौं मानिसहरू लाभान्वित पनि भए । हामीले व्यक्तिगत र परिवारमा पंचशील अभ्यास गर्न सकेमा जीवनमा प्रगति र परिवारमा सुख शान्ति छाउंछ । समाजका सबै परिवारहरूले पंचशील पालन गरे समाजमा शान्ति र उन्नति हुन्छ । समाजहरू उन्नतशील र शान्तिमय भएमा देश समृद्ध र अग्रगामी हुन्छ । पंचशीलको आधारमा देशहरू बीच सम्बन्ध कायम भएमा विश्वमै शान्ति छाएर मानवताको उच्च स्तर कायम हुन्छ ।

जुन मानिस पंचशील पालन नगरी हिंसा, चोरी, मिथ्याचार, झूठ र नशामा डुबेको हुन्छ त्यो मानिस गरीब, झगडालु, अविश्वासी हुनुको साथै रोग ब्याधीले ग्रस्त हुन्छ । उसको परिवारभित्र पनि झगडा अशान्तिले सताएको र परिवारका सदस्यहरूले पनि दुःख पाएको हुन्छ । समाजमा त्यो परिवारको इज्जत हुंदैन र आफन्त भन्ने पनि टाढिन्छ । यी सबैको परिणाम गरीबी र दुःख हो ।

सम्यक् वचन/मिथ्या वचन

शीलको अति महत्वपूर्ण एउटा पक्ष सम्यक् वचन हो । बोलेर एक मानिसले अर्कोसँग मनको कुरा बुझाउन सक्ने क्षमता मानिसमा मात्र हुन्छ । बोल्न जान्ने भएर नै मानिस अन्य जीवजन्तु भन्दा बिकसित भएको । चार प्रकारका बोलीबचनलाई मिथ्या बचन भनिन्छ -

- झूठो बोल्नु - झूठो बोल्ने भनेकै अरूलाई धोखा दिनु अथवा झुक्याउनु । कोही मान्छे फटाह छ र उसले साँचो कुरा बताउँदैन वा बोल्दैन भने उसलाई कसैले विश्वास गर्दैन । ऊसँग मानिसले ब्यापार कारोबार गर्दैन ।
- छुच्चो बोल्नु - छुच्चो बोली भएका मानिससँग कोही पनि संगत गर्न चाहंदैन । साथीहरूमा झगडा बढाउंछ । परिवारमा सासु, बुहारी, छोरी, दिदी, बहिनीहरूमा एक जना मात्र छुच्चो बोल्ने भयो भने घरमा झैझगडा बढेर अशान्ति हुन्छ ।
- चुक्ली लाउनु - चुक्ली भनेको एक अर्का बीचमा भए नभएको कुरा लगाएर दुई जना बीच झगडा गराउनु हो । मानिसको पछाडि त्यसको बारेमा नराम्रो बोलेर गलतफहमी पैदा गर्नु मिथ्या वचन हो ।
- बेकम्मा गफ गर्नु - मानिसको जीवनमा समय भनेको बहुमूल्य धन हो । समयलाई खेर फाल्नु हुंदैन । तर धेरै मानिसहरू काम न काजको गफ गरेर समय बिताउँछन् । बुद्धले काम छैन भने आर्य मौन बस्नु राम्रो भन्नु भएको छ ।

विश्वमा भएका राम्रा नराम्रा घटनाहरू हुनुमा नेतृत्वमा बसेका ब्यक्तिहरूको बोली बचनले असर गरेको देख्दछौं । हिटलर यति शक्तिशाली वक्ता थिए कि जर्मनहरूलाई विश्वयुद्धमा होमे । चर्चिल अर्को वक्ता थिए जसले धेरै शक्तिशाली देशहरूलाई जर्मनको विरुद्ध एक जुट बनाएर दोश्रो विश्वयुद्ध जिते । महाभारत कथा धेरैले सुनेका छौं जस्मा द्रोपदिको छुच्चो बोलिले गर्दा कौरब र

https://dhamma.digital

पाण्डब बीच युद्ध भयो । बुद्धले सत्य बोल्नु, प्रिय बोल्नु, मान्छेको पछाडि कुरा नलगाउनु र बकम्फुसे कुरा गरेर समय खेर नफाल्नु भन्नु भएको छ । यही वचन सम्बन्धि शील हो ।

सम्यक् आजीविका/मिथ्या आजीविका

भगवान बुद्धले अंगुत्तर निकायको वणिज्ज सुत्तमा ५ प्रकारका कामलाई मिथ्या आजीविका भन्नु भयो -

- मासुको व्यापार - मारेर खानको लागि जीवित पशुपंक्षी बेचबिखन गर्नु अथवा पशुपंक्षी मारेर मासु बिक्रि गर्नु पनि मिथ्या आजीविका हो । नेपालमा यस्तो काम गरेर जीविका चलाउनेहरू लाखौं छन् । आफूलाई बौद्ध भन्ने र बिहारमा आएर पंचशील लिनेहरू मध्ये कतिले कुखुरा हाँस पालेर बेचर जीविका चलाई रहेका छन् भने कतिले मासु पसल खोलेर रांगो, खसी, कुखुरा, सुंगुर काटेर बेचेर जीविका चलाइ रहेका छन । वातावरणविदहरूले अनुसन्धानबाट के पत्तालगाए भने मानिसले मासु खान गाई, भैंसी, सुंगुर, खसीबोका, कुखुरा, हाँस खर्बौं संख्यामा पाल्दाखेरी हावामा कार्बनडाइअक्साइड बढेर अक्सीजन कम हुन गएको छ । हावामा अक्सीजन कम हुंदा पृथ्वीको तापक्रम बढ्न गएर जलवायु परिवर्तन हुन्छ र बाढी, पहिरो, सुक्खाको प्रकोपले संकटको स्थिति सृजना भएको छ ।
- सत्व-जीवको व्यापार - महिला, पुरुष, बालक जस्ता मानिसलाई दास बनाइ बेचबिखन गर्नु । नेपालले गोर्खा सेना बनाएर हजारौं संख्यामा नेपालका युवाहरूलाई भारत, बेलायतमा पठाउनु । अरब, मलेशिया, कोरिया जस्ता देशमा लाखौं संख्यामा श्रमिक बनाएर विदेश पठाउनु । भारत र अन्य मुलुकमा युवतीहरूलाई बेश्यालयमा बेच्नु । यी सबै नेपालमा हुने मिथ्या आजीविकाका कार्यहरू हुन् ।
- शस्त्रको व्यापार - मानिस वा पशुपंक्षी मार्ने हतियार बेच्नु पनि मिथ्या आजीविका हो । अमेरिका, यूरोप, रुस, चीन जस्ता शक्तिशाली देशहरूले युद्धमा प्रयोग हुने मिसाइल, बम, बन्दुक, हवाईजहाज, पानीजहाज, ट्यांक गाडिहरू बेचेर मनग्य पैसा कमाउने र युद्धलाई बढावा दिने गरिरहेछ । नेपालमा पनि फलामको काम गर्ने हजारौंले खुकुरी, छुरी, चक्कु बनाएर बेचिरहेका छन । ती हतियारहरू पशुपंक्षी मार्ने काट्नेमा प्रयोग हुन्छ ।
- मद्य/नशालु पदार्थको व्यापार - जाँडरक्सी र नशालु पदार्थका व्यापार पनि मिथ्या आजीविका हो । बौद्ध भन्ने नेवार, तामांग, गुरुंग, शेर्पा, मगर, थारु जस्ता आदिवासी जनजातिहरू धेरै जाँडरक्सी सेवन गर्छन् । बाहिर बजारमा बोटलमा भरेका देशी विदेशी कंपनिले उत्पादन गरेका बियर, ह्विस्की, वाईनहरू महंगो पैसा तिरेर सेवन गर्ने धेरै बौद्ध भनाउँदाहरू पनि छन । यस्तो पसल राख्नु पनि मिथ्या आजीविका हुन । साथै यी जनजातिहरूको घर घरमा पनि जाँड रक्सी पारेर खाने र बेच्ने पनि गरिन्छ । जाँडरक्सी सेवनले गर्दा कति परिवारमा गरीबी, झगडा, हिंसाले दुःख दिएका छन् । त्यस्तै अहिले शहर बजारमा नशालु ड्रगहरू लुकी

https://dhamma.digital

चोरी बेचबिखन गर्छन र लाखौं युवाहरूको जीवन बरबाद भैरहेको छ।

- विषको व्यापार - पांचौं मिथ्या आजीविका विषको ब्यापार गर्नु हो। कतिले आफूलाई मन नपरेको मानिसलाई विष ख्वाएर मार्छन् भने कतिले विष सेवन गरेर आत्महत्या पनि गर्छन्।

सम्यक् कर्मान्त/मिथ्या कर्मान्त

शरीरबाट गरिने नराम्रो कामलाई मिथ्या कर्मान्त भनिन्छ। यस्ता कर्महरू तीन प्रकारका हुन्छन -

- जीव हिंसा गर्नु - कुनै पनि प्राणी मर्नबाट डराउंछ। हामीलाई पनि कसैले हतियारले वा बलले थिचेर मार्न लाग्यो भने हामी डराउंछौं छटपटाउँछौं। सकेमा प्रतिकार गर्छौं। हिंसा गर्ने कार्य शरीरले गर्ने मिथ्या कर्म हो। यो जन्ममा हामीले कसैको हत्या गर्‍यौं भने अर्को जन्ममा हामी पनि हत्याबाट नै मर्नु पर्छ। कतिले हामी मासु खान्छौं, पशुपंक्षीलाई हिंसा नगरी कसरी मासु खान पाइन्छ भन्ने प्रश्न गर्छन। महायानी ग्रन्थ लंकावतार सूत्रमा मासु खानाले हिंसा हुन्छ, त्यसकारण बौद्धहरूले मासु खानु हुदैन भनेर एक परिशिष्ट नै लेखिएको छ।
- चोरी डकैती गर्नु - कसैले कति दुःख गरेर कमाएको धनसम्पति वा बस्तुहरू उसले नदेख्ने गरी चोरीलिने वा जबरजस्ती लुटेर लिंदा उसलाई कस्तो दुःख पीडा हुन्छ। यसको बदला हामीले यो वा अर्को जन्ममा क्षति बेहार्नु पर्छ। त्यसकारण चोरी डकैति गर्नु सम्यक् कर्मान्त होइन।
- यौन दुराचार गर्नु - महिला र पुरुष बीचको यौन सम्बन्ध विश्वस्त र पवित्र हुनु पर्छ। अझ भिक्षु भिक्षुणीहरूले गृहत्याग गरि ब्रम्हचर्या पालन गर्दछन। घरमा श्रीमती श्रीमान हुँदाहुँदै अर्काकी श्रीमती श्रीमान् वा अविवाहित महिला पुरुषसंग यौन सम्बन्ध राख्नु शरीरद्वारा गरिने मिथ्या कर्म हो। यस्तो कार्यले घरमा श्रीमान श्रीमती बीच झगडा र हिंसा हुनुको साथै परिवारमा शान्ति खलबलिन्छ। कहिले त पिडा खप्न नसकेर आत्महत्या समेत गर्न पुग्छन।

अन्तमा

शीलाचरण र गरीबी निवारणको बारेमा लेख्दा आर्य अष्टांगिक मार्गमा बुद्धले बताउनु भएका विषयहरूलाई आजको परिप्रेक्षमा व्याख्या गरियो। गरीबी भनेको मानिससंग भएको धन सम्पतिको लेखा जोखा नै हो। बुद्धले सम्यक् आजीविका भनेर अति महत्व दिएर बिस्तृत रूपमा अंगुत्तर निकाय वणिज्ज सुत्तमा आदेश दिनु भएको हो। सम्यक् कर्मान्त र सम्यक् वचन त पंचशील पालन गर्दा पुग्छ। अन्य भाषामा शीललाई नैतिकता भन्ने पनि गरिन्छ। कतै आदर्श पनि भनिन्छ। जे भने पनि शीलले मानिसलाई गलत बाटोमा भट्किन दिंदैन। मानिसको आर्थिक सामाजिक जीवन सन्तुलित र सम्मानित बनाउँदछ।

https://dhamma.digital

घरेलु हिंसा न्यूनिकरणको लागि पञ्चशील[1]

✍ **नवीना महर्जन**
परियत्ति सद्धम्म कोविद

परिचय

आजको नेपाली समाजमा समानताको नारा लगाउनेहरू धेरै भेटिन्छन् । झन् सामाजिक संजालमा त यस्ता विषयवस्तुहरू त एक पछि अर्को गर्दै ट्रेण्डिङ्गमा आइरहन्छन् । बाहिर समानताको कुरा गरेता पनि भित्र आफ्नै परिवारमा कुनै न कुनै सदस्यहरूलाई घरेलु हिंसा भइरहेको चालै पाइरहेका हुँदैनौं । नेपालको सन्दर्भमा कुरा गर्नु पर्दा नेपालको जनगणना २०७८ मा महिलाहरूको संख्या ५१.०४% रहेको तथ्याङ्कले देखाएको छ ।[२] आधि भन्दा बेसी जनसंख्या महिलाहरू भएको कारणले गर्दा महिला हिंसा दिनानुदिन बढ्दै गइरहेको छ ।

घरेलु हिंसा ऐन २०६६ मा घरेलु हिंसाको परिभाषा यस प्रकार दिइएको छ ।[३]

घरेलु हिंसा भन्नाले कुनै व्यक्तिले घरेलु सम्बन्ध भएको अर्को कुनै व्यक्तिलाई शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा आर्थिक यातना सम्झनुपर्दछ र सो शब्दले गाली गर्ने तथा भावनात्मक चोट पुर्‍याउने अन्य कुनै कार्यलाइ समेत जनाउँदछ ।

घरेलु सम्बन्ध भित्र पर्ने व्यक्तिहरूमा वंशज, विवाह, धर्मपुत्र वा धर्मपुत्री भएको वा संयुक्त परिवारको सदस्य, आश्रित परिवारको सदस्य, आश्रित वा कामदारको रूपमा एकै परिवारमा बसेका व्यक्तिहरूका बीचमा भएको हुन सक्ने सम्बन्धलाई राखिएको छ । घरेलु हिंसा (कसुर र सजायँ) ऐन २०६६ ले कुनै पनि घरेलु हिंसा गर्न गराउन वा उद्योग गर्न वा त्यस्तो कार्य गर्न रोक लगाइएको छ । कसैले त्यस्तो कार्य गरेमा कसूर मानिने व्यवस्था गरेको छ । [४]

---

१ यो लेख परियत्ति अनुसन्धान उपसमितिद्वारा आयोजित लेखन कला प्रतियोगितामा प्रथम भएको हो ।

२ https://npc.gov.np राष्ट्रिय जनगणना २०७८ प्रारम्भिक नतिजा

३ https://shambhunathmun.gov.np/ घरेलु हिंसा (कसूर र सजायँ) ऐन

४ घरेलु हिंसा (कसुर र सजायँ) ऐन, २०६६ सम्बन्धी जानकारी पत्र, महिला कानून र विकास मञ्च

https://dhamma.digital

घरेलु हिंसा शब्द सबैभन्दा पहिले आधुनिक सन्दर्भमा बेलायतको संसदमा Jack Ashley n.1973[५] मा प्रयोग भएको थियो । विश्व समुदाय नै घरेलु हिंसाबाट अछुतो रहन सकेको छैन ।

घरेलु हिंसाको कारणले दिनानुदिन अमानवीय घटनाहरू बढ्दै गइरहेको छ । २४ मंसिर मा नयाँ पत्रिकामा प्रकाशित भएअनुसार देशभरमा वर्षमा नौ हजारभन्दा बढी घरेलु हिंसाका घटना भएका छन् ।[६] हिंसाका घटना गत वर्षको तुलनामा दुई हजार भन्दा बढी भएको प्रहरी तथ्याङ्क छ । कोभिड महामारीमा त झन् यसले ठूलो संख्यामा उजुरीहरू बढ्दो छ । पहिलो कोभिड महामारीमा २.७% ले हिंसाका घटनाहरूमा वृद्धि भएको थियो ।[७] त्यसैगरि सन् २०१८ देखि २०२० सम्म गरिएको सर्वेक्षण अनुसार घरेलु हिंसाका घटनाहरू सार्वजनिक रूपमा उजुरी परेको १३.३२% ले वृद्धि भएको देखिन्छ ।[८]

घरेलु हिंसाका शिर्षकहरू [९]

- सम्बन्ध विच्छेद
- बहुविवाह
- बालविवाह
- दाइजो प्रथा
- कुटपिट
- गालीगलौज
- अपहेलना
- यातना
- तिरस्कार
- बोक्सीको आरोप
- जवर्जस्ती करणी
- वैवाहिक करणी
- विधवा प्रथा
- घुम्टो प्रथा
- अनमेल विवाह
- छाउपडी प्रथा
- वादी प्रथा र देउकी प्रथा आदि

Dhamma.Digital

---

५ https://en.wikipedia.org/wiki/Jack_Ashley,_Baron_Ashley_of_Stoke

६ https://nepaliheadlines.com

७ https://asiafoundation.org/

८ https://www.democracyresource.org/

९ https://ne.wikipedia.org/

https://dhamma.digital

घरेलु हिंसाका कारणहरू[१०]

- अशिक्षा
- गरिबी
- परम्परागत कुरिति अझै कायम राख्नु,
- पितृसत्तात्मक समाज,
- बदनामी हुन्छ भन्ने डरले हिंसा विरुद्ध आवाज नउठाउनु,
- कानुनमा समानताको लागि अधिकार लेखिदिए पनि व्यवहारमा लागु नहुनु,
- समाजमा प्रचलित विभिन्न कुप्रथाहरू (भ्रूण हत्या, छुवाछुत, लैंगिक भेद, दाइजो प्रथा, आदि),
- महिला हिंसा विरुद्ध महिलाहरू नै एकजुट हुन नसक्नु,
- महिलाहरूलाई सामाजिकिरणमा पछाडि राख्नु,
- बालश्रम, शारीरिक शोषण हुनु आदि ।

पञ्चशील

जसरी जीवन जीउनको लगि गाँस, बास, कपासको आवश्यकता छ । त्यसरी नै शीलको पनि त्यत्तिकै आवश्यक छ । पारिवारिक होस या सामाजिक वातावरण जहाँ पनि शीलको महत्व छ । शीलको अर्थ हामी सही आचरण भनेर बुझ्ने गर्छौ । काय र वाक सुशिक्षित हुनुलाई नै शील भनिएको छ । जसरी टाउको नभएको शरीरको कुनै महत्व हुँदैन त्यसरी नै शील नभएमा गुणधर्मको अस्तित्व हुँदैन ।[११] भगवान बुद्धले बहुजन हिताय बहुजन सुखायको निमित्त देशना गर्नुभएको प्रारम्भिक ज्ञानलाई हामी शीलको रूपमा लिन सक्दछौं ।

सब्ब पापस्स अकरणं कुसलस्स उपसम्पदा

सचित्त परियोदपनं एतं बुद्धानसासनं ॥[१२]

पापकर्महरू नगर्नू, कुशल कर्महरू सञ्चय गर्नू, चित्त शुद्ध गर्दै लानू यही बुद्धहरूका शिक्षा हुन् ।

धम्मपदको यो गाथाद्वारा हामी कुशल धर्मको आरम्भ नै शील हो भनि बुझ्न सक्दछौ । यसैगरि कायको पवित्रता, वाकको पवित्रता, मनको पवित्रता यसप्रकार इतिवुत्तक (३,२,७)र अंगुत्तर निकाय (३२,८) अनुसार बताइएको पवित्रता शीललाई जान्ने आकार हो ।

---

१० https://onlinemajdoor.com/

११ *दश पारमिता,* आचार्य भिक्षु कुमार काश्यप

१२ धम्मपद १८३

https://dhamma.digital

शीलको लक्षण कुशल धर्मलाई आधार दिनु हो भने दुशीलभाव नबनाउनु कृत्य वा रस हो। परिशुद्धि प्रत्युपस्थान भएर लज्जा र भय यसको पदस्थान हो।[१३]

शील दुई किसिमका हुन्छन्।

१.चारित्र शील २. वारित्र शील

भगवान बुद्धले यो गर्नुपर्दछ भनि भनिएको शिक्षापदलाई पालना गर्नु चारित्र शील हो भने जुन यो गर्नु हुँदैन भनी निषेध गर्नु भएकोलाई वारित्र शील भनिन्छ। पञ्चशील वारित्र शीलभित्र पर्छ।

१. प्राणी हिंसा नगर्नु

२. चोरी नगर्नु

३. व्यभिचार नगर्नु

४. झुठो वचन नबोल्नु

५. सुरापान नगर्नु।

यी पाँच वटा शील हाम्रो समाजको लागि अति नै आवश्यक छ। पञ्चशीलको अभावमा सामाजिक परिस्थिति वातावरण अर्कै स्वरूपमा गइरहेको महशुस सबैले गरिराखेका छौ। घर, स्कूल, कार्यालय वा अन्य स्थानमा शीलको अभावमा भइरहेका दुर्घटनाहरूबाट हामी सुरक्षित हुन सकेका छैनौं। उदाहरणको लागि

१. प्राणी हिंसा नगर्नु

पञ्चशील अन्तर्गत भगवान बुद्धले सबैभन्दा पहिला प्राणीहिंसा नगर्नुलाई लिनुभएको छ। मार्नु हुन्न है भन्ने भावना मनभित्रसम्म नगएसम्म समाज परिवर्तन हुन सक्दैन। उदाहरणको लागि हाल मात्रै एउटा घटेको घटना साउन १६ गते काठमाडौंको काभ्रेस्थलीमा एउटा परिवारको चार जना मृत भेटिएको र उक्त घटना श्रीमानले आफ्नो श्रीमती छोरा छोरीलाई मारेर आफू पनि आत्महत्या गरेको भनि खुलाइएको छ र यसको कारण रातदिनको श्रीमान् श्रीमतीको झगडा, मानसिक तनावलाई लिइएको छ। [१४]

त्यसै गरि अर्को उदाहरणको रूपमा बीमाको कारण अढाई करोड हात पार्न नक्कली बिहे र दुर्घटना गराएर हत्या गरेको भन्ने अनलाइन खबरले समाचार १३ साउन २०७९ मा प्रकाशित गरेको छ।[१५]

---

१३ आचार्य भिक्षु कुमार काश्यप, पूर्वोक्त पादटिप्पणी संख्या १०, पृष्ठ २०

१४ https://www.onlinekhabar.com/

१५ https://www.onlinekhabar.com/

https://dhamma.digital

घरेलु हिंसाको विभिन्न रूपमा घटिरहेको हिंसाका यी घटनाहरू मन नै सिरिङ्ग बनाइरहेको र हाम्रो समाज कतातिर मोडिरहेको छ भन्ने ज्वलन्त उदाहरण हो ।

भगवान बुद्धले मतकभत्त जातकमा एक भेडालाई मारेको कारणले ५०० जुनिसम्म आफ्नो शीर कटाउनुपरेको कुरा उल्लेख गर्नुभएको छ ।

प्राणीहिंसाबाट अलग रही शील पालन गरेमा हत्या हिंसा, झै झगडा, कलह आदि त रोकिन्छ नै विश्वमा विद्यमान भैरहेको रसिया युक्रेन जस्ता ठूला ठूला युद्धहरू पनि रोकिन सकिन्छ तर परिवर्तन आफैबाट सुरुवात गर्नुपर्छ घरबाट शहर, शहरबाट देश, देशबाट विश्व हुदै सम्पूर्ण विश्व समुदाय नै यसबाट लाभान्वित हुन सकिन्छ ।

२. चोरी नगर्नु

दोस्रो शीलको रूपमा चोरी नगर्नु । आजको समाजमा सदाचारी भएर जीवनयापन गर्नु पनि कथा जस्तो भइसक्यो । कुनै न कुनै कारणवश सानो बच्चादेखि लिएर बृद्धहरूसमेत नसोधिकन सामानहरू लिने गर्दछन् यो सबै संस्कारहरू थाहा नै नपाइकन ठूलो व्यक्तिहरूबाट सानो बच्चाहरूमा प्रभाव पारिरहेको छ । घरेलु हिंसा अन्तर्गत चोरी गरेर कुटपिट गरेका घटना पनि सार्वजनिक नभएका होइनन् । यस्ता स-साना क्रियाकलापमा बेलैमा ध्यान दिइएन भने ठूला चोरी डकैतीका घटनाहरू हुने गर्दछन् । यसले हाम्रो पुस्तालाई गलत बाटोमा डोऱ्याइरहेको छ । विद्यालयीय शिक्षालाई मात्र जोड नदिई नैतिक शिक्षालाई पनि प्राथमिकता दिनु पर्छ । यसले घरेलु हिंसा न्यूनिकरणमा पनि मद्दत गर्दछ ।

३. व्यभिचार नगर्नु

परस्त्री परपुरुष गमन नगर्नुलाई तेस्रो शीलको रूपमा लिइएको छ । हामी यसलाई extra marital affair को रूपमा पनि बुझ्न सक्छौं । सामान्यतया श्रीमानले श्रीमतीलाई वा श्रीमतीले श्रीमानलाई छोडेर अरू पुरुष वा स्त्रीसँग लागेर घर झगडा गर्ने, कुटपिट गर्ने आदि कार्य गर्दछन् । घरेलु हिंसामा पुरुष भन्दा पनि महिलाहरू धेरै पर्नुको कारण व्यभिचार नगर्ने शील पालना नगर्नाले हुने गर्दछ । शारिरीक, मानसिक, आर्थिक, यौनजन्य यातनाहरू महिलाहरूले भोग्ने विद्यमान सामाजिक समस्याहरू हुन् । महिला अधिकारको कुरा गरेर नथाक्ने महिलाहरू पनि घरेलु हिंसा भोगिरहेका हुन्छन् कारण भने आफू माथि भएको हिंसाले समाजमा बदनामी हुने डरले घटनाहरू बाहिर नल्याउनु र यसको कारणले झन् हिंसा गर्ने मानिसलाई उत्प्रेरणा मिल्ने गर्दछ । भगवान बुद्धले पराभव सूत्रमा स्त्री धुर्तमा लागेको व्यक्ति पतनको कारण हो भनेर भन्नुभएको छ ।

भगवान बुद्धले काममिथ्याचार गर्नुका फलहरू यस प्रकार व्याख्या गर्नुभएको छ :

१. भएको सम्पत्ति विनाश हुन्छ ।

२. विविध रोगले ग्रस्त भई स्वास्थ्य खराब हुन्छ ।

https://dhamma.digital

३. अगमनीयसँग दुराचार गर्नाले असह्य फल भोग्नु पर्ने हुन्छ ।

४. सत्वपुरुषगुणरहित भएर अश्रद्धा अविश्वास दुष्परिणामको भागि हुनु पर्नेछ । [१६]

कामिमिथ्याचार कति भयंकर छ भन्ने कुरा आजकालको बलात्कारको घटनाहरूले पनि पुष्टि गर्दछ ।

यो शीलले हामीलाई आत्मनियन्त्रित र आत्मनिर्देशित बनाउन मद्दत गर्छ जसको कारण घरेलु हिंसा निवारण गर्नमा पनि सहयोग पुग्दछ ।

४. झुठो वचन नबोल्नु

असत्य कुरा नगर्नु पञ्चशीलको चौथो शील हो । वचनलाई संयमित गर्नु सदाचारी व्यक्तिको गुण हो । घर व्यवहारदेखि लिएर व्यवसायसम्ममा पनि असत्य कुरा गरेर कार्यहरू गरिरहेका हुन्छौं त्यसको दुष्परिणाम स्वरूप फलहरू पनि भोग्दै गइरहेका हुन्छौं । असत्य कुरा गर्ने व्यक्तिले नगर्ने कुनै अकुशल नै हुँदैन । कुनै व्यक्तिले प्राणीहिंसा गर्छ, चोरी गर्छ, व्यभिचार गर्छ, सुरापान गर्छ तर मैले यो त केही गरेको नै छैन भनेर झुठो वचन बोल्दै हिँड्छ भने ती व्यक्तिले स्वतः सबै पापकर्म गरिरहेको हुन्छ । झुठो वचन बोल्ने व्यक्तिमा लज्जा र भय हुँदैन । लज्जा र भयको अनुपस्थितिमा अकुशलको बाटोमा हिँड्ने सम्भावना धेरै नै हुन्छ ।

उदाहरणको लागिः

घरेलु हिंसा महिलाबाट पुरुष, पुरुषबाट महिला, महिलाबाट महिला नै परिरहेका हुन्छन् । घरको कुरा सकेसम्म घरमै मिलाउने कोसिस जारी हुन्छ । हिंसा भएतापनि लुकाउने, झुठो बोल्ने जस्ता क्रियाकलापहरू भैरहेका हुन्छन् । हिंसाको विरुद्ध आवाज नउठाउनाले झन् त्यस्ता हिंसा गर्ने मानिसहरू उत्साहित भएर हिंसा गरिरहेका हुन्छन् । नेपाली समाजमा त यस्ता बाहिर नआएका, उजुरी नभएका समस्याहरू धेरै नै छन् ।

व्यक्ति, परिवार समाज हुँदै यी समस्याहरू विश्वव्यापी रूपमा फैलिएको छ । यसको निवारणको लागि पञ्चशील पालन गरेको खण्डमा यस्ता समस्याहरू स्वतः कम हुँदै जान्छ ।

५. सुरापान नगर्नु

पञ्चशीलको अन्तिम शील सुरापान नगर्नु हो । भगवान् बुद्धले सम्पत्ति विनाश हुने छ प्रकारका कारणहरूमा पहिलो कारण जाँड रक्सी अम्मल पदार्थ सेवन गर्नाले हुन्छ भनेर देशना गर्नु भएको छ । चेतनशील शक्तिलाई नष्ट गर्ने जाँड रक्सी लागु पदार्थको सेवनले गर्दा घरमा अनावश्यक कलह झै-झगडा भैरहेको हुन्छ । मुलुकमा विद्यमान बरोजगारीको समस्या, खराब साथीभाइहरू सँगको संगतले गर्दा जाँडरक्सी, लागुपदार्थको सेवन बढीरहेको छ । घरेलु हिंसाको कारक तत्वको रूपमा पनि यसलाई लिन सकिन्छ ।

[१६] सुखया साधन पञ्चशील, भिक्षु अश्वघोष

https://dhamma.digital

भगवान बुद्धले गृही विनयमा सुरापान गर्नाले ६ वटा दोषहरू व्याख्या गर्नु भएको छ [१७]

१. धन सम्पत्ति विनाश हुने

२. परिवारमा कलह झगडा हुने

३. रोग उत्पन्न हुने

४. बदनामी फैलिने

५. निर्लज्ज भएर हिँड्ने

६. बुद्धिहीन भएर जाने

लागुपदार्थको लागि घरमा चोरी गर्नु पर्ने, झुठो बोल्नु पर्ने, परि आए त कसैको ज्यान पनि लिन सक्ने अवस्थामा पुऱ्याइदिन्छ ।

उदाहरणको लागि

nepalaaja.com मा सिन्धुपाल्चोक बलेफि गाउँपालिकामा एकजना स्थानीयले मादक पदार्थ सेवन गरी अर्को दुई जनाको हत्या गरिएको समाचार प्रकाशित गरिएको छ । त्यसैगरि सुरापान जातकमा बोधिसत्वका पाँचसय शिष्यहरूले सुरापान गरेर आफ्ना गुणधर्महरू विर्सेको कुरा पनि उल्लेख छ ।

WHO ले गरेको अध्ययन अनुसार ५५% घरेलु हिंसाको कारण जाँड रक्सी सेवनले हुने गर्दछ ।[१८] यसो यो आँकडा हेर्दा यो एउटा मात्र शील पालना गरेको खण्डमा पनि ५५% त घरेलु हिंसा न्यूनिकरण हुने गर्दछ भन्ने देखाउँछ ।

पारिवारिक शान्तिको लागि बुद्धोपदेश

विद्यमान नेपाली समाजमा महिलाहरू मात्र हिंसामा परिरहेका छैनन् । बालबालिका, वृद्धवृद्धा, पुरुषहरू पनि परिरहेका छन् । पुरुषहरू पनि महिलाहरूबाट पिडित छन् । बाल शोषण, वृद्धवृद्धाहरूलाई आफ्नै छोराछोरीहरूबाट तिरस्कार, लैंगिक भेदभाव जस्ता कैयौ अमानवीय हिंसाहरू भइरहेका छन् । नेपालमा यस्ता घटनाहरू भएको खण्डमा प्रहरी कार्यालय, राष्ट्रिय महिला आयोग, स्थानीय निकाय र अदालतमा मौखिक र लिखित दुवै प्रक्रियाबाट उजुरी गर्न सक्ने व्यवस्था छ । यस्ता घटनाहरू प्रमाणित भएको खण्डमा नेपाल सरकारले विभिन्न किसिमका दण्ड सजायहरू तोकिदिएका छन् । घरेलु हिंसाले शारीरिक र मानसिक मात्र शोषण हुँदैन यसले पारिवारिक जीवन पनि तहसनहस बनाईदिन्छ । परिवार हुँदै समाजमा हिंसाका गतिविधिहरू बढ्न थाल्दछन् । भगवान बुद्धले दिनुभएको पञ्चशीलका शिक्षाहरू भनेकै घर, परिवार, समुदाय र राष्ट्रकै शान्ति समृद्धि र विकासको लागि नै हो । उहाँको उपदेश न कि स्वर्गलोक जानको लागि हो न कि परलोक सुखको

[१७] *गृही विनय*-भिक्षु अमृतानन्द

[१८] https://www.alcoholrehabguide.org/alcohol/crimes/domestic-abuse/

https://dhamma.digital

लागि हो । उहाँले त यही संसारमा सुख, शान्ति र समृद्धि प्राप्त गर्नका लागि उपदेश दिनुभएको छ । जसमध्ये पञ्चशील पारिवारिक सुख शान्ति र आनन्दमय जीवनको लागि एकदमै महत्वपूर्ण रहेको छ। पञ्चशील पालन गर्नाले घरेलु हिंसा न्यूनिकरण मात्र होइन सिंगो राष्ट्र नै समृद्ध बनाउन र भौतिक सुख शान्ति मात्र होइन आध्यात्मिक सुख शान्तिको लागि पनि एकदमै महत्वपूर्ण सावित हुनेमा कसैको दुईमत नहोला । भगवान बुद्धले गृहस्थीहरूका लागि आफ्नो जीवनमा गर्नुपर्ने विभिन्न कर्तव्यहरू बारेमा सिगालोवाद सूत्रमा देशना गर्नुभएको छ ।

भगवान बुद्धले धर्मानुकूल जिविकाको लागि सिगालपुत्र लाई दिनुभएको उपदेशमा[१९] आर्यश्रावकहरूले ४ प्रकारका अकुशल छोडी, ६ प्रकारका सम्पत्ति विनाश हुने कारण छाडी, १६ प्रकारका कुमित्रहरू त्यागी, १६ प्रकारका सुमित्रहरू ग्रहण गरी आनन्दपूर्वक गृहस्थी चलाउँछन् । स्त्री, पुत्रपुत्रादि तथा नोकर चाकरहरूको राम्ररी भरण पोषण गर्दछ। यस्ता गृहस्थी देव मनुष्यहरूको बीचमा अग्निस्कन्ध जस्तै देदीप्यमान भइरहन्छ । त्यसैगरी ६ वटा दिशा नमस्कारको अर्थ भनेकै आमाबाबुप्रति छोराछोरीको कर्तव्य, छोराछोरीप्रति आमाबाबुको कर्तव्य, आचार्यप्रति शिष्यको कर्तव्य, शिष्यकोप्रति आचार्यको कर्तव्य, स्त्रीप्रति पुरुषको कर्तव्य, पुरुषप्रति स्त्रीको कर्तव्य, मित्रप्रति कुलपुत्रको कर्तव्य, कुलपुत्रप्रति मित्रको कर्तव्य, नोकर चाकरप्रति मालिकको कर्तव्य, मालिकप्रति नोकरको कर्तव्य, श्रमण ब्राह्मणप्रति कुलपुत्रको कर्तव्य, कुलपुत्रप्रति श्रमण ब्राह्मणको कर्तव्यहरूको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ । परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरूले यी कर्तव्यहरूको पालना गरेको खण्डमा हिंसाको वातावरण सिर्जना नै हुँदैन । आजकाल मानव अधिकार, महिला अधिकार भनेर अधिकारका कुराहरू व्यापक रूपमा आइरहँदा एक अर्काप्रति गरिने कर्तव्य र दायित्वहरू भुलेर आफ्नो अधिकार सुनिश्चित गर्नतर्फ लाग्दा घरेलु हिंसा भइरहेको पत्तो पाउँदैनौं । पारिवारिक सुख शान्तिका लागि भगवान बुद्धका उपदेशहरू व्यावहारिक रूपमा मनन गरेर लागु गर्न सक्यौं भने पक्कै पनि जीवन सुखमय शान्तिमय हुनेछ ।

Dhamma.Digital

निष्कर्ष :

घरेलु हिंसा नियन्त्रणको लागि हक अधिकारका कुरा, दण्ड सजायँ जस्ता कुराहरू जतिसुकै गरेता पनि व्यक्ति स्वयं शीलवान हुनु जरुरी छ । शील पालना गर्नु भनेको व्यक्तिको पहिलो शर्त हो । धम्मपद २६४/२४७ का अनुसार प्राणीघात गर्ने, चोरी गर्ने, व्यभिचार गर्ने, काम मिथ्याचार गर्ने, झुठो बोल्ने र सुरापान गर्नेलाई यसैलोकमा आफ्नै सुखको जरा उखालेर पठाउँछ भन्ने बौद्ध दृष्टिकोण रहेको छ ।[२०] शिक्षित र सभ्य समाजको निर्माणको लागि २६०० वर्ष पूर्व भगवान बुद्धले देशना गर्नु भएको यी पञ्चशील आजको विद्यमान समाजमा यसको महत्व जति पहिला थियो अहिले पनि त्यति नै छ । पञ्चशीलको पालना गर्ने अभावको कारण समाजमा चरित्रवान, नैतिकवान, सदाचारी व्यक्तिको अभाव भैरहेको छ । समाज सुव्यवस्थित गर्नको लागि शील पालन गर्नु मानव

[१९] *गृही विनय*-भिक्षु अमृतानन्द

[२०] *दश पारमिता,* आचार्य भिक्षु कुमार काश्यप

https://dhamma.digital

धर्म हो । आजको आधुनिक युगमा राम्रो शिक्षा दिक्षा त हामीले आफ्ना बालबच्चाहरूलाई दिन कमी गर्दैनौं तर नैतिक शिक्षा दिन भुलिरहेका हुन्छौं । उदाहरणको लागि सामाजिक सञ्जालमा भएको एउटा सन्दर्भ लिन चाहन्छु एक जना अभिभावकले मेरो छोराले SEE मा A+ ल्यायो तर त्यही छोरालाई बाबु पानीको बोतल देऊ त भन्दा खेरी त्यहीँ छ आफै लिएर खानुस् न भन्ने वाक्य सुन्नुपर्दा कस्तो संस्कारमा आमाबाबुले आफ्ना छोराछोरी हुर्काइरहेको छन् त भन्ने कुराको आभास हुन्छ । घरेलु हिंसा न्यूनिकरण गर्नको लागि घर बाहिर होइन घर भित्र बाटै सुरु गर्नुपर्छ अरू बाट होइन आफै बाट सुरु गर्नुपर्छ अनि मात्र घरेलु हिंसा अन्त्य गर्न सकिन्छ ।

त्यसैले त भगवान बुद्ध भन्नुहुन्छ ।

सीले पतिट्ठाय नरो सपञ्ञो, चित्तं पञ्ञञ्च भावयं

आतापि निपको भिक्खु, सो इमं विजटये जटं ।[२१]

जो व्यक्ति प्रज्ञावान हुन्छ, वीर्यवान हुन्छ, पण्डित हुन्छ, संसारमा भय नै भय देख्ने भिक्षु हुन्छ, ऊ शीलमा प्रतिष्ठित भएर चित्त (समाधि) र प्रज्ञाको भावना गर्दै यस जटा (जञ्जाल) लाई सुल्झाउन सक्दछ ।

भवतु सब्ब मंगलं

सन्दर्भ सामग्रीहरू

दश पारमिता, आचार्य भिक्षु कुमार काश्यप
धम्मपद १८३
सुखया साधन पञ्चशील, भिक्षु अश्वघोष
विशुद्धिमार्ग, भिक्षु सम्यक सम्बोधि प्राणपुत्र
गृही विनय-भिक्षु अमृतानन्द
https://www.alcoholrehabguide.org/alcohol/crimes/domestic-abuse/
https://asiafoundation.org/
https://www.democracyresource.org/
https://en.wikipedia.org/wiki/Jack_Ashley,_Baron_Ashley_of_Stoke
https://npc.gov.np राष्ट्रिय जनगणना २०७८ प्रारम्भिक नतिजा
https://ne.wikipedia.org/
https://nepaliheadlines.com
https://nepaliheadlines.com
https://www.onlinekhabar.com/
https://shambhunathmun.gov.np/ घरेलु हिंसा कसूर र सजाय ऐन

[२१] *विशुद्धिमार्ग,* भिक्षु सम्यक सम्बोधि प्राणपुत्र

https://dhamma.digital

सुशासन र पञ्चशील[1]

अनागारिका पवरञाणी
अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध भावना केन्द्र, शंखमूल

१) सुशासन र पञ्चशील

१.१ पृष्ठभूमि

सामान्य अर्थमा सुशासन भन्नाले राम्रो शासन अर्थात असल ढंगबाट शासन गर्ने भन्ने बुझिन्छ। जनतालाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर गरिने शासन व्यवस्था नै सुशासन हो। राज्य प्रणालीमा सबै क्षेत्र वर्गको उचित प्रतिनिधित्व कायम गरी राज्य प्रणालिका हरेक अंगमा समान सहभागिता दिलाउने पद्धति हो। नागरिक सरोकारका विषयलाई नागरिक चाहना अनुरुप सम्बोधन गर्ने कार्य सुशासन हो।[2] यसले राज्यको हरेक क्षेत्रमा दण्डहिनताको अन्त्य, कानुनी राज्य भ्रष्टचारलाई हटाउने आर्थिक विकास जनमुखी वा पारदर्शीताका कार्यहरु गर्दछ। सबै आयाम जस्तो आर्थिक, राजनितिक, सामाजिक, प्राविधिक लागायत विभिन्न प्रकारका आयामहरुलाई उजागर गर्ने कार्य पनि यो शुसासनले गर्दछ। त्यसैले सुशासन भनेको सन्तुष्टिको परिणाम हो। त्यस्तै बुद्धको शासनमा शीललाई सुशासनको रूपमा लिईन्छ। बुद्ध शिक्षामा शीललाई अकुशल कर्मबाट बचाएर मनमा शीतलता प्रदान गर्ने अर्थमा लिएको छ। त्यसैले शील भनेको हाम्रो व्यवहारिक जीवनमा पालना गर्नु पर्ने निति नियम भन्ने बुझिन्छ। अर्थात शरीर र वचनले अनर्थ युक्त काम, कुरा नहोस् भनी शरीर र वचनलाई संयमित गर्नुलाई शील भनिन्छ। जसरी टाउको नभएको मानिस अस्तित्व हिन हुन्छ। त्यस्तै नै शील रहित जीवन अस्तित्व विहिन हुन्छ। त्यसैले बुद्धले शीललाई पहिलो प्राथमिकतामा राख्नु भएको छ। शीलले समाज प्रतिस्थित रुपमा सजिलो र सरल ढंगले सभ्य हुने गरी आदर्श जीवन नभई नहुने समाज सुव्यवस्थित गरिन्छ। शील पालनाले मानिसको मनमा सन्तोष मिल्ने

[1] यो लेख परियत्ति अनुसन्धान उपसमितिद्वारा आयोजित लेखन कला प्रतियोगितामा दोश्रो भएको हो।

[2] पर्शुराम पोखरेल, *सुशासनको अर्थ, अवधारणा र नेपालमा यसको अभ्यास,* प्रशासनिक पत्रिका, ९ मार्च २०१८

https://dhamma.digital

मात्र नभई मानसिक बल शक्ति पनि हुन्छ । आर्य आष्टाङ्गिक मार्ग अनुसार शीललाई तीन मार्गमा वर्गिकरण गरिएको छ ।[३]

१) सम्यक वचन

२) सम्यक कर्मान्त

३) सम्यक आजीविका

यदि हामी निर्दोष पूर्वक जीवन निर्वाह गर्न चाहन्छौँ भने शीललाई पालना गर्नु पर्छ । यो शील हामीले मनुष्य जीवनमा मात्र पालना गर्न सक्छौँ । पशु पन्छि योनिमा सम्भव छैन । त्यसैले बुद्धले शीललाई मानव मात्रले पालना गर्नुपर्ने आचार संहिताको रुपमा निर्देशन गर्नु भएको छ । शीललाई वस्त्रजस्तै धारणा गर्नुपर्छ, प्वाल नपर्ने गरी, दाग नलाग्ने गरी रक्षा गर्नु पर्छ भनि बुद्ध भन्नुहुन्छ । त्यसैले अनुचित पाप कार्यबाट अलग्ग रहेर, नराम्रो चित्तलाई दमन गर्न दुखबाट मुक्त हुनको लागि शीलानुसार आचारण गर्न बुद्धले विभिन्न तहका शीललाई निर्देशन गर्नु भएको छ । गृहस्थहरुलाई पञ्चशील र अष्टशील, श्रामणेरहरुको लागि दशशील, भिक्षु भिक्षुणीहरुको लागि प्रातिमोक्षहरु हुन् । यी शीलहरुमध्ये न्यूनतम पालना गर्नुपर्ने शीलको रुपमा बुद्धले पञ्चशीलको शिक्षा दिनुभएको छ ।

पञ्चशील शब्द पञ्च र शील दुई शब्द मिलेर बनेको एउटा शब्द हो । पञ्च भनेको पाँचवटा हो भने शील भनेको हामीले जीवनमा पालना गर्नु पर्ने नियम हो । अर्थात पञ्चशील हाम्रो जीवनमा सँधै लागु गर्नुपर्ने वा जीवनमा नभई नहुने पालना गर्नैपर्ने पाँचवटा नियम भन्ने बुझिन्छ । यसलाई हामीले जीवनमा लागु गर्न सकेमा समाज देश विश्व शान्ति र सुव्यवस्थित पार्न सक्छौँ भने पञ्चशील पालना विना यो सम्भव छैन । यी पाँच शिक्षापदहरु यस प्रकारका छन् ।

१) प्राणीहिँसा नगर्नु

२) चोरी नगर्नु

३) व्याभिचार नगर्नु

४) झुठो नबोल्नु

५) जाँड रक्सी सेवन नगर्नु

यसरी बुद्धको शासनमा शुसासन गर्नको लागि पञ्चशील विधिको सासन हुनुपर्छ । त्यो भनेको कानुनी दायरा भित्र रहेर नागरिक अधिकारको सुरक्षा हुने गरि न्यायपूर्वक कार्य गर्नुपर्छ । त्यसको लागि घर परिवार देखि लिएर गाउँ सहर र देशको प्रशासनमा शासन सुव्यवस्थित रुपमा चलाउनको लागि र शुसासन चिरस्थियी हुनको लागि बुद्धको पञ्चशीलको शिक्षालाई लिन सकिन्छ ।[४]

---

[३] भिक्षु ज्ञानपूर्णिक(अनुवादक), *महास्मृतिप्रस्थान सूत्र पालि शब्दार्थ व अभिप्राय,* ललितपुर : श्री बाबुकाजी शाक्य, चिरीकाजी शाक्य, वि.सं. २०४६

[४] त्रिरत्न मानन्धर (सं.), *बुद्ध शिक्षाका आयामहरू,* काठमाडौ : केशरमान ताम्राकार आदि, २०७६ पृ. १ र २

Dhamma.Digital
https://dhamma.digital

२) सुशासनमा ८ वटा प्रावधानहरु हुनुपर्ने बताईएको छ । ती हुन् –

१) सहभागिता

राज्यका विभिन्न क्षेत्रमा आम नागरिकहरुलाई सम्मान रुपमा सहभागिता हुनुपर्छ । अथवा नारी र पुरुष दुबैलाई सक्रिय सहभागिता गराउनु नै सुशासनको आधारशील हो र राज्यको विभिन्न श्रोत साधानमा सबै व्यक्तिको सम्मान किसिमको पहुँच प्रतिनिधित्व पहिचान कायम गराउनु नै सहभागिताको मुख्य लक्ष्य हो । यसरी बुद्धको शासनमा पनि चतुपरिषद देखि लिएर ब्राम्हण, क्षेत्री, वैश्य र शुद्र सबैलाई आफ्नो समावेश गरेको हामी पाउँछौ ।

२) कानुनी प्रावधान

स्वच्छ कानुनी दायरा भित्र रहि भेदभाव रहित नागरिक अधिकारको सुरक्षा हुने गरि निर्णय लिने र कार्यन्वयन गर्नुपर्छ । विधिको शासन चिरस्थायी गर्न संगठन देश राम्रो हुनको लागि हामीले बुद्धको शीललाई लिनुपर्दछ ।

३) पारदर्शिता

जुन निर्णय लिईन्छ त्यसबाट प्रभावित हुनेहरुलाई निशुल्क सुचना प्रवाह गर्नु पर्दछ । जस्तै वैशालीवासीहरुले सप्त अपरिहानिय धर्म पारदर्शी पूर्वक अभ्यास गरेका थिए । त्यस्तै बुद्धले संघमा विनय नियम पारदर्शीता किसिमले बनाएको छ ।

४) उत्तरदायित्व

कुनै पनि पद धारणा गरेको व्यक्तिले कार्य विधि र सेवाहरु उपयुक्त समय भित्रै सुशासनपूर्वक गरिदिनु पर्दछ । त्यस्तै बुद्धकालिन समयमा वैशालिमा महामारी हुँदा रत्न सुत्र पाठ गरेकोले रोग, शोक हटेर गए । कपिलवस्तुमा पानीको विषयमा युद्ध हुँदा पानीको मुल्य भन्दा रगतको मूल्य बढि हुन्छ भनि बुद्धले विभिन्न व्यक्ति समाज देशप्रति उत्तरदायित्व निभायनु भएको थियो ।

५) आमसहभागिता

जनताको आवश्यता चाहना अनुसार सबैलाई अनुकुल हुने , दीर्घकाल समाहित हुने विशाल योजना हुनुपर्नेछ । बुद्धले पनि संघ एउटा सामुहिक संगठन हो भनेर व्यक्तिलाई भन्दा संघलाई जोड दिएको पाईन्छ । जस्तै महाप्रजापति गौतमीले आफैले बुनेर रंगाएर ल्याएको चीवर बुद्धलाई दान दिनुहुँदा बुद्धले व्यक्ति विशेषलाई दिनु भन्दा संघलाई दिनु राम्रो हो भनि सामुहिक भाव उत्पन्न गराउनु भएको थियो । भिक्षु संघमा पनि सहभागितामा नै निर्णय माफि दिने काम गरिन्छ ।

६) समानता सहभागिता

शुसासनमा समाजका सबै सदस्यहरुले आफ्नो हितको निम्ति हो भन्ने अनुभव गरेको हुनु

https://dhamma.digital

पर्दछ। कसैलाई सामाजिक मूलप्रभावबाट अलग्गिएको महसुस गर्न दिनुहुन्न। विशेष गरि कमजोर वर्गहरुको क्षमताको विकास गर्नुपर्छ। सुशासन गर्ने व्यक्तिमा धैर्यता सहनशीलता, अक्रोध हुनुपर्छ। कालाम सुत्रमा बुद्धले सम्यक चिन्तनको बारेमा अरुले .भन्यो भन्दैमा त्यसमा लाग्नु हुँदैन आफ् नो बुद्धि विवेक प्रयोग गरि स्वतन्त्र चिन्तनान जोड दिनु भएको छ। यसरी बुद्धले सुशासन पूर्व समानता सहभागिता गरेको थियो।

७) प्रभावकारिता र सक्षमता

शुसासन कायम गर्नको लागि समाजको आवश्यकता पूर्ति हुनुपर्ने, मानव दिगो विकास र वातावरण प्रतिकुल असर नहुने गरि प्रभावकारि ढंगले कुशल सुशासन कायम गर्नु पर्दछ। यसरी बुद्धले सम्पूर्ण जनतालाई प्रभावकारिता किसिमले बहुजन हित र सुखको देशना गर्नु भएको छ।

८) जवाफदेही

जुन निर्णय लागु गरिएको छ त्यस प्रति शासक जवाफदेही हुनुपर्छ। यी आठवटा सुशासनको प्रावधानहरु रहेका छन्। यो मिलेर सुशासन कायम हुन्छ, असल गुणहरुको विकास हुन्छ, सभ्य समाज देश निर्माण हुन्छ। त्यसैले सक्षम नेतृत्वको विकास, निर्णय लिने क्षमताको विकास र समस्या समाधानमा बुद्धको आफ्नै विचार छ। यसले बुद्ध धर्म संस्कृति कला साहित्य र दर्शनको क्षेत्रमा मात्र होईन शिक्षा ,स्वास्थ, आर्थिक सामाजिक उत्थान र सुशासन एवं मानविय गुण विकासमा सकारात्मक परिवर्तन, सामाजिक दण्ड व्यवस्थापन सन्तुलित विकास गरी समस्त मुलुक निर्माण गर्न योगदान पुऱ्याएको छ। यसरी भगवान बुद्धले ४५ वर्षसम्म जति नि उपदेश दिनुभयो त्यो सबै राजा देखि सबैलाई समेटेर दिनु भएको उपदेश हो।[५]

३) सुशासन लागु गर्ने तरिका : पञ्चशील

Dhamma.Digital

क) कूटदन्त सुत्त

दीघनिकायको कूटदन्त सुत्त अनुसार गरिबी नै अपराधको मूल कारण हो। जुन बेला देशका जनताले गरिबीको कारण खान लाउन पाउँदैन। त्यसबेला चोरी डकैति बढ्न थाल्दछ। जब यस कुराले राजनितिक रुप लिन्छ त्यसबेला आन्दोलनको नाममा हत्या , हिंसा र आंतक प्रकट हुन थाल्छ। गरिबीको कारणबाट हुने चोरी दकैति हत्या हिंसा र आतंकलाई केवल सैनिक शक्तिको भरमा दबाएर मात्र दबिने कुरा होइन। यसको लागि देशको शासक सरकार र अग्रज नेताहरुले जनताबाट गरिबी हट्ने विभिन्न उपायहरु अवलम्बन गर्नु पर्दछ। बुद्ध धर्मले यस कुरालाई लिएर दीघ निकायको कूटदन्त सुत्तमा सरकारले अपनाउनु पर्ने केहि कुराहरु उल्लेख गरेका छन्। जसको सार संक्षप यस प्रकारको छ।

---

[५] हेमराज शाक्य, *बुद्ध जयन्ती स्वर्ण महोत्सव स्मारिका,* ललितपुर : २५५७ औं बुद्धजयन्ती मूल समारोह समिती, २०७० पृ. ८०

https://dhamma.digital

१) सरकारले कृषि पालनमा लागेकाहरुलाई बिउ र दाना वितरण गर्नु पर्दछ ।

२) व्यापार गर्नमा उत्साहित व्यापारीहरुलाई पुञ्जि उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।

३) देशको सेवा गर्न चाहानेहरुलाई सरकारी नोकरीको व्यवस्था मिलाई तलब र भत्ताको पनि व्यवस्थापन गर्नु पर्दछ ।

यस प्रकारको व्यवस्थाले जनताबाट गरिबी हट्न जान्छ र साथै देशमा चोरी डकैति हत्या हिंसा र आतंकले जरा गाड्न पाउँदैन । त्यसैले आर्थिक उन्नति मानिसहरुको हित सुख र समृद्धिको लागि आवश्यक छ भनि बुद्धले भन्नु भएको छ । दण्ड सजाय दिएर मात्र चोर डाकु हत्या हिंसा गर्ने अपराधिहरु निर्मुल गर्न सक्दैन । यस्तो अपराधी घटनाहरु हुन नदिनको लागि मानिसको जिविका पार्जनको व्यवस्था मिलाईदिन आवश्यक छ । यसरी सबैलाई कामको व्यवस्था मिलाई दिएकोले देशमा अशान्ति भएन । कसैले कसैलाई दुःख कष्ट दिएर सताएन , सबै आफ्नो आफ्नो काममा तल्लिन देखिए । यस सुत्र अनुसार शुसासानको लागी पञ्चशील पालना गर्नु आवश्यक छ भन्ने कुरा दर्शाएको छ ।

ख) चक्रवर्ती सुत्त

गौतम बुद्ध मगधको मातुल भन्ने ठाउँमा बस्नु भएको बेला वहाँले भिक्षुहरुलाई सम्बोधन गरेर धार्मिक राजा दृढनेनीको कथा सुनाउनु भएको थियो । ती राजा धेरै प्रभावशाली थिए । उनले आफू बुढो हुने बित्तिकै आफ्नो छोरा युवराजको राज्याभिषेक गरे । उनीहरुले सात पुस्तासम्म धार्मिकरुपले राज्य चलाएको कारणले जनता सुखी र आनन्दित थिए तर आठौं चक्रवर्ती राजाले सो इच्छाचारी भएर राज्य राम्ररी सञ्चालन गरेन । स्वार्थी भई आफ्नै बुद्धिले तानाशाहि शासन चलाउन थाल्यो । राजर्षीकहाँ गई चक्रवर्ती वर्त पनि सुनेन । प्रजाहरुको आर्थिक अवस्था सुधार उन्नती गर्न नसकेर आर्थिक अवस्था सुधार गर्नमै असमर्थ रहे । त्यसले गर्दा देशमा दरिद्र गरिबीको कारणले चोरी दकैति हत्या भ्रष्टाचार पाप कर्म बढेर देशको जन जीवनमा अवनती भएको देखिन्छ । त्यसैले सुशासन विकास हुनको लागि सर्व प्रथम स्वयंमले नैतिकता राम्रो हुन शीललाई पालना गर्नुपर्छ । राज्य सत्ता धार्मिक हुनुपर्छ । अनि मात्र देशको विकास हुन्छ । शील र नैतिकता जति राम्रो हुन्छ त्यति नै राज्य सुशासनपूर्वक समृद्धि हुन्छ । यसरी चक्रवर्ती सुत्रमा अकुशल बाट टाढा रहि कुशल वृद्धि गर्ने शीललाई पालना गर्न सकेमा जनताहरुमा शान्ति सुव्यवस्था कायम हुनुको साथै सुशासन पूर्ण वातावरण उपलब्ध गराईदिनको लागि शीललाई जोड दिएको पाईन्छ ।

ग) सप्त अपरिहानिय धर्म

यसमा एउटा शासकले आम सहमतीको रुपमा काम गऱ्यो भने शासक टिक्छ । जनताहरुलाई पनि राम्रो हुन्छ । त्यस सम्बन्धमा बुद्धकालिन समयमा महापरिनिर्वाण सुत्रमा बुद्धले वैशालीमा सप्तअपरिहानिय धर्मको बारेमा भन्नु भएको छ । सप्त अपरिहानिय धर्म भनेको नै कसैलाई परिहानि

https://dhamma.digital

नहुने धर्म हो । जुन वैशालीहरुले प्रतिपादन गरेको थियो । मगधका राजा अजातशत्रुले बारबार आक्रमण गर्दा पनि त्यस गण राज्यलाई हराउन सकेको थिएन । जब त्यहि गण राज्यमा चालखेल सुरु भयो त्यस बेलादेखि त्यस राज्यमा शक्ति केन्द्रहरु बीच फाटो देखा पर्‍यो । वज्जि गणराज्य नै पटनको मार्गमा लम्किए । फल स्वरुप मगधका राजा अजात शत्रुले वैशालीलाई नराम्रोसँग हराए । चालखेलका मुख्य कारक मन्त्री वर्षकाल ब्राम्हण थिए । त्यसैले जबसम्म हामीले सप्त अपरिहानिय धर्म पालना गरेर नियम निष्ठा पूर्वक बस्दछ त्यो देशलाई बाहिय हस्तक्षेपले त्यतिको प्रभाव पार्न सक्दैन । वैशाली शक्तिशालि नैतिकता मेलमिलाप हुनुको कारणले लिएर भगवान बुद्धले संकेत गर्नु भएका सप्त अपरिहानीय धर्महरु यस प्रकारका छन् ।

क) राष्ट्रिय विकास सम्बन्धी सहमतीको लागि बारबार बैठक संसद बस्नु ।

ख) एकआपसमा मेलमिलापको भावना राखि बैठक गर्नु वा बैठकको निर्णयलाई मिलेर कार्यन्वयन गर्नु ।

ग) अवैधानि कार्य नगर्नु अर्थात संविधानको उल्लंघन नगर्नु ।

घ) अनुभवी वयोवृद्ध व्यक्तिहरुको शिक्षापद सुनी सम्मान गर्नु ।

ङ) कुल कुमारीहरु प्रति कुकर्महरु नगरि उनीहरुप्रति उचित व्यवहार गर्नु ।

च) राष्ट्रको पूजनीय स्थानहरुको सम्मान गर्नु र पूजा संस्कारलाई लोप हुन नदिनु ।

छ) पूज्य पाहुनाहरुको सम्मान र रक्षा गर्नु ।

उपयुक्त सात नियमहरुलाई लिच्छवीहरु अखण्डरुपमा पालना गर्दथे । त्यसबेला तीव्र रुपमा देश विकास भएको थियो । र जनताको जीवन स्तर माथी उठेको थियो । जब यी धर्महरुलाई छोडेर देशका शक्ति केन्द्रहरु बीच शक्ति संघर्ष सुरु हुन्छ । त्यसबेला राज्य पटन हुन्छ । त्यसैले शुसासन गरिरहेका आम नागरिकहरुले सप्त अपरिहानिय धर्मलाई लागु गर्न सकेमा जीवन अभिवृद्धि र नैतिकवान हुन्छन् ।[६]

घ) राजोवाद जातक

राजोवाद जातक अनुसार चारवटा नराम्रो अगति बाट मुक्त भएर सुशासन पूर्वक राज्य गर्नु पर्छ । चार अगति यस प्रकारका छन् ।

१) छन्दागति

२) दोषागति

३) मोहागति

४) भयागति

---

[६] दुण्डबहादुर बज्राचार्य (अनु.), *दीघनिकाय,* ललितपुर : वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, २०६०

https://dhamma.digital

१) **छन्दागति** : छन्दागतिको अर्थ इच्छा अनुसार गर्ने हो । शारिरीक , मानसिक इच्छा अनुसार गरिने कामलाई नै छन्दागति भन्निछ । इच्छा पनि राम्रो नराम्रो गरि दुई प्रकारका छन् । नराम्रो इच्छाले अपाय गति पतन हुन्छ । राम्रो इच्छाले सुगति प्राप्त हुन्छ । त्यसैले सुशासन गर्ने नेताले स्वार्थ खोज्नु हुन्न । बरु आफूलाई समर्पित गर्नु पर्छ । यसरी सुशासन गर्ने व्यक्तिले नराम्रो छन्दलाई छोडेर राम्रो किसिमको छन्द उत्पन्न हुनु पर्छ ।

२) **दोषागति** : यसको अर्थ क्रोध र रीसको आधारमा बदलाको भाव गर्नु हुँदैन । यदि हामीले आफ्नो जाति आफ्नो धर्म आफ्नो पार्टिको मात्र हितमा निर्णय गरि लिएको कामले देशको विकास कहिले हुँदैन । त्यसैले यो दोष चित्तले गरेको काम दिगो हुँदैन । यो दोषागतिलाई त्याग्नु पर्छ ।

३) **मोहागति** : यसको अर्थ अज्ञानता अर्थात ज्ञान नहुनुलाई मोह गति भनिन्छ । स्वार्थपन इर्ष्या नै अज्ञानताको पहिलो कारण हो । त्यस्तो व्यक्तिले यर्थाथलाई बुझ्दैन किनकि उसले आफूले चाहेको मात्र देख्न सक्छ । यसरी मोहको कारणले शरीर वचन मनले कुशल अकुशल संस्कार बनाउँछ । राज्य सत्तामा बसेकोले मोहको कारण झनै नराम्रो काम गर्छन् । त्यसैले मोहा गतिलाई त्याग्नु पर्छ ।

४) **भयागति** : मानिसहरु जहिले पनि भयभित भईराखेको हुन्छ । राज्य संचालन गर्ने व्यक्तिहरुमा मेरो राज्य अरुले खोसिएला भनेर जहिले पनि डर त्रास भयभित भईरहेको हुन्छ । भय कै आधारमा अकुशल काम गर्छन् । त्यसकारण हामी भयको वशमा अकुशल कर्म नगरी संयम हुनुपर्छ । यसरी सुशासन गर्ने व्यक्तिले यी चारवटा आगतिबाट बचेर काम गर्नुपर्छ ।

देश र जनताको भविष्य नेताको हातमा हुन्छ तसर्थ नेताको जिम्मेवारी अरुको भन्दा निकै बढि हुन्छ । त्यसै सुशासनपूर्ण तरिकाले मावन जीवनमा सुख र शान्ति प्राप्त गर्नको लागि पञ्चशील अत्यन्त आवश्यक छ । राम्रो शील सदाचारले नै मानिस उच्च र महान बन्न सक्छ । शील र सदाचार नभएको व्यक्ति सुखी र शान्ति हुँदैन । भ्रष्टाचार अनाचार दुराचार गरेको प्रतिफल दुखद हुन्छ । चिरस्थायी हुँदैन । पञ्चशील पालन गर्न सकेमा यी चार अगतिबाट अलग्ग भएर सुशासन गरी समाज देश विश्वमा सकरात्मक परिवर्तन र दण्ड व्यवस्थापनको सन्तुलित विकास गरी समस्त मुलुक समान निर्माण गर्नमा मद्दत गर्दछ ।[७]

४) मानव जगतमा सुशासन र पञ्चशीलको महत्व

बुद्ध धर्मको आधारशीला नै शील हो । सुशासनपूर्वक शासन चलाउनको लागि पञ्चशील एकदमै महत्वपूर्ण छ । नागरिक अधिकार सुनिश्चित हासिल गर्ने देखि लिएर कानुनी राज्यको पालना र विधिको शासन व्यवस्थापन गर्ने भ्रष्टाचार न्यूनिकरण गर्ने कुनै पनि देश सामाजिक, आर्थिक राजनितिक संस्कृतिक विकासको लक्ष्याहरु हासिल गर्नका लागि सुशासन एकदमै महत्व पूर्ण

[७] भिक्षु कोण्डन्य, *परियत्ति प्रवेश प्रथम बर्ष,* ललितपुर : नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा, २०६० पृ. १८२ र १८३

https://dhamma.digital

छ । त्यसैले सुशासनपूर्वक सभ्य समाज निर्माणको लागि हामीले पञ्चशीललाई पालना गर्नुपर्छ । पञ्चशील पालना गर्ने व्यक्ति प्राप्त हुने प्रतिफलहरु यस प्रकारका छन् ।

१) इमान्दार हुन्छ ।

२) यसकिर्ति फैलिन्छ ।

३) शीलवान व्यक्ति जुनसुकै परिसदमा पनि निर्भिक भएर बस्न सक्छ ।

४) शील सदाचार व्यक्तिले निर्दोष पूर्वक जीवन यापन गरेको हुन्छ ।

५) बेहोश भएर मर्दैन ।

६) सदाचार युक्त व्यक्ति मरण पछि सुगतिमा जन्म लिन्छ ।

५) निष्कर्ष

सुव्यवस्थित र असल तरिकाले आम जनताको सहभागितामा सेवाग्राहि मैत्री र नागरिक उन्मुख शासन संचालन गर्नु नै सुशासन हो । यसर्थ राज्यमा असल शासन कायम गर्नको लागि राज्य संरचना भित्र र बाहिर रहेका औपचारिक र अनौपचारिक पात्रहरुले आफूले निर्वाह गर्नु पर्ने भुमिका र दायित्वलाई नैतिक रुपमा लिनु आवश्यक छ ।

सुशासनका भ्रष्टचारिता असमानता बेरोजगारि सामाजीक द्वन्द, अपारदर्शीता , निर्मूलीकरण गर्नु पर्दछ र नैतिकवान, चरित्रवान, इमान्दारी हुनको लागि पञ्चशीललाई पालना गर्नु पर्दछ। अनि मात्र सुशासन हुन्छ जसको कारण आम नागरिकमा विश्वास र भरोसा वृद्धि हुन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू :-

कोण्डन्य, भिक्षु, *परियत्ति प्रवेश प्रथम बर्ष,* ललितपुर : नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा, २०६० पृ. १८२ र १८३

भिक्षु ज्ञानपूर्णिक(अनुवादक), *महास्मृतिप्रस्थान सूत्र पालि शब्दार्थ व अभिप्राय,* श्री बाबुकाजी शाक्य, चिरीकाजी शाक्य, वि.सं. २०४६

शाक्य हेमराज, *बुद्ध जयन्ती स्वर्ण महोत्सव स्मारिका,* ललितपुर : २५५७ औं बुद्धजयन्ती मूल समारोह समिती, २०७०, पृ. ८०

मानन्धर, त्रिरत्न, *बुद्ध शिक्षाका आयामहरू,* काठमाडौ : केशरमान ताम्राकार आदि, २०७६ पृ. १ र २

बज्राचार्य, दुण्डबहादुर, *दीघनिकाय,* ललितपुर : वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, २०६०

पोखरेल पर्शुराम, *शुसासनको अर्थ, अवधारणा र नेपालमा यसको अभ्यास,* प्रशासनिक पत्रिका, ९ मार्च २०१८

https://dhamma.digital

समाज सुधारका लागि शीलको उपादयेता

रेश्मा शाक्य
थेरवाद बुद्धिष्ट एकेडेमि

लेख सार

बुद्धले आफैले रचेको चतुपरिषद्को समाज होस् या यी बाहेकका पृथकजनहरूको समाज होस् बुद्ध वचनको शिरोधार्य गर्ने सबैले शीलको रूपमा व्याख्या गरिएको पञ्चशील, अष्टशील, दशशील, सम्यक शील वा विशेष रूपमा प्रवजितहरूको लागि व्याख्या भएको सप्तआर्यधन, प्रवज्या संयमित राख्न निर्देशित नियमहरू वा शासक वर्गहरूको दश राजधर्म होस्, प्रत्येकले समाजको बहुआयामिक हितार्थ प्रमुख भूमिका निर्वाह गर्छ । आजको प्रतिस्पर्धात्मक युगले निम्त्याएको प्राकृतिक चुनौति होस् या शक्ति संघर्षले जन्माएको समाजको विकृति एवंम भयहरू होस् सबै निमित्यान्न पार्न र समाजमा विश्वले रुचाएको खुशियाली सूचकको (happiness index) बढोत्तरी गर्न बुद्ध वचनहरू अमृत समान अनमोल छन् । समाजमा हाल आएर सीमित वर्गमा देखापरेको चेतनालाई जनजनमा पुऱ्याउन सके सुखी, समुन्नत र बुद्धको परिकल्पनाको अप्रमादी युक्त समाजको अवधारणा धेरै टाढा छैन । त्यसैले यो लेखमा विश्लेषणात्मक र विवरणात्मक ढंगबाट बौद्ध ग्रन्थमा उल्लिखित विभिन्न शीलहरूको परिचयसहित शील कुशलताको आधार रूपले समाज सुधारमा पारेको प्रभाव र बढोत्तरीमा ध्यान पुऱ्याउन अति आवश्यक रहेको भनाई उजागर भएको छ ।

परिचय

समाजशास्त्रीहरूका अनुसार समाज भन्नाले निश्चित परिधि भित्र रही एक आपसमा सम्पर्क गर्न सक्ने समान संस्कारका मानिसहरूको समूहलाई बुझाउँछ ।[१] साधारणतया शीलको अर्थ अंग्रेजी शब्दार्थ मोरालिटि (morality) हिसावले व्यक्तिगत रूपमा सही वा गलत छुट्याउने क्षमतालाई बुझाउँछ भने इथिक्स (ethics) शब्दार्थमा समाजले स्थापित गरेको सही वा गलत काम बुझिन्छ जसलाई मोरल फिलोसोफी (moral philosophy) पनि भन्ने प्रचलन छ ।[२]

१ 'what is a society', https://www.sparknotes.com/sociology/society-and-culture

२ 'ethics vs morals', https://www.diffen.com/difference

https://dhamma.digital

शीलले बुद्ध शिक्षामा महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ। जसरी जरा विना विरुवा हुर्कन संभव छैन त्यसैगरी मानिसको शीर समान स्थान दिएर शीलन शब्दबाट शील आएको मानिन्छ। शीललाई क्लेशहरूको तदंग[३] रूपमा प्रहाण रूपमा लिईन्छ। जसरी प्राणी हिंसाबाट विरत हुने कुशल अंगले प्राणीहिंसा गर्ने अकुशल अंगहरूको प्रहाण हुन्छ त्यसरी नै शीलले कुशल धर्मको आधार बनाउँछ।[४]

समाजको संरचना निर्माण कसरी भयो र यसमा शीलको भूमिका कस्तो रह्यो भन्ने प्रश्नहरूको गतिलो जवाफ त्रिपिटकका सुत्तहरूमा पाइन्छ । दीघ निकायको अग्गञ्ञ[५] सुत्तले संसारको रचनाको शुरुवात नै लोभबाट भएको, लोभपछि म मेरो भन्ने भावको जन्म र चोरी हिंसाको शुरुवाट संगै चार वर्णको समाजको संरचना रचिएको राम्रो उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ। दीघ निकायकै चक्कवती[६] सुत्तमा शासकवर्गले चक्कवती ब्रतमा केही कमी ल्याउँदा अर्थात गरीवहरूलाई धन नदिंदा शीलले सम्पन्न एक समाज कसरी डामाडोल भयो र शीलमा न्हास संगै आयु पनि घट्दै गइरहेको तथ्य उजागर गरेको छ। यसबाट समाजमा शीलको महत्व उजागर हुन्छ।

बुद्धशासनमा प्रवजितहरूको समाजको रचना बुद्ध आफैले ६० जनाको समूहलाई बहुजन हितायको लागि 'चरथ भिक्खवे चारिकं' भन्दै सबैलाई अलग अलग दिशामा पठाए पछि भएको मान्नुपर्छ। यस पछि चार समाजको उल्लेख ग्रन्थहरूमा पाइन्छ जसलाई चतुपरिषद[७] नाम दिइएको हो । उपासक र उपासिका समूहलाई न्यूनतम रूपमा पञ्चशील पालन अनिवार्य गरेको छ । प्राणीहिंसा त्याग, चोरी नगर्ने, यौन दुराचार नगर्ने, भ्रुठो नबोल्ने र नशालुपदार्थको सेवन नगर्ने पञ्चशीलका अंगहरू हुन्। बाँकी दुई प्रवजित (श्रामणेर र अनागारिका) समूहलाई ब्रम्हचर्यता सहित अष्टशील र दशशील परिस्थिति हेरी अनिवार्यता गरेको छ। यो बाहेक प्रवजितहरूका लागि चूल शील, मध्यम शील र महाशील, इन्द्रिय संवर शीलको परिचर्चा सामञ्ञफल[८] सुत्तमा उल्लेख भएका छन् । (चतुपरिषद् बाहेकको अरू समाजलाई बौद्ध दर्शनसंग अपरिचित नातामा पृथकजन रूपमा सम्बोधन भएको पाईन्छ।)

शीलले मात्र प्रवजित जीवनको लक्ष्य परिपूर्ण हुँदैन । जबसम्म शीलको जगमा समाधिका अंगहरू विकसित गरिन्न जस्तै विभिन्न ध्यानका अंगहरू र त्यसको आडमा अनात्म आदि प्रज्ञाका अंगहरू उत्पन्न गरी निर्वाण प्राप्त गरिन्न, प्रवजित हुनुको लक्ष्य पूरा हुँदैन भन्ने बौद्धमत पाईन्छ। त्यसैले शीलयुक्त आचरण समाजलाई सकारात्मकतातिर डोऱ्याउने प्रथम चरणको रूपमा लिन सकिन्छ।

---

३ प्रदीपको प्रकाशले अन्धकार हटे भ्रैं

४ भिक्षु सम्यक सम्बोधि (अनु), 'शीलनिर्देश', *विशुद्धिमार्ग,* भृकुटी मण्डप : सुखी होतु नेपाल, २०५८, पृ. ६

५ दुण्ड बहादुर बज्राचार्य (अनु.), *दीघ निकाय,* ललितपुर : पवित्र बहादुर बज्राचार्य लगायत, २०४६, पृ. ३७७

६ ऐजन, पृ. ३६७

७ भिक्षु, भिक्षुनी, उपासक र उपासिका

८ बज्राचार्य, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं ५, पृ.४१

https://dhamma.digital

उद्देश्य र अनुसन्धान विधि

यो लेखले बौद्ध दर्शनमा प्रचलित शील सम्बन्धित विषयहरूको समाज सुधारमा हुनसक्ने भूमिकाहरूको विश्लेषण त्रिपिटकमा आधारित रही गरिएको छ। साथै वर्तमानमा समाज सुधारका निम्ति भनी विकसित उपायहरूको शीलसंग सम्बन्ध गरी देखाउने प्रयास गरिएको छ । यसको लागि विवरणात्मक र विश्लेषणात्मक रूपमा प्राथमिक तथ्यांकको रूपमा अनुवादित त्रिपिटक ग्रन्थ एवम दुतियक तथ्यांकको रूपमा प्रचलित बौद्ध ग्रन्थहरू र विद्युतीय माध्यमका संजालमा उपलब्ध श्रोतहरूको उपयोग गरिएको छ।

समाज सुधारमा शीलका अंगहरू

पञ्चशील

हिंसा नगर्नु, चोरी नगर्नु, व्यभिचार नगर्नु (प्रवजित भए मैथुन सेवन नगर्नु), झुठो नबोल्नु र नशालुपदार्थको सेवन नगर्नु र पञ्चशीललाई सर्वाधिक महत्व दिइएको पाइन्छ। प्रवजितहरूको हकमा यस्ता कुशल कर्मको विपरित काम गर्नेहरू पाराजिका योग्य वा संघबाट निष्काशन योग्य कुकृत्यको रूपमा लिइएको छ। साथै अग्गञ्ञ सुत्त, चक्कवती सुत्तमा समाजलाई विनाशतर्फ मोड्न सक्ने कारणहरूमा यस्ता शीलहरू जिम्मेवार हुनसक्ने देखाएको छ।

समाजमा जति जति विकृतिहरू देखा परिरहेका छन् ती सबै पञ्चशीलको भंगताको परिणाम हो भन्न सकिन्छ। आजकलको युग शक्ति प्रर्दशनको निँहुमा यी पाँचैवटा शीलहरू भंग गर्न उन्मत्त छ। यसले मानव जाति मात्र होइन सारा विश्वनै खतराको घेरामा छ, चाहे प्राकृतिक विपत्तिको सामना गर्नु परेर होस् वा आणविक युद्धको संभावना देखाएर। अबको पुस्ताले न्युनतम रूपमा यी पाँचशीलमा गाम्भिर्यता नलिने हो भने मानव जातिको विनाशतिर लाग्ने निश्चित छ।

बौद्ध ग्रन्थमा यी पाँचवटा गुणहरूलाई सही रूपमा उपयोग गर्ने तरिका पनि उजागर गरेको छ। हिंसाको विपरित धर्मको रूपमा मैत्री र करुणालाई प्रस्तुत गरेको छ[९]। मैत्री र करुणाको प्रभाव समाजमा कस्तो पर्छ देखाउन बुद्धकालीन घटनाहरू उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ। लगभग हजार जवानको हिंसा मार्फत् माला पहिरिरहेका अंगुलीमाललाई मैत्री र करुणाका धनी बुद्धले पहिलो भेटमै दमन गरी मन परिवर्तन गराउन सकेको ज्वलन्त उदाहरण पाउन सकिन्छ। महाकाश्यप जस्तै बुद्धका शिष्यहरूको करुणा समापति ध्यानबाट उठेपछि अपार पुण्य प्राप्त गर्न लालायित इन्द्रले भेषनै बद्लेर दान दिई पुण्य फल प्राप्त गर्न चाहेको प्रसंग पनि मननीय छ। क्षान्ति पारमितालाई पनि हिंसाको विपरित धर्मको रूपमा लिइएको छ । जातक कथाहरूमा आफूलाई हिंसा गर्नेहरूप्रति प्रतिहिंसाको विचार रत्तिभर नल्याई सहेर प्राण समेत अर्पण गरेका कथाहरू सुन्न पाईन्छ। बुद्धले पनि देवदत्तले जति आफूलाई चोट पुऱ्याए पनि प्रतिहिंसाको सोच नल्याएको

९ सविता धाख्वा, पञ्चशीलः सभ्य समाजको आधार, *बुद्ध शिक्षाका आयामहरू* (सं त्रिरत्न मानन्धर), काठमाडौं : केशरमान ताम्राकार लगायत, २०७६

https://dhamma.digital

यर्थाथताले बोधिसत्वहरूको क्षान्ति पारमिताले समाजमा पारेको असर स्पष्ट हुन्छ। 'वैरले वैर शान्त हुँदैन अवैरले हुन्छ' भन्ने बुद्धको धम्मवाणीलाई चरितार्थ गर्नु अत्यन्त जरुरी छ। शक्ति प्रदर्शनको अनेक कूटनीति रच्न व्यस्त वर्तमान समाजलाई यो एक शिक्षाको श्रोत हुन सक्छ। कूटदन्त[१०] सुत्तमा विना कुनै हिंसा यज्ञको उपाय उल्लेख छ। पशुबली मार्फत् पुण्यको आश गरिरहेका कूटदन्त ब्राम्हणलाई बुद्धले महाविजितको विना हिंसाको यज्ञको उदाहरण दिई शासकबर्गहरूले नहुनेलाई दान दिनु, सम्यक आचरण युक्त श्रमणहरूलाई दिनहुँ दान दिनु, उनीहरूको आश्रयस्थल निर्माण गर्नु, त्रिशरण लिनु र पञ्चशील पालन गरी गरेको यज्ञ महान् फलदायी हुने सुझाव दिएका थिए।

चोरीको प्रमुख कारण भोक हो, त्यसैले 'जिघच्छा परमा रोगा' बुद्धवचन सम्झिनु आवश्यक छ। समाजमा विकृति पहिल्याउने मानिसको भोक जबसम्म रहन्छ, समाजलाई समुन्नत पार्ने इच्छा अधुरै रहन्छ। चक्कवती[११] सुत्तमा शासकले उपसोथ ब्रतको रूपमा नहुनेहरूलाई आफ्नो भण्डार खुला राखेको र चक्कवती राजाको रूपमा शासकले पाइला टेकेको ठाउँ विना कुनै हिंसा जितेको उदाहरण प्रस्तुत छ। शासकवर्गहरूको भण्डार खुला भएपछि चोरी डकैतीको गुञ्जायस रहन्न। यसले शासन बलियो पार्नु छ भने आफ्नो मातहतका सबैको गाँस, बाँस र कपडाको जोहो प्रमुख रहेको अर्थ्याउन सकिन्छ। समाज सुधारको आशा राख्ने प्रत्येकले यो विषयमा गहिरो चिन्तन मनन गर्नु पर्छ। गरीबीको खाडल हटाउन शक्ति सम्पन्नवर्गबाट निस्वार्थ प्रयास भएमा समाजमा धनी र गरीबहरूको अन्तर नहुन सक्छ।

झुठो बोल्नु वाचिक कुकर्ममा पर्न आउँछ। जबसम्म इन्द्रियहरूमा संवर गर्ने गुण विकसित हुन्न वचनमा संयमता आउन गाह्रो छ। वचनमा संयमता अपनाउनेहरूले अधिष्ठान पारमिताको अभ्यास गरी सत्य पारमितामा पूर्णता ल्याएको उदाहरण बौद्ध ग्रन्थहरूमा पाइन्छ। सत्य पारमिताको बलले अंगुलीमाल जस्तो हिंस्रक मानिस भनी चिनिने व्यक्तिले उचित मार्गमा लागेर गर्भवती महिलाको प्रश्रव पीडा शान्त पारेको उदाहरण पाउन सकिन्छ। यसले समाजलाई सत्मार्गको बाटोमा पुऱ्याउन अंगुलीमालमा देखिएको रूपान्तरण जस्तै सत्यताको खोजीमा प्रत्येक क्षण लाग्नुपर्ने दवाबको महसुस गराउँछ। जस्तो बीज उस्तै फल भनेजस्तै समाज रूपान्तरण गर्न सबैले सत्यवचन बोल्ने संकल्पको आवश्यकता छ। त्यसो भए न त दण्डित हुने भय रहन्छ न त कानुनको आवश्यकता।

बुद्धको महापरिनिर्वाण अघि अन्तिम वाक्यको रूपमा भिक्षुहरूलाई अप्रमादी भइ जीवन गुजार्न सुझाएर गएको सर्वविदितै छ र नशालु पदार्थ सेवन प्रमादीहरूको जीवनचर्या हो। बुद्धवचनलाई हृदयदेखि अंगाल्नेहरू त्यसैले सुरामेरयबाट टाढा रहन्छन्। व्यभिचार पनि इन्द्रियहरूको संयमता अभावको प्रतिफल हो। बुद्धले इन्द्रिय संवर शीलमा जोड दिनुको कारण इन्द्रियहरूमा तृष्णा र उपादान राख्नाले भवजन्मको सुनिश्चित गर्ने भएर हो, जुन निर्वाणको इच्छा राख्नेहरूलाई कदापी स्विकार्य हुने छैन। वास्तवमा परिवारमा कलहको बीज रोप्न प्रमुख रूपमा नशालु सेवन र व्यभिचार नै हुन्छ।

---

[१०] बज्राचार्य, पूर्ववत् पादटिप्पणी, नं ५, पृ. ८४

[११] ऐजन, पृ.३६७

https://dhamma.digital

अष्टशील, दशशील

अष्टशील र दशशील प्रवजित लक्षित गरी आएका शीलहरू हुन् । दैनिक भोजनको समय निर्धारण, नाचगानमा नरमाउने, माला गन्ध विलेपन प्रयोग नगर्ने, पैसा सुनचाँदीको अस्विकार, उच्च आशनको प्रयोग नगर्ने इत्यादी सबै इन्द्रियहरूमा संयमतामा जोड दिनका खातिर हुन् । त्यस्तै प्रातिमोक्ष संवरशील[१२], प्रत्यय सान्निश्रित शील[१३] र ईन्द्रिय संवर शील[१४], आजीव पारिशुद्धि शील[१५] पनि प्रव्रज्यामा संयमता ल्याउन हो । विनय पिटकमा प्रव्रज्यालाई अनुशासित राख्न ससाना गल्तीमा समेत भय देखाउन, गल्ती भए संघ समक्ष कबुलनामा वा साथी समक्ष भएपनि स्विकार्ने नियम बनाएको छ । वास्तवमा प्रव्रजितहरूको यो नियम बौद्ध आस्थावान्हरूमा प्रयोग हुने हो कुरुधर्म[१६] जातकमा झै उपोशथ व्रत समान समाजमा प्रतिष्ठाको श्रोत हुने अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

सम्यक शील

चतुरार्य सत्यमा[१७] दुःख निरोधगामी मार्ग रूपमा आर्य अष्टांगिक मार्गको[१८] उल्लेख छ जहाँ सम्यक् शीलहरूको चर्चा छ । सम्यक् वचनका चार अंगहरू झुठो, कडा र व्यर्थ वचन नबोल्ने र चुक्लि नगर्ने, सम्यककर्मको अंगको रूपमा जीवहिंसा, चोरी र व्यभिचारबाट विरत हुनु र सम्यक् आजीविकाको रूपमा पशु, विष, मानिस, मदिरा, मंस बेचबिखनबाट विरत रहने बुद्धवचनलाई गहिरो विश्लेषण गर्ने हो भने समाजमा विकृति फैलाउनमा प्रमुख तत्वहरूमा यी गुणहरूको कमी देख्न सकिन्छ । जहाँ मैत्री, करुणा, मुदिता र उपेक्षा आदि चतुब्रम्ह विहारको कुरा आउँछ, त्यहाँ सम्यक् शीलले जरो गाड्ने निश्चित छ त्यसैले समाजको सुधार गर्न लालायित बौद्धिक वर्गहरूमा आफू र आफ्नो समाजमा यी चार भावको विकास गर्न अनिवार्य रहेको छ । कायिक, वाचिक र मानसिक रूपमा सबल भएपछि मात्र सिगालोवाद[१९] सुत्तमा बुद्धले देखाएको प्रत्येकको काम कर्तव्यले गति लिने र समाज समृद्ध हुने आशा राख्न सकिन्छ ।

Dhamma.Digital

सप्त आर्यधन

समाजमा प्रवजित हुनु भनेको समाजलाई सत्मार्गमा लिएर जाने सानो कोशिसको रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ । त्यसैले समाजलाई सत्यताको मुहार देखाउने सारा प्रव्रजितहरूको शीललाई विशेष

---

[१२] प्रज्ञप्त शिक्षापदहरू

[१३] चीवर, पिण्डपात, शयनासन र औषधि चार प्रत्यय सम्बन्धित नियम

[१४] चक्षु आदि ६ इन्द्रियमा संयमताको नियम

[१५] सम्मान पाउन नभएको गुण बयान गर्नबाट विरत हुने आदि नियमहरू

[१६] राज्यमा ससाना शीलहरू पनि बिग्रिने वा बिग्रिएको हुनसक्ने डर भएका शीलवान्हरूको कारण अनिकालको सामना गर्नु नपरेको भन्ने जनश्रुति -जातक २७६

[१७] पहिलो दुःख सत्य पछि क्रमशः दुःख कारण सत्य र दुःख निरोध सत्य पछि दुःख निरोधगामी मार्ग सत्य

[१८] सम्यक रूपले गर्नुपर्ने शीलका तीन अंगहरू, समाधिका तीन अंगहरू र प्रज्ञाका दुई अंगहरू युक्त

[१९] आमा, बुवा लगायत समाजका प्रत्येक सदस्यहरूको काम कर्तव्य उल्लेखित सुत्त - *दीघनिकाय*

https://dhamma.digital

रूपमा उजागर गर्न बुद्धले सप्त आर्यधनको अवधारणा ल्याएको पाइन्छ । दीघनिकायको संगीति सुत्तमा सप्तआर्य धनहरू श्रद्धा, शील, लज्जा, भय, श्रुत, त्याग र प्रज्ञा धनले[२०] विभूषित हुनेहरू, पण्डित कहलाउन योग्य छ[२१] भन्दै विशेष गुणहरू उजागर गरिएको छ। यी गुणहरू युक्त समाजका प्रत्येक अंगहरू पूजनीय छ । वर्तमान समाजका विभिन्न घटना परिघटनाहरू राम्ररी विश्लेषण गर्ने हो भने यी गुण युक्त व्यक्ति विशेष रूपमा लज्जा र भय भएमा अकुशल कर्म गर्नबाट पन्छिने बलियो संभावना रहन्छ । त्यसैले समाजसुधारका लागि यी गुणहरू न्युनतम आवश्यक अंग हुन सक्छन् । बुद्धले प्रातिमोक्षका दुईसय भन्दा बढी नियमहरू रचिनुको पछाडि पनि संघका प्रत्येक सदस्य यी अंगहरूले युक्त भई समाजमा प्रतिष्ठाको प्रतिक बनोस् भन्नका खातिर नै हो ।

दश राजधर्म

समाजमा जे जति कार्यहरू हुन्छन् त्यसको साक्षी रूपमा त्यहाँका शासकवर्गहरू हुन्छन् । शासक वर्गले चाहेमा समाजलाई एक चक्रवर्ती राजाले झैं हिंसारहित भई सारा संसारमा विजयको झण्डा गाड्न सक्छ, चक्कवती सुत्तमा जस्तै । त्यसका लागि बुद्धले शासक वर्गहरूको शीलको रूपमा दश राजधर्मको[२२] प्रसंग ल्याउनु भएको छ । शासकवर्गले आफ्नो भण्डार अरूको लागि खुल्ला छोड्नु भनेको समाजमा विरलै भेटिने खबर हो । त्यस्तै शक्तिले उन्मत्त रहेको शासकमा हिंसारहितको काम हुनु, अक्रोधी हुनु, क्षान्तिको गुण रहनु, क्लेशबाट मुक्त हुनु, अविरोधी हुनु पनि त्यत्तिकै विरल छ । जब यी गुणयुक्त शासकवर्गको उदय हुन्छ समाजमा उज्यालोको दियो बल्ने निश्चित छ । यी सबै गुणहरूको विकास चाहनेले बुद्धको वचन अनुशरण गरेको हुनुपर्ने पनि निश्चित नै छ ।

शील नै कुशलताको आधार

शीललाई कुशल कर्मको आधार रूपमा लिइन्छ । त्यसैले पञ्चशीलको आधारमा उपासक उपासिकाहरूले बुद्धले देखाएका दश पुण्यक्रियाहरू[२३] सम्पन्न गरिन्छ । यी पुण्य क्रियाहरू मार्फत कमसेकम दुर्गति भय रोक्छ । यदि सम्यक् प्रयास भएमा अनागामीको[२४] पदचिन्ह समेत प्राप्त गर्न सक्छन् । प्रव्रजितहरूले दश कुशलकर्मको[२५]आडमा कमसेकम श्रोतापन्नताको पदचिन्ह प्राप्त गर्न

---

[२०] बज्राचार्य, पूर्ववत् पादटिप्पणी, नं ५, पृ. ४६०

[२१] संखितधनसुत्त, *अंगुत्तर निकाय* (अनु. भिक्षु बोधिसेन), तेश्रो भाग, नेपाल : शोभालक्ष्मी देशार, २०७२, पृ. १४९

[२२] शील लगायत दान, परित्याग, अज्जव -इमान्दारिता, मधव -दयालुपना, तप, अक्रोध, अविहिंसा, क्षान्ति, अविरोधी

[२३] शील संगै दान, भावना, ठूला-बडाहरूको गौरव राख्ने, आफन्तहरूको मद्दत, पुण्य अरूलाई बाँड्ने, बाँडेको पुण्य अनुमोदन गर्ने, सद्धर्म श्रवण, देशना र ठीक धारणा

[२४] चित्त गृहपति, शुद्धोधन अनागामीमा प्रतिस्थित मानिन्छ ।

[२५] प्राणी हिंसा, अदिन्नादाना, काम मिच्छाचार, मुसावादा, चुगली, कडा वचन, व्यर्थ वचन सबैबाट विरत हुनु र अर्काको सम्पतिमा लोभ नराख्नु, द्वेष रहित हुनु, सही धारणा राख्नु

https://dhamma.digital

कोशिसरत रहन्छन् । सम्यक् प्रयासले अर्हत पद प्राप्त गरी बुद्धले देखाएको दुःख मुक्तिको स्थायी स्वरूप निर्वाण प्राप्त गर्छन् । शासकवर्गहरूले दश राजधर्मको पालनसहित समाजलाई समुन्नतिको दिशातर्फ दौडाउँछ । दश पुण्यक्रिया वा दश कुशलकर्म वा दश राजधर्म जे भएपनि समाजलाई सत्मार्गको बाटोमा दौडाउने कोशिस नै हो । तर आर्य अष्टांगिक मार्गमा उल्लेख भए बमोजिम सम्यक दृष्टियुक्त भई सत्काय दृष्टि पूर्ण रूपमा नष्ट गर्न आवश्यक छ र कुशलताको बाटो सदा कायम राख्ने संकल्प पनि हुन आवश्यक छ । यसको लागि सम्यक रूपले उत्पन्न नभएको अकुशललाई दबाउने र उत्पन्न भएमा प्रहाण गर्ने व्यक्तिगत प्रयास हुन आवश्यक छ। साथै उत्पन्न नभएको कुशललाई उत्पन्न गर्ने र उत्पन्न भईसकेको कुशललाई वृद्धि गर्ने क्षमता पनि हुन जरुरी छ । यसको लागि बुद्धले सुझाएको एक मात्र मार्ग भनेको चार सतिपट्ठान भावना हो । यसले नै मानव जातिको उत्थानको लागि हरसंभव बाटो खुलाउँछ। समाजमा मैत्री, करुणा, मुदिता र उपेक्षा जस्ता चार अप्रमाण्य[२६] भावको विकासको आधारशीला तय गर्छ । त्यसैले समाज सुधारको कुरा आउँदा शील युक्त भई अभ्यास गरिने भावनाहरूको प्रसंग नल्याउने हो भने मुटु विनाको मानव झैँ अपूरो हुनेछ । शीलको जगमा समाधिलाई बलियो पार्ने र समाधि वृद्धि गरी संसारको सच्चा स्वरूप चतुरार्य सत्य, अनात्म आदि सैद्धान्तिक पक्षहरूलाई प्रत्यक्ष अनुभव गर्न सकिन्छ । बुद्धले यसको सार रूपमा 'सीले पटिट्ठाय नरो सपञ्ञो चितं पञ्ञञ्च भावयं आतापी निपको भिक्खु सो इमं विजटये जटं' उक्ति उपदेशित छ ।

समाजसुधारमा वर्तमानको चासो

आजकल पश्चिमी समाजले बुद्धका वचनहरूमा विशेष चासो दिएको पाईन्छ। हरेक पक्षलाई तथ्यसहित सिद्ध भएपछि मात्र अंगाल्ने वैज्ञानिकहरूले पनि निकै उत्सुकतापूर्वक बौद्ध दर्शन पढ्ने र ध्यान भावना गर्ने गरेको पाइन्छ । यसै आधारमा विश्वले नै स्वस्थ समाजको परिभाषामा मानसिक र शारीरिक स्वस्थताको अलावा सामाजिक स्वस्थताको[२७] नारा अघि सारेको छ। विश्वको खुशियाली सूचकले (happiness index) समाज विकासको आधार जस्तै गरिवी, भ्रष्टाचार, दान, स्वतन्त्रता आदि सामाजिक सूचकहरू[२८] समेत समावेश गरेको छ । यसले विश्वमा शीलले समाजमा सुधार ल्याउन सकिन्छ भन्ने मानसिकताको वृद्धि भएको पुष्टि हुन्छ । पश्चिमा जगतमा सतिपट्ठान भावना केवल रोग निदानमा मात्र सहयोगी विधि होईन बल्की समाजमा हिंसाको भाव रोक्ने, कुनै अपराधीलाई अपराधको बोध गराउने[२९] र भविष्य सुधार्ने, नशाको लत लागेकाहरूलाई

[२६] यति उति भनेर सीमितता नभएको र जति वृद्धि गऱ्यो त्यति प्रभावकारी हुने अर्थमा

[२७] १९४८ को स्वास्थ्य परिभाषा

[२८] वर्ल्ड हेप्पिनेस रिपोर्ट

[२९] Nguyen Trinh Thi Ai Lien, 'PSYCHOTHERAPY FOR CRIMINAL PSYCHOLOGY FROM BUDDHIST PERSPECTIVEÚ, https://www.undv2019vietnam.com/Subtheme-02/en/30.pdf

https://dhamma.digital

लत छुटाउने विधि[३०], समाजमा अपहेलितवर्गलाई आत्म निन्दा र परनिन्दाबाट बचाउन सक्ने विधिको रूपमा सफल प्रयोग भइरहेको छ[३१]। मरणानुस्मृति भावना गर्नेहरूमा विपरित परिस्थितिमा पनि शान्त भई सोच्न सक्ने[३२] गुणहरूको विकास हुने देखाएको छ। यी सबैले समाजमा शीललाई प्राथमिकता दिई शीलयुक्त समाजको परिकल्पनामा विश्वले बाटो पछ्याउन थालेको स्पष्ट हुन्छ। शक्तिले उन्मत्त शासकहरूमा पनि यी गुणहरूको विकासका लागि पहल हुने हो भने समाजमा गरिवी उन्मूलन हुने निश्चित छ र आणविक युद्ध जस्ता भयहरू हट्ने पनि निश्चित छ र सुख समुन्नत समाजको रचना भइ बुद्धले चक्कवती सुत्तमा भनेजस्तै प्रत्येक पुस्तामा आयु बढोत्तरी संगै बुद्धको शिक्षाको ज्योति फैलिने छ।

निष्कर्ष

समग्रमा समाजमा बुद्धले देखाएका भयहरू अग्नि, जल, राज, चोर भय होस्[३३] या आत्म निन्दा, पर निन्दा, दण्ड वा दुर्गति भय होस्[३४] या जन्म, जरा, व्याधि वा मरण भय होस्[३५] यी सबैको बिगबिगी छ। भय निवारणका खातिर समाजका प्रत्येक सदस्यले बुद्धशिक्षा बमोजिम आफूलाई उचित शीलले पोख्त गरी आत्म उत्थानतिर पाइला अघि बढाउन जरुरी छ। बुद्धले भने झैँ हरदम अप्रमादीको अंश लिएर हिँड्ने हो भने समाजले बुद्धले देखाएको दुःखरहित असंस्कारिक निर्वाण संभव गरेर देखाउने छ।

Dhamma.Digital

---

30 Eric Garland, 'Mindfulness-based treatment of addiction: current state of the field and envisioning the next wave of research, https://ascpjournal.biomedcentral.com/articles/10.1186/s13722-018-0115-3

३१ 'Meditation for self-compassionÚ, https://www.headspace.com/meditation/self-compassion

३२ Nikki Mirghafori, 'The surprising benefits of contemplating your deathÚ, https://www.vox.com/21363483/mindfulness-of-death-mortality-meditation-nikki-mirghafori

३३ भिक्षु बोधिसेन, अनु., दुतियभयसुत्तं, *अंगुत्तर निकाय,* दोश्रो भाग, नेपाल : काशीमाया मानन्धर लगायत, २०७२, पृ. १२६

३४ भिक्षु बोधिसेन, अनु., अत्तानुवादसुत्तं, *अंगुत्तर निकाय,* दोश्रो भाग, नेपाल : काशीमाया मानन्धर लगायत, २०७२, पृ. १२७

३५ भिक्षु बोधिसेन, अनु., पठमभयसुत्तं, *अंगुत्तर निकाय,* दोश्रो भाग, नेपाल : काशीमाया मानन्धर लगायत, २०७२, पृ. १२६

https://dhamma.digital

सन्दर्भ ग्रन्थ सूचीहरू

धाख्वा, सविता, *बुद्ध शिक्षाका आयामहरू* (सं त्रिरत्न मानन्धर), काठमाडौं : केशरमान ताम्राकार लगायत, २०७६ ।

प्राणपुत्र, सम्यक सम्बोधि (अनु), *विशुद्धिमार्ग,* भृकुटी मण्डप : सुखी होतु नेपाल, २०५८ ।

बज्राचार्य, दुण्ड बहादुर (अनु.), *दीघनिकाय,* ललितपुर : पवित्र बहादुर बज्राचार्य लगायत, २०४६ ।

महास्थविर, बोधिसेन (अनु), *अंगुत्तरनिकाय,* दोश्रो भाग, नेपाल : काशीमाया मानन्धर लगायत, २०७२ ।

महास्थविर, बोधिसेन (अनु), *अंगुत्तरनिकाय,* तेश्रो भाग, नेपाल : शोभालक्ष्मी देशार, २०७२ ।

इन्टरनेट सूचीहरू

'Ethics vs morals', https://www.diffen.com/difference

Garland, Eric, 'Mindfulness-based treatment of addiction: current state of the field and envisioning the next wave of researchÚ, https://ascpjournal.biomedcentral.com/articles.

Lien, Nguyen Trinh Thi, 'Psychotherapy for Criminal Psychology from Buddhist perspectiveÚ, https://www.undv2019vietnam.com/Subtheme-02.

'Meditation for self-compassionÚ, https://www.headspace.com/meditation/self-compassion.

Nikki Mirghafori, 'The surprising benefits of contemplating your deathÚ, https://www.vox.com/21363483.

'what is a society', https://www.sparknotes.com/sociology/society-and-culture

Dhamma.Digital

https://dhamma.digital

जातक पालिमा सील पारमिता

सुरेश नकर्मी
चन्द्रागिरि-१२, बलम्बु, काठमाडौं

१. पृष्ठभूमि

जातक भनेको जात वा जन्म सम्बन्धी हो । जातक कथा बुद्धत्व लाभ गर्नु अगाडि बोधिसत्व चर्यामा घटेका घटनाहरूको संकलन हो । बोधिसत्व शब्दको अर्थ बोधि (ज्ञान) को लागि उद्योग गर्ने प्राणी हो । बुद्धत्व लाभ गर्न पारमि धर्म पूरा गरिरहेका, भविष्यमा सम्यक्सम्बुद्ध बन्ने सत्वप्राणीलाई बोधिसत्व भनिन्छ । जातक पालिमा बोधिसत्वका पूर्वजन्महरू सम्बन्धी कथाहरू संकलन गरिएको छ ।

जातक, सुत्त पिटकको खुद्दक निकाय अन्तर्गत समावेश छ । त्यसैगरी बुद्ध उपदेशहरूको ऐतिहासिक वर्गीकरण नवाङ्ग (सुत्त, गेय्य, वेय्याकरण, गाथा, उदान, इतिवुत्तक, जातक, अब्भुतधम्म, वेदल्ल) मा पनि यसलाई सातौं स्थानमा राखिएबाट यसको ऐतिहासिक महत्वको प्रामाणिकता पुष्टि हुन्छ । दूरे निदान अन्तर्गत रहेका ५४७ वटा जातककथाहरूलाई २२ परिच्छेदमा विभाजन गरिएका छन् । जातकपालिलाई बोधिसत्वको पूर्वजन्मको कथा मात्र भन्नु भन्दा पनि तत्कालीन समयको सामाजिक, धार्मिक, नैतिक दृष्टिकोणहरूको कथा, विवरण, विश्लेषणहरूको वर्णन पनि छ भन्नु उपयुक्त देखिन्छ । विशेष गरी जातकमा पच्चुप्पन्नवत्थु (वर्तमान कथा), अतीतवत्थु (पूर्व जन्मको कथा), गाथा, अत्थवण्णना (गाथाहरूको वर्णन), समोधान (अतीतका प्रधान पात्रहरूको वर्णन) गरिएको पाईन्छ । जातकपालिमा गाथाहरूमात्र समावेश हुने भएकोले बुझ्न असम्भव प्रायः हुन्छ । त्यसैले जातकपालिका साथै त्यसको अट्ठकथालाई पनि अध्ययन गर्ने हो भने मात्र जातकपालिका गाथाहरू स्पष्ट रूपमा बुझ्न सकिने हुन्छ । जातक अट्ठकथाहरूमा पारमिता सम्बन्धी थुप्रै कथाहरू पनि समावेश छन् । तसर्थ पारमिता भनेको के हो भन्ने बुझ्नु जरुरी छ किनभने बुद्धत्व लाभ गर्नको लागि सम्पूर्ण पारमिता पूरा गरेको हुनु पर्दछ भनि उल्लेख गरिएको छ ।

https://dhamma.digital

२. पारमिता के हो ?

पारमिताको साधारण अर्थ कुशल चर्या हो । सांसारिक जीवनबाट पार तर्नको लागि मान, तृष्णा, क्लेशबाट अलग भई करुणा र ज्ञानद्वारा गरिने कुशल अभ्यासलाई पारमिता भनिन्छ । यसलाई बोधिसत्वहरूको चर्या पनि भनिन्छ । पारमिता दश प्रकारका छन् । ती निम्नानुसार छन् -

(क) दान पारमिता (त्याग)

(ख) शील पारमिता (नैतिक गुण)

(ग) नैष्क्रम्य पारमिता (वैराग)

(घ) प्रज्ञा पारमिता (यथार्थज्ञान)

(ङ) वीर्य पारमिता (उत्साह)

(च) क्षान्ति पारमिता (सहनशीलता)

(छ) सत्य पारमिता (यथार्थता)

(ज) अधिष्ठान पारमिता (प्रतिक्षा)

(झ) मैत्री पारमिता (समता)

(ञ) उपेक्षा पारमिता (मध्यस्थता)

बोधिसत्वले बुद्धत्व लाभ गर्न अथवा सम्यक् सम्बुद्ध लोकमा उत्पन्न हुन १० पारमिता, १० उपपारमिता र १० परमत्थपारमिता गरी ३० पारमि बोधिसत्व चर्या पूरा गर्नु पर्दछ । आफूसँग भएका भौतिक चीजहरू प्रयोग गरी आफ्नो शरीरलाई नोक्सान नहुने गरी गरिएको कुशल कर्मलाई पारमिता भनिन्छ । शरीरका अंगप्रत्यङ्गमा असर पर्ने गरी गरिने कुशल कार्यलाई उपपारमिता भनिन्छ भने प्राण नै त्याग गर्ने गरी गरिने कुशल कार्यलाई परमत्थ पारमिता भनिन्छ ।

यहाँ विषय अनुसार शील पारमिताको बारेमा केही चर्चा गरिएको छ ।

३. शील पारमिता

अकुशल कर्मबाट अलग रहनु र कुशल कर्ममा प्रतिष्ठित हुनु भनेको नै शील पालना गर्नु भनेको हो । शरीर र वचनले हुन सक्ने अकुसल कार्यबाट विरत हुनको लागि प्रतिक्षण होश राखी कायिक र वाचिक शील शुद्ध राख्नु शील पालना हो । सदा जागृत भई शील पालना गर्ने व्यक्तिले नैतिकता, सदाचार, सद्विचार प्रवाह गर्छ जसले झूठ बोल्न, निन्दा गर्न र कडा शब्द बोल्नबाट अलग राखी प्राणी हिंसा, चोरी र व्यभिचार गर्नबाट रोक्ने काम गर्छ । शील भनेको सरल जीवन जिउन सिकाउने जीवनकला हो, मिथ्याधारणाहरूबाट अलग रहन सिकाउने नियम हो । बुद्धको गहन धर्म आर्य अष्टाङ्गिक मार्गमा पनि शीलको वर्णन विशेष महत्वका साथ गरिएको पाईन्छ । आर्यत्व प्राप्त गर्न आवश्यक आठवटा अङ्गहरूमध्ये सम्यक् वचन, सम्यक् कर्मान्त र सम्यक् आजीविकालाई शील अन्तर्गत राखिएको छ भने अन्य अङ्गहरूलाई समाधि र प्रज्ञामा राखिएको छ ।

https://dhamma.digital

सिस शब्दमा 'स' कार 'ल' भएर 'सिल' (संस्कृतमा शील) भएको र 'शितल' शब्दको 'त' लोप भई शील भएको उल्लेख आचार्य भिक्षु कुमार काश्यपद्वारा रचना गरिएको दश पारमितामा उल्लेख गरिएको छ। शीललाई चारित्रशील र वारित्रशील गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको छ। पालना गरी पूर्ण गर्न सकिने वा श्रद्धापूर्वक ग्रहण गर्न सकिने शीललाई चारित्रशील भनिन्छ भने छोड्नु पर्ने, आरक्ष गर्न नहुने शीललाई वारित्रशील भनिन्छ। हाम्रो शरीरलाई स्वस्थ राख्नको लागि स्वस्थ खाना, शारीरिक अभ्यास र आरामको आवश्यक भए जस्तै मनलाई स्वस्थ राख्नको लागि नैतिकता, मनको शान्ति र मार्गदर्शक ज्ञानको आवश्यक हुन्छ, जसमा नैतिकता भन्नु नै शील आचरण हो। त्यसैगरी ध्यान वृद्धिको लागि पनि शीलाचरणको अभ्यास गरी पालना गर्नु आवश्यक भएको हुनाले शीलको महत्व कति छ भन्ने स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ। बौद्ध दर्शनहरूमा चूलशील, मध्यमशील, महाशील, पञ्चशील, अष्टशील, दशशीलदेखि दुई सय सत्ताइसका साथै तीन सय एघारसम्मका शीलहरूको उल्लेख पाईन्छ। तर गृहस्थ जीवनमा पञ्चशील र अष्टशीललाई बढी महत्व दिइएको भएता पनि अट्ठकथाहरूको आधारमा पञ्चशीलको बारेमा मात्र उल्लेख गरिएको छ।

पञ्चशीलमा सबैभन्दा पहिलो शील प्राणी हिंसाबाट अलग रहनु हो। बुद्धले जति पनि उपदेशहरू दिनुभएको छ, ती सबै उपदेशहरू समय सापेक्ष छन् र ती मनन गरी आत्मसात् गर्न योग्य छन् भन्ने सानो उदाहरण मतकभत्त (श्राद्ध) जातक हो। यस जातककथामा एकजना ब्राह्मणले अन्धविश्वासको कारण आफन्तहरूको श्राद्ध गर्न भेंडाको बली चढाएको र त्यसको विपाक (फल) स्वरूप मृत्यु पश्चात ५०० पटक भेंडा भई शिर छिनाउनु परेको उल्लेख छ। यस कथाले अन्धविश्वासमा परेर प्राणी हिंसा गर्न नहुने, अरूलाई दुःख दिन नहुने र जस्तो कर्म गऱ्यो त्यस्तै फल पाउँछ भन्ने सन्देश दिएको छ। त्यसैगरी आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्नको लागि एक जना राजपुरोहितले युद्ध गरायो। एक जना तक्षशिलाका राजालाई जित्नको लागि राजाहरूको मासु निकाले पीपलको बोटमा चढाई, ती राजाहरूको आन्द्रा रूखमा बेरेर पाँच औंलामा रगतको डाम लगायो भने तक्षशिलाका राजालाई जित्न सकिनेछ भनि पुरोहितले ब्रह्मदत्त राजालाई सल्लाह दिएको कथा धोनसाख जातकमा उल्लेख पाईन्छ। यस प्रकार अनेक किसिमका अन्धविश्वासहरू त्यस समयमा पनि विद्यमान रहेको देखिन्छ।

दोस्रो शील भनेको चोरी गर्नुबाट अलग हुनु हो। चोरी गर्नु भनेको अरूले नदेख्ने गरी लिनु, नदिइकन लिनु, लिएर नदिनु हो। यदि त्यसरी लियो भने चोरी गरेको ठहरिन्छ। एक पटक एक जना राजपुरोहितले आफूलाई के कारण सम्मान गरेको हो भनि बुझ्नको लागि एउटा असर्फी पसलमा गएर चुपचाप एउटा असर्फी लिएर आयो। पसल मालिकले पनि श्रद्धाका कारण केही भनेन। दोस्रो पटक, तेस्रो पटक पनि त्यसरी नै लिएपछि उक्त पुरोहितलाई समातेर राजाको अगाडि ल्यायो। राजाले किन त्यसरी चोरी गरेको भनि सोध्दा पुरोहितले 'मलाई गोत्र, कुल, प्रदेश, शिल्पसम्पदा वा शील सम्पदा, के कारणले सम्मान गरेको हो भन्ने थाहा पाउन त्यस्तो कार्य गरेको हुँ।' भन्दै शीलकै कारण मलाई यसरी सम्मान गरेको रहेछ भनि अब म निश्चित भएँ।' भनि जवाफ दिएको

https://dhamma.digital

सीलवीमंस जातकमा उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी सीलवीमंसन जातकमा एक जना आचार्यले आफ्ना ५०० शिष्यहरूको मन जाँच गर्न जसले आफ्नो घर, आफन्त वा अन्य ठाउँबाट लुकाएर धेरै सम्पत्ति ल्याउँछ, उसैसँग आफ्नो छोरीको विवाह गरिदिने भनि भन्यो । आचार्यको छोरीसँग विवाह गर्ने लोभले शिष्यहरूले पनि सकेजति धेरै सम्पत्ति ल्याई आचार्यको अगाडि राखि दियो । तर एक जना शिष्य खाली हात आएको देखेर आचार्यले किन खाली हात आएको भनि सोध्दा उक्त शिष्यले अरूबाट लुकाउन सकिन्छ, तर आफूबाट लुकाउन सकिँदैन । त्यसैले आफूबाट लुकाएर मैले कुनै वस्तु ल्याउन सकिंन भनि उत्तर दिए । त्यसपछि आचार्यले पनि शिष्य वास्तवमा नै असल, जान्ने, बुझ्ने शिष्य भनि घोषणा गर्दै आफ्नो छोरीको विवाह उसैसँग गरिदियो ।

कुनै पुरुष भए स्त्रीमा र स्त्री भए पुरुषमा टाँस्सिनु, शारीरिक सम्पर्क राखी आनन्द लिनु परपुरुष, परस्त्री गमन गर्नुबाट अलग रहनु नै पञ्चशीलको तेस्रो शील हो । यसलाई व्यभिचारबाट अलग रहने शील पनि भनिन्छ । व्यभिचार भनेको मैथुनमा लिप्त रहनु हो । व्यभिचारले कतिसम्म हानि गर्न सक्छ भन्ने उदाहरण त्यस समय वाराणसीका राजाले चार नारकीय प्राणीहरूको चित्कार सपनामा सुनेर राजपुरोहितहरूले सम्पूर्ण प्राणीहरू चार चार संख्यामा बली दिएमा दशाग्रह हटेर जान्छ भनि दिएको सल्लाहले अनर्थ हुन लाग्यो भन्ने विचारले हिमालयमा रहेका बोधिसत्व वाराणासीमा आई सपनाको वास्तविक अर्थ बताउँदै ती प्राणीहरू परस्त्री गमन गरेको हुनाले लोहकुम्भी नरकमा उत्पन्न भई साठी हजार वर्ष बिताईसकेको र अहिले बोल्न सक्ने भएर एक एक शब्द बोल्दै नर्क भोगको पीडा सहन नसकेर त्यहाँबाट छुटेपछि शीलवान हुने भनि चित्कार गरेको र फेरि लोहकुम्भीमा नै डुबेको भनि लोहकुम्भी जातकमा उल्लेख छ । यस जातकले परस्त्री गमनको फल कस्तो हुन्छ भनि उजागर गरिदिएको छ ।

चौथो शील झूठ बोल्नबाट अलग रहने शील हो । पालि भाषामा यसलाई मुसावादबाट विरत रहने भनिन्छ । झुट बोल्नाले एक अर्काप्रतिको विश्वासमा आघात पुग्छ । सम्पूर्ण तरिकाले ठीक रहेको हात्तीको सुँडले काम नलिए माउतेले यो हात्ती ठीक छैन भन्ने विचार गरे जस्तै झुट बोल्ने मानिसको विश्वास गर्दैन । यसको उदाहरणको रूपमा चेतिय जातकलाई लिन सकिन्छ । उक्त जातकमा एक जना ऋद्धिवान उपचर भन्ने राजकुमारले आफू राजा भएको खण्डमा आफ्ना मित्र कोरम्बललाई पुरोहित बनाउँछु भनि वचन दिएका थिए । दुई भाइ मध्ये कान्छो कोरम्बलका पिता कपिल, राजपुरोहित थिए । कपिलको शरीर जीर्ण हुँदै गएकोले आफ्नो छोरालाई राजपुरोहित बनाएर आफू प्रब्रजित हुन गए । तर उपचर आफू राजा भईसकेपछि पनि कोरम्बललाई पुरोहित बनाउन नसकेपछि 'म झूठ बोलेर भए पनि तिमीलाई राजपुरोहित बनाउँछु भनि झूठ बोल्दै गए । यसरी झुठ बोलेपछि आफूसँग भएको ऋद्धि नाश भयो र अन्तमा शरीर जमिनमा भाँस्सिएर विलय भयो । झूठले झूटलाई नै सहारा दिन्छ । एउटा झूठ छोप्न हजार झूठ बोल्दा पनि त्यो छोप्न सक्दैन । त्यसैले झूठले विनाश गरी अधोगतितिर लाने सन्देश यस जातकले दिएको छ ।

पञ्चशीलको अन्तिम शील सुरापान सम्बन्धी शील हो । सुरापान भनेको नशालु पदार्थको

https://dhamma.digital

सेवन गर्नु हो । त्यसबाट अलग रहनु पाँचौं शील हो । नशालु पदार्थको सेवनले मानिसलाई पागल बनाई दिन्छ । नशामा आफूले बोलेको कुरा आफैंलाई याद हुँदैन । सुरापानले स्मरण शक्ति क्षय गरी शरीरलाई चाँडै जीर्ण बनाई दिन्छ र मृत्युशय्यामा पुऱ्याई दिन्छ । त्यसैले बुद्धले नशालु पदार्थ कति घातक छ र त्यस्ता घातक वस्तुबाट किन अलग रहनु पर्छ भनि सुरापान जातकमा स्पष्ट उपदेश गर्नु भएको छ ।

सागत भन्ने लौकिक ऋद्धि भएका स्थविरले भगवान बुद्धलाई हानी गर्न खोज्ने नागराजलाई पनि हराई जयजयकार प्राप्त गरे वापत गाउँलेहरूले परेवाको रक्सी खुवाएर शरीर नै थाम्न नसकेर नगरद्वारको बीचमा लडेर त्यहिं नशाको सुरमा कराई रहँदा बुद्धले भिक्षु सागतलाई त्यहाँबाट विहारमा ल्याई पाचित्तिय (प्रायश्चित गर्न योग्य दोष) नियम बनाउनु भएको थियो । साथै अतीतमा वाराणसी ब्रह्मदत्त राजाको समयमा पाँच सय प्रब्रजित ऋषिहरू वर्षाकालमा नगरमा आई भिक्षा मागेर खाएको कुरा राजाले थाहा पाएर ती ऋषिहरूलाई रोपाईंको समयमा प्रसन्न मनले राम्रा राम्रा अति उत्तम रक्सी खुवाउन ल्यायो । रक्सीको नशाले कोही नाच्न थाले, कोही गाउन थाले, कोही रुन थाले । बेहोशीबाट निस्केपछि गुरुको कमीले यस्तो भएको हो भनि सबैजना आफ्नै गुरुकोमा गएर "भो गुरु ! हामीले रक्सी खाएर, नाच्यौं पनि, गायौं पनि, रोयौं पनि । खाली खुशी एउटा यत्ति मात्रै भयो । बेहोश भएर रक्खी खाएर हामी बाँदर हुन मात्र पाएको छैन ।" भनि बतायो । बोधिसत्वले आचार्यहरूसँग टाढा रह्यो भने यस्तो हुन सक्छ भनि निन्दा गर्दै अबदेखि यस्तो नगर भनि तिनीहरूलाई उपदेश दिनुभएको उल्लेख सुरापान जातकमा उल्लेख गरिएको छ ।

४. वर्तमान संसारमा शीलको महत्व

एक पटक कुनै एक देवपुत्रले बुद्धलाई भित्र जटा (जञ्जाल) छ, बाहिर जटा छ, जटाले प्रजा जकडिएको छ, त्यसैले हे गौतम ! तपाईंसँग सोध्दछु कि कसले यस जटालाई सुल्झाउन सक्दछ ? भनि संसारको जञ्जालबाट मुक्त हुने उपाय सोध्दा बुद्धले "जो व्यक्ति प्रज्ञावान हुन्छ, वीर्यवान् हुन्छ, पण्डित हुन्छ, संसारमा भय नै भय देख्ने (भिक्षु) हुन्छ, ऊ शीलमा प्रतिष्ठित भएर, चित्त (समाधि) र प्रज्ञाको भावना गर्दै यस जटा (जञ्जाल) लाई सुल्झाउन सक्ने हुन्छ" भनि संयुक्त निकायको जटा सूत्रमा उल्लेख गरिएको छ । यस गाथामा शान्तिका नायक गौतम बुद्धले शील, समाधि र प्रज्ञाको वृद्धिमा जोड दिनुभएको छ ।

करीब छब्बीस सय वर्ष अगाडि दिनु भएका ती उपदेशहरू वर्तमान अवस्थामा पनि त्यति नै सार्थक र प्रेरणादायी छन् । तर विकसित प्रविधिहरूको दुरूपयोगले मानिसहरू लोभ, द्वेष र मोहमा लिप्त रही क्षणिक भौतिक सुख प्राप्त गर्ने चाहनाले हत्या, हिंसा, लुटपात, डकैती र बलात्कार जस्ता अपराधका घटनाहरूमा सामेल हुँदै गएको विभिन्न अनुसन्धानबाट देखाएको छ । यसको प्रत्यक्ष प्रभाव परिवार, समाज र राष्ट्रमा परेको ज्वलन्त उदाहरण रुस युक्रेन युद्धलाई लिन सकिन्छ । यदि आज विश्वमा मानिसहरूले भगवान् बुद्धले सिकाउनु भएको पञ्चशील मात्र

https://dhamma.digital

अनिवार्य पालना गरेको भए, सबैखालका अपराधिक कार्यहरू स्वतः निर्मूल भएर जाने थियो । त्यसैले हालका दिनमा विश्वमा बढेको अराजकताको कारण शीलको कमी नै हो भन्न सकिन्छ । ती आपराधिक कार्यहरूलाई निस्तेज पार्दै मानिसहरूमा आत्मबल बढाउनको लागि जातक कथामा उल्लेख कथाहरू अझ सान्दर्भिक देखिन्छ ।

नेपालमा प्राणी हिंसाको रूपमा बलि दिने प्रथा लामो समयदेखि चल्दै आएको छ । यसलाई रोक्ने अनेक किसिमका प्रयासहरू नभएका होइनन्, तर माथि उल्लेख गरेका ब्राह्मण तथा राजपुरोहितहरू जस्ता अन्धविश्वासमा लिप्त मानिसहरूको झुण्डहरूको कारण त्यसलाई रोक्न सकेको छैन । ती अन्धविश्वासीहरूले मनैदेखि बुद्धशिक्षा ग्रहण गर्न सकेको खण्डमा अवश्य पनि हत्या, हिंसा जस्ता आपराधिक कार्यहरू कम हुँदै जाने देखिन्छ । बुद्धले भन्नु भएको छ कि -

"सब्ब पापस्स अकरणं, कुसलस्स उपसम्पदा । सचित्तपरियोदपनं, एतं बुद्धान सासनं ॥"

अर्थात् कुनै प्रकारको पाप नगर्नु, पुण्य सञ्चय गर्नु र आफ्नो चित्तलाई शुद्ध गर्नु यही बुद्धहरूको शिक्षा हो । धम्मपदको यस गाथाले अकुशल (पाप) कर्म, कुशल (पुण्य) कर्म र चित्तको परिशुद्धतालाई दर्शाएको छ । शरीर, वचन र मनद्वारा गरिने अकुशल कर्मबाट अलग हुन बुद्धले चित्तको परिशुद्धतामा विशेष जोड दिनु भएको यस गाथाबाट प्रष्ट हुन्छ । मन परिशुद्ध हुन पहिले शील परिशुद्ध हुनुपर्ने यो गाथाबाट बुझ्न सकिन्छ । अतः शीलको महत्वलाई मनैदेखि मनन गर्नको लागि जातक पालिको अध्ययन, अध्यापन र अभ्यास हुनु अति जरुरी छ ।

निष्कर्ष

हुन त बौद्ध दर्शनले आत्मावादलाई मान्दैन तर बुद्धशिक्षाको विशेषता भनेको अनात्मवादका साथै पुनर्जन्मलाई पनि स्वीकार गर्नु हो, जुन कर्म र कर्मफलमा आधारित हुन्छ । बुद्धले कुशल कर्मको फल कुशल र अकशुल कर्मको फल अकुशल हुन्छ भनि बताउनु भएको छ । यो प्रकृतिको नियम हो । प्रकृतिको नियम सर्वसम्मत हुन्छ, अकाट्य हुन्छ ।

जातक कथाहरूले पनि यही इङ्गित गरेको देखिन्छ । जातक कथाहरूले एकातर्फ मानिसहरूमा उत्साह पैदा गरिदिएको हुन्छ भने अर्कोतर्फ मानिसहरूलाई अकुशल कर्म गर्नमा सचेत बनाई दिएको हुन्छ । त्यसैले शीलको पालनाले मानिसहरूले आफ्नो जीवन सार्थक बनाई खुशी, सुखी जिवन जीउन मद्दत पुग्ने देखिन्छ ।

https://dhamma.digital

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

अमृतानन्द, डा. भिक्षु आचार्य (अनु.), *धम्मपद,* काठमाडौं : संघाराम विहार, वि.सं. २०७७ ।

कुमार काश्यप, आचार्य भिक्षु, *दश पारमिता,* काठमाडौं : सुखी होतु नेपाल, वि.सं. २०६० ।

मानन्धर, नानीमैयाँ (अनु.) : *मग्गङ्ग दीपनी (चौथो संस्करण),* काठमाडौं : योगसिद्धि बज्राचार्य, वि.सं. २०५५ ।

वज्राचार्य, दुण्डबहादुर (अनु.), *जातक (भाग १ - ६),* ललितपुर : वीरपूर्ण पुस्तक संग्रहालय, वि.सं. २०६८ ।

वज्राचार्य, दुण्डबहादुर (अनु.), *संयुक्त निकाय,* ललितपुर : वीरपूर्ण पुस्तक संग्रहालय, वि.सं. २०५५ ।

Dhamma.Digital

https://dhamma.digital

The Concept of Morality (*Sīla*) in Buddhism

Ven. Prof. Dr. Sankichcha Mahāthero

Introduction to morality (sīla)

Sīla in Buddhism, is translated into English as morality, virtue, good behaviour, attitude etc. (Dhamma Sāmi, *sīla*) and I prefer to use in this article, the term morality as I think, it conveys the sense well. The *pariyatti-sāsana* (the study of the scriptures), the *patipatti-sāsana* (the practice of *sīla*, *samādhi* and *paññā*: morality, concentration and insight) and the *pativedha-sāsana* (the attainments of the paths and fruits of awakening) are regarded as the threefold *Buddha-sāsana*. The study of the scriptures is the base for the practice of morality, concentration and insight. In the same way the practice of morality, concentration and insight is the cause for the attainment of the paths and fruits of awakening. As long as the *patipatti-sāsana* (the practice of *sīla*, *samādhi* and *paññā*: morality, concentration and insight) exists in this world other two *sāsana*s will also be existed. So the morality (*sīla*) which is based on the *patipatti-sāsana* is very much important constituent.

The base of the *patipatti-sāsana* is *Vinaya* (corpus of discipline) as it is mentioned *'vinayo nāma sāsanassa āyu* (*Vinayavinicchaya ṭīkā*, VRI 1.17) [the Buddhist *Vinaya* (corpus of discipline) is the life of the order] in the *Samantapāsādikā* , the commentary to *Vinaya Piṭaka*. The corpus of discipline causes the self-restraint, which prevents one from performing unskillful actions. So the *Vinaya* (corpus of discipline) could be regarded as the synonym for the *sīla* (morality).

https://dhamma.digital

It is very important to realize that what is *sīla* (morality). In the *Paṭisambhidāmaggapāḷi* the *sīla* (morality) is described as the volition, the consciousness-concomitant, the restraint and the non-transgression of one who is refraining from killing, taking what is not given, sexual misconduct, lying, slandering, harsh speech, talking nonsense, covetousness, malevolence and wrong view, which are regarded as unwholesome deeds and of one who fulfills the practice of duties (Chhaṭṭha Saṃgāyanā CD, VRI 38).[1]

In the *Visuddhimagga* (The Path of Purification) the *sīla* (morality) is described as follows.

What is virtue[2]? It is the states beginning with volition present in one who abstains from killing living things, etc., or in one who fulfils the practice of the duties. For this is said in the *Paṭisambhidā*: "What is virtue? There is virtue as volition, virtue as consciousness-concomitant, virtue as restraint, virtue as nontransgression" (Paṭis I 44). Herein, virtue as volition is the volition present in one who abstains from killing living things, etc., or in one who fulfils the practice of the duties. Virtue as consciousness concomitant is the abstinence in one who abstains from killing living things, and so on. Furthermore, virtue as volition is the seven volitions [that accompany the first seven] of the [ten] courses of action (kamma) in one who abandons the killing of living things, and so on. Virtue as consciousness-concomitant is the [three remaining] states consisting of non-covetousness, non-ill will, and right view, stated in the way beginning, "Abandoning covetousness, he dwells with a mind free from covetousness" (D I 71). Virtue as restraint should be understood here as restraint in five ways: restraint by the rules of the community (*pātimokkha*), restraint by mindfulness, restraint by knowledge, restraint by patience, and restraint by energy (Chhaṭṭha

---

1 Kiṃ sīlanti cetanā sīlaṃ, cetasikaṃ sīlaṃ, saṃvaro sīlaṃ, avītikkamo sīlaṃ………. Pāṇātipātaṃ saṃvaraṭṭhena sīlaṃ, avītikkamaṭṭhena sīlaṃ. Adinnādānaṃ saṃvaraṭṭhena sīlaṃ, avītikkamaṭṭhena sīlaṃ. Kāmesumicchācāraṃ saṃvaraṭṭhena sīlaṃ, avītikkamaṭṭhena sīlaṃ. Musāvādaṃ saṃvaraṭṭhena sīlaṃ, avītikkamaṭṭhena sīlaṃ. Pisuṇaṃ vācaṃ [pisuṇāvācaṃ (syā. ka.) dī. ni. 1.9 passitabbā] saṃvaraṭṭhena sīlaṃ, avītikkamaṭṭhena sīlaṃ. Pharusaṃ vācaṃ [pharusavācaṃ (syā. ka.)] saṃvaraṭṭhena sīlaṃ, avītikkamaṭṭhena sīlaṃ, Samphappalāpaṃ saṃvaraṭṭhena sīlaṃ, avītikkamaṭṭhena sīlaṃ. Abhijjhaṃ saṃvaraṭṭhena sīlaṃ, avītikkamaṭṭhena sīlaṃ. Byāpādaṃ saṃvaraṭṭhena sīlaṃ, avītikkamaṭṭhena sīlaṃ. Micchādiṭṭhiṃ saṃvaraṭṭhena sīlaṃ, avītikkamaṭṭhena sīlaṃ. (2. Sīlamayañāṇaniddeso, Paṭisambhidāmaggapāḷi, Chhaṭṭha Saṃgāyanā CD, VRI 38)

2 The writer has used term 'virtue' instead of morality and, as this is the quotation, the same term is retained here.

https://dhamma.digital

Saṃgāyanā CD, VRI 1.6; Ñānamoli 10-11).[3]

Furthermore in the same text, these fivefold restraints are described in detail. "Restraint by the *Pātimokkha*" (*pātimokkhasaṃvaro)* is described as one who is furnished and fully furnished, with this *Pātimokkha* restraint. Guarding the eye faculty, entering upon restraint of the eye faculty is regarded as "restraint by mindfulness" (*satisaṃvaro)*. "Restraint by knowledge" (*ñāṇasaṃvaro)* is that stemming the currents in the world that flow, by means of mindfulness; and restraint of currents by understanding. Bearing cold and heat etc. is regarded as the "restraint by patience" (*khantisaṃvaro).* Non-endurance of a thought of sense desires when it arises is called "restraint by energy" (*vīriyasaṃvaroti) (*Ñānamoli 10-11). Including the fivefold restraint, the abstinence, in clansmen who dread evil, from any chance of transgression met with, should all be understood to be "morality as restraint." Morality as non-transgression is the non-transgression, by body or speech, of precepts of morality that have been undertaken (Chhaṭṭha Saṃgāyanā CD, VRI 1.7).[4]

The meaning of morality (s*īla*)

It is very much important to know that in what sense the term *sīla* (morality) is used in the Pali canonical literature. Again in the *Visuddhimagga* (The Path of Purification) the morality (*sīla*) is described in the sense of composing (*sīlana*). The composing is either a coordinating (*samādhāna*), meaning non-inconsistency of bodily action, etc., due to virtuousness; or it is an upholding (*upadhāraṇa*), meaning a state of basis (*ādhāra*) owing to its serving as foundation for profitable states. For those who understand etymology admit only these two meanings. Others, however, comment on the meaning here in the way beginning. The meaning of morality (*sīla*) is the meaning of head (*sira*), the meaning of morality

3 Kiṃ sīlanti pāṇātipātādīhi vā viramantassa vattapaṭipattiṃ vā pūrentassa cetanādayo dhammā. Vuttañhetaṃ paṭisambhidāyaṃ "kiṃ sīlanti cetanā sīlaṃ, cetasikaṃ sīlaṃ, saṃvaro sīlaṃ, avītikkamo sīla"nti (paṭi. ma. 1.39). Tattha cetanā sīlaṃ nāma pāṇātipātādīhi vā viramantassa vattapaṭipattiṃ vā pūrentassa cetanā. Cetasikaṃ sīlaṃ nāma pāṇātipātādīhi viramantassa virati. Apica cetanā sīlaṃ nāma pāṇātipātādīni pajahantassa satta kammapathacetanā. Cetasikaṃ sīlaṃ nāma "abhijjhaṃ pahāya vigatābhijjhena cetasā viharatī"ti (dī. ni. 1.217) ādinā nayena vuttā anabhijjhābyāpādasammādiṭṭhidhammā. Saṃvaro sīlanti ettha pañcavidhena saṃvaro veditabbo pātimokkhasaṃvaro, satisaṃvaro, ñāṇasaṃvaro, khantisaṃvaro, vīriyasaṃvaroti.
[1. Sīlaniddeso, VRI 1.6, Visuddhimaggo (Paṭhamo bhāgo)]

4 yā ca pāpabhīrukānaṃ kulaputtānaṃ sampattavatthuto virati, sabbampetaṃ saṃvarasīlanti veditabbaṃ. Avītikkamo sīlanti samādinnasīlassa kāyikavācasiko anatikkamo. [(1. Sīlaniddeso, VRI 1.7, Visuddhimaggo (Paṭhamo bhāgo))]

https://dhamma.digital

is the meaning of cool (*sītala*) (Chhaṭṭha Saṃgāyanā CD, VRI 1.7).[5]

The characteristic (*lakkhaṇa)* of morality is composing (*sīlana*) even when analyzed in various ways, just as visibility is of visible data even when analyzed in various ways. Just as visible-ness is the characteristic of the visible-data base even when analyzed into the various categories of blue, yellow, etc., because even when analyzed into these categories it does not exceed visible-ness, so also this same composing, described above as the coordinating of bodily action, etc., and as the foundation of profitable states, is the characteristic of morality even when analyzed into the various categories of volition, etc., because even when analyzed into these categories it does not exceed the state of coordination and foundation.

Action to stop misconduct and achievement as the quality of blamelessness in virtuous men, are functions (*rasa*) of morality. So what is called morality should be understood to have the function (nature) of stopping misconduct as its function (nature) in the sense of action, and a blameless function (nature) as its function (nature) in the sense of achievement. For under [these headings of] characteristic, etc., it is action (*kicca*) or it is achievement (*sampatti*) that is called "function" (*rasa*—nature).

The morality is manifested (*paccupaṭṭhāna)* as the kinds of purity i.e. bodily purity, verbal purity, mental purity. It is manifested, comes to be apprehended, as a pure state. But conscience and shame are regarded to be its proximate cause (*padaṭṭhāna)*; its near reason. For when conscience and shame are in existence, morality arises and persists; and when they are not, it neither arises nor persists. This is how morality's characteristic, function, manifestation, and proximate cause, should be understood (Ñānamoli 11-12; Chhaṭṭha Saṃgāyanā CD, VRI, 1.8).[6]

The beginning of the concept of morality

The Buddha imposed *vinaya* (corpus of discipline) rules only after twenty

5 kenaṭṭhena sīlanti sīlanaṭṭhena sīlaṃ. Kimidaṃ sīlanaṃ nāma. Samādhānaṃ vā, kāyakammādīnaṃ susīlyavasena avippakiṇṇatāti attho. Upadhāraṇaṃ vā, kusalānaṃ dhammānaṃ patiṭṭhānavasena ādhārabhāvoti attho. Etadeva hettha atthadvayaṃ saddalakkhaṇavidū anujānanti. Aññe pana siraṭṭho sīlattho, sītalaṭṭho sīlatthoti evamādināpi nayenettha atthaṃ vaṇṇayanti. [(1. Sīlaniddeso, VRI 1.7, Visuddhimaggo (Paṭhamo bhāgo)]

6 Evaṃ sīlassa lakkhaṇarasapaccupaṭṭhānapadaṭṭhānāni veditabbāni. [(1. Sīlaniddeso, VRI 1.8, Visuddhimaggo (Paṭhamo bhāgo)]

https://dhamma.digital

years of the establishment of the order of disciples, which is also called *paṭhama saṃbodhi samaya* (the first period after the enlightenment). At the beginning, the disciples who had entered the order being ordained as a monk with a pretty realization of the truth, had adopted the monastic life with two factors i. e. pleasing those who are not pleased (*appasannānaṃ vā pasādāya*) and pleasing more who are pleased (*pasannānaṃ vā bhīyyobhāvāya*). When these two factors are not accomplished the status of monkhood would be declined, which causes the decline of the order of disciples too. The monkhood depends on the good behavior and following the disciplinary codes is essential. The foundation of the morality is the bodily and verbal restraint and the Buddha had laid down *Vinaya* (corpus of discipline) in pursuance of the ten objectives. (1) For monastic community of disciples (*Samgha)* to accept and practise it (*saṅghasuṭṭhutāya)* ; (2) for the welfare of monastic community of disciples (*Samgha)* (*saṅghaphāsutāya)* : (3) for supression of those who transgress the *sīla* (morality) (*dummaṅkūnaṃ puggalānaṃ niggahāya)* ; (4) for monastic community of disciples (*Samgha)* who love morality (*sīla*) to live in peace (*pesalānaṃ bhikkhūnaṃ phāsuvihārāya)* : (5) for subjugation of cankers (*āsavas*) of the present (*diṭṭhadhammikānaṃ āsavānaṃ saṃvarāya)*: (6) prevention of cankers (*āsavas*) in the future (*samparāyikānaṃ āsavānaṃ paṭighātāya)*; (7) for those who have no faith to have faith or who are not pleased to please (*appasannānaṃ pasādāya)* (8) for those who have faith to have more faith or who are pleased to make more pleased (*pasannānaṃ bhiyyobhāvāya)*: (9) for perpetuation of the noble *dhamma* (three *Sāsanas*) (*saddhammaṭṭhitiyā)* and (10) for the promotion of the rules of *vinaya* (corpus of discipline) (*vinayānuggahāya) (Pārājikā Pāli* 31; Chhaṭṭha Saṃgāyanā CD, VRI, 1).[7] Later the imposing of rules of *vinaya* (corpus of discipline) could be seen as developing in various ways of definitions.

Benefits of morality

The benefits of morality are five in number, are described in the *Mahāparinibbāna sutta* and the *Visuddhimagga* (Chhaṭṭha Saṃgāyanā CD, VRI 2.2).[8]

7 tena hi, bhikkhave, bhikkhūnaṃ sikkhāpadaṃ paññapessāmi [paññāpessāmi (sī. syā.)] dasa atthavase paṭicca – saṅghasuṭṭhutāya, saṅghaphāsutāya, dummaṅkūnaṃ puggalānaṃ niggahāya, pesalānaṃ bhikkhūnaṃ phāsuvihārāya, diṭṭhadhammikānaṃ āsavānaṃ saṃvarāya, samparāyikānaṃ āsavānaṃ paṭighātāya, appasannānaṃ pasādāya, pasannānaṃ bhiyyobhāvāya, saddhammaṭṭhitiyā, vinayānuggahāya. (Vinayapiṭake Pārājikapāḷi, VRI, 1)

8 pañcime gahapatayo ānisaṃsā sīlavato sīlasampadāya. Katame pañca? Idha gahapatayo sīlavā sīlasampanno appamādādhikaraṇaṃ mahantaṃ bhogakkhandhaṃ adhigacchati, ayaṃ paṭhamo ānisaṃso sīlavato sīlasampadāya. Puna caparaṃ gahapatayo sīlavato sīlasampannassa kalyāṇo kittisaddo abbhuggacchati, ayaṃ dutiyo ānisaṃso sīlavato

https://dhamma.digital

1. Great increase of wealth through his diligence;
2. A favorable reputation;
3. A confident deportment, without timidity, in every society, be it that of nobles, *brāhmans*, householders, or ascetics;
4. A serene death;
5. At the breaking up of the body after death, rebirth in a happy state, in a heavenly world (*Mahā-parinibbāna sutta,* chap5-6*)*.

Furthermore, many other benefits are also described in the *Visuddhimagga.* One becomes dear to the fellows in the life of purity and loved by them, held in respect and honoured by them, let him perfect the morality" (M I 33). This is how morality has as its benefits the several special qualities beginning with non-remorse *(*Chhaṭṭha Saṃgāyanā CD, VRI 1.9).[9]

Again it is described that clansmen have no footing in the dispensation without morality. Only the water of morality can wash out the stain in living things and the water of rivers of *Ganges, Yamunā*, *Sarabhū*, *Sarassatī*, *Aciravatī*, *Mahī*, is not able to wash out the stain in things that breathe here in the world. Breezes that come bringing rain, balm of yellow sandalwood, necklaces beside, or gems or soft effulgence of moonbeams are not able to calm and soothe the fevers of men in this world whereas the noble, supremely cool, well-guarded morality quells the flame. No scent is to be found that can be compared with the scent of morality, and that is borne against the wind as easily as with it. No such another stair can be found that climbs to heaven, as morality does. Except the door of morality, another door that gives onto the city of *Nibbāna* (emancipation) also can't be found. There are no kings adorned with jewelry and pearls that shine as does a man restrained adorned with the ornament of morality. Morality entirely does away with dread of self-blame and the like. The morality of those who are virtuous gives gladness always by its fame. It may be known

sīlasampadāya. Puna caparaṃ gahapatayo sīlavā sīlasampanno yaññadeva parisaṃ upasaṅkamati yadi khattiyaparisaṃ yadi brāhmaṇaparisaṃ yadi gahapatiparisaṃ yadi samaṇaparisaṃ, visārado upasaṅkamati amaṅkubhūto, ayaṃ tatiyo ānisaṃso sīlavato sīlasampadāya. Puna caparaṃ gahapatayo sīlavā sīlasampanno asammūḷho kālaṃ karoti, ayaṃ catuttho ānisaṃso sīlavato sīlasampadāya. Puna caparaṃ gahapatayo sīlavā sīlasampanno kāyassa bhedā paraṃ maraṇā sugatiṃ saggaṃ lokaṃ upapajjati, (Visuddhimaggo (Paṭhamo bhāgo) , VRI 2.2).

9 sabrahmacārīnaṃ piyo ca assaṃ manāpo ca garu ca bhāvanīyo cāti, sīlesvevassa paripūrakārī"tiādinā (ma. ni. 1.65) nayena piyamanāpatādayo āsavakkhayapariyosānā anekā sīlānisaṃsā vuttā. [(Visuddhimaggo (Paṭhamo bhāgo) , VRI 1.9)]

https://dhamma.digital

from this brief sketch that how morality brings reward, and how this root of all good qualities robs of its power every fault (Chhaṭṭha Saṃgāyanā CD, VRI 1.10).[10]

Categories of morality

In the *Visuddhimagga*, various types of morality are mentioned with various ways.

1. Firstly all the morality is of one kind by reason of its own characteristic of composing.
2. From the viewpoint of keeping and avoiding; that of good behaviour and that of the beginning of the life of purity; abstinence and non-abstinence; dependent and independent; temporary and lifelong; limited and unlimited; mundane and supramundane, it is of two kinds.
3. It is of three kinds as inferior, medium, and superior; as giving precedence to self, giving precedence to the world, and giving precedence to the Dhamma; as adhered to, not adhered to, and tranquillized; as purified, unpurified, and dubious; as that of the trainer, that of the non-trainer, and that of the neither-trainer nor non-trainer.
4. It is of four kinds as partaking of diminution, of stagnation, of distinction,

10 Sāsane kulaputtānaṃ, patiṭṭhā natthi yaṃ vinā;
Ānisaṃsaparicchedaṃ, tassa sīlassa ko vade.
Na gaṅgā yamunā cāpi, sarabhū vā sarasvatī;
Ninnagā vāciravatī, mahī vāpi mahānadī.
Sakkuṇanti visodhetuṃ, taṃ malaṃ idha pāṇinaṃ;
Visodhayati sattānaṃ, yaṃ ve sīlajalaṃ malaṃ.
Na taṃ sajaladā vātā, na cāpi haricandanaṃ;
Neva hārā na maṇayo, na candakiraṇaṅkurā.
Samayantīdha sattānaṃ, pariḷāhaṃ surakkhitaṃ;
Yaṃ sameti idaṃ ariyaṃ, sīlaṃ accantasītalaṃ.
Sīlagandhasamo gandho, kuto nāma bhavissati;
Yo samaṃ anuvāte ca, paṭivāte ca vāyati.
Saggārohaṇasopānaṃ, aññaṃ sīlasamaṃ kuto;
Dvāraṃ vā pana nibbāna, nagarassa pavesane.
Sobhantevaṃ na rājāno, muttāmaṇivibhūsitā;
Yathā sobhanti yatino, sīlabhūsanabhūsitā.
Attānuvādādibhayaṃ, viddhaṃsayati sabbaso;
Janeti kittihāsañca, sīlaṃ sīlavataṃ sadā.
Guṇānaṃ mūlabhūtassa, dosānaṃ balaghātino;
Iti sīlassa viññeyyaṃ, ānisaṃsakathāmukhanti. .
[(Visuddhimaggo (Paṭhamo bhāgo) , VRI 1.10)]

https://dhamma.digital

of penetration; likewise as that of bhikkhus, of bhikkhunìs, of the not-fully-admitted, of the laity; as natural, customary, necessary, due to previous causes; as morality of *Pāimokkha* restraint, of restraint of sense faculties, of purification of livelihood, and that concerning requisites.

5. It is of five kinds as morality consisting in limited purification, etc.; for this is said in the *Paṭisambhidāmagga*: "Five kinds of morality: morality consisting in limited purification, morality consisting in unlimited purification, morality consisting in fulfilled purification, morality consisting in unadhered-to purification, morality consisting in tranquillized purification" (Paṭis I 42); likewise as abandoning, refraining, volition, restraint, and non-transgression (Chhaṭṭha Saṃgāyanā CD, VRI 125) .[11]

As a whole, the morality predominantly could be divided into two categories i.e. the morality of laity and that of the monastic life. The precepts of morality observed by lay people can be regarded as the morality of laity i.e. *pañcasīla* (five precepts), *brahmacariya pañcasīla* (celibate five precepts), *uposatha aṭṭhāṃga sīla* (sacred weekly day or Sabbath observance of eight precepts) , *ājīva aṭṭhamaka sīla* **(eight precepts with right livelihood)**, *gahaṭṭha dasasīla* (ten precepts of laity) and these are belonged to the keeping morality *(cāritta sīla)* as they should be followed well. *Pabbajjā dasasīla* (ten precepts of ordained), *upasaṃpadā sīla* (morality of higher ordination) which are observed by the monks and nuns are regarded as the morality belonging to the monastic life. The *catusaṃvara sīla* (four restraint morality) i.e. the morality of *Pātimokkha* restraint (*pātimokkhasaṃvara sīla)*, of restraint of sense faculties

11 Sabbameva tāva idaṃ sīlaṃ attano sīlanalakkhaṇena ekavidhaṃ. *Cārittavārittavasena* ***duvidhaṃ***. *Tathā ābhisamācārikaādibrahmacariyakavasena, viratiaviratīvasena, nissitānissitavasena, kālapariyantaāpāṇakoṭikavasena, sapariyantāpariyantavasena, lokiyalokuttaravasena ca.* ***Tividhaṃ*** *hīnamajjhimapaṇītavasena. Tathā attādhipateyyalokādhipateyyadhammādhipateyyava sena, parāmaṭṭhāparāmaṭṭhapaṭippassaddhivasena, visuddhāvisuddhavematikavasena, sekkhāsekkhanevasekkhanāsekkhavasena ca.* ***Catubbidhaṃ*** *hānabhāgiyaṭhitibhāgiyavisesabhāgiyanibbedhabhāgiya vasena. Tathā bhikkhubhikkhunīanupasampannagahaṭṭhasīlavasena, pa katiācāradhammatāpubbahetukasīlavasena, pātimokkhasaṃvaraindriya saṃvaraājīvapārisuddhipaccayasannissitasīlavasena ca.* ***Pañcavidhaṃ*** *pariyantapārisuddhisīlādivasena. Vuttampi cetaṃ paṭisambhidāyaṃ "pañca sīlāni – pariyantapārisuddhisīlaṃ, apariyantapārisuddhisīlaṃ, paripuṇṇapārisuddhisīlaṃ, aparāmaṭṭhapārisuddhisīlaṃ, paṭippassaddhipārisuddhisīla"nti (paṭi. ma. 1.37). Tathā pahānaveramaṇīcetanāsaṃvarāvītikkamavasena.* [(Visuddhimaggo (Paṭhamo bhāgo) , VRI 1.11)]

https://dhamma.digital

(*indriyasaṃvara sīla)*, of purification of livelihood (*ājīvapārisuddhi sīla)*, and that concerning requisites (*paccayasannissitasīla)*, is called higher morality (*adhisīla)* as it is higher than the morality of *pañcasīla, uposatha aṭṭhāṃga sīla, ājīva aṭṭhamaka sīla* and *dasasīla*. Thus by observing the *catusaṃvara sīla,* one reaches the higher status of morality, which could be regarded as *upasampdā sīla,* the morality of higher ordination (Yasassi 3).

The way of practicing and protecting morality

The way of practicing and protecting morality is also described in the pali canonical literature. In the *Mahāvagga Pāli* it is mentioned as follows.

Yo gavaṃ na vijānāti , na so rakkhati gogaṇaṃ;

evaṃ sīlaṃ ajānanto, kiṃ so rakkheyya saṃvaraṃ (Chhaṭṭha Saṃgāyanā CD, VRI 125)

(Who does not understand cattle does not guard the herd, so not knowing moral habit, how can he guard restraint? (Horner 127).

From this it becomes clear that to follow the moral disciplinary rules one should accurately realize the morality which should be observed by that person. In the *Visuddhimagga* with many similes it is described that how one should protect the morality. As a hen guards her eggs, or as a yak her tail, or as a mother her only darling child, or like a person who has an only eye, one who engaged one's morality to protect, should be prudent at all times and ever scrupulous ((Chhaṭṭha Saṃgāyanā CD, VRI 1.33).[12] It is mentioned in the Buddhist literature that if one who is engaging in the protection of morality passes away, that person will be born in a heavenly world as above-mentioned.

The causes of the defiling of morality are also described in the *Visuddhimagga*. The defiling of morality may occur due to gain, fame, etc., as its cause, and under the seven bonds of sexuality. When one has broken the training course at the beginning or at the end in any instance of the seven classes of offences, the morality of that one is called torn, like a cloth that is cut at the edge. But when one has broken it in the middle, it is called rent, like a cloth that is rent in the middle. When one has broken it twice or thrice in succession,

12 Kikīva aṇḍaṃ camarīva vāladhiṃ,
Piyaṃva puttaṃ nayanaṃva ekakaṃ;
Tatheva sīlaṃ anurakkhamānakā,
Supesalā hotha sadā sagāravā .
[(Visuddhimaggo (Paṭhamo bhāgo) , VRI 1.33)]

https://dhamma.digital

it is called blotched, like a cow whose body is some such colour as black or red with a discrepant colour appearing on the back or the belly. When one has broken it [all over] at intervals, it is called mottled, like a cow speckled [all over] with discrepant coloured spots at intervals. This in the first place, is how there comes to be tornness with the breach that has gain, etc., as its cause ((Chhaṭṭha Saṃgāyanā CD, VRI 1.48).[13] So one should be very careful from being defiled the morality which is protected by that person. In the *candana sutta* of *Saṃyutta Nikāya,* it is described that how one being perfect in morality, can overcome the flood which sweeps one away from emancipation. "One who is always perfect in morality, endowed with wisdom, well concentrated, energetic and resolute, crosses the flood so hard to cross" ((Chhaṭṭha Saṃgāyanā CD, VRI 1.64).[14]

Conclusion

In this article, the *sīla* (morality) is described as the volition, the consciousness-concomitant, the restraint and the non-transgression of one who is refraining from ten unwholesome deeds and of one who fulfills the practice of the duties; which is based on the *patipatti-sāsana* (the practice of *sīla*, *samādhi* and *paññā*: morality, concentration and insight).

In regard to the meaning, the morality (sīla) is described in the sense of composing (*sīlana*) which is its characteristic (*lakkhaṇa)*, of head (*sira*) and of cool (*sītala*). The function (*rasa*) of morality is the action to stop misconduct and achievement as the quality of blamelessness in virtuous men. The manifestation (*paccupaṭṭhāna)* of morality is the kind of purity i.e. bodily purity, verbal purity, mental purity and the conscience and shame are regarded to be its proximate cause (*padaṭṭhāna)*.

The Buddha laid down *vinaya* (corpus of discipline) rules only after twenty

13 So pana khaṇḍādibhāvo lābhayasādihetukena bhedena ca sattavidhamethunasaṃyogena ca saṅgahito.
Tathā hi yassa sattasu āpattikkhandhesu ādimhi vā ante vā sikkhāpadaṃ bhinnaṃ hoti, tassa sīlaṃ pariyante chinnasāṭako viya khaṇḍaṃ nāma hoti. Yassa pana vemajjhe bhinnaṃ, tassa majjhe chiddasāṭako viya chiddaṃ nāma hoti. Yassa paṭipāṭiyā dve tīṇi bhinnāni, tassa piṭṭhiyā vā kucchiyā vā uṭṭhitena visabhāgavaṇṇena kāḷarattādīnaṃ aññatarasarīravaṇṇā gāvī viya sabalaṃ nāma hoti. Yassa antarantarā bhinnāni, tassa antarantarā visabhāgavaṇṇabinduvicitrā gāvī viya kammāsaṃ nāma hoti. Evaṃ tāva lābhādihetukena bhedena khaṇḍādibhāvo hoti. [(Visuddhimaggo (Paṭhamo bhāgo) , VRI 1.48)]

14 Sabbadā sīlasampanno, paññavā susamāhito;
Āraddhavīriyo pahitatto, oghaṃ tarati duttaraṃ. (Saṃyutta Nikāya, Sagāthavagga, Candana Suttaṃ, VRI 1.64)

https://dhamma.digital

years of the establishment of the order of disciples as at the beginning imposing of rules is not needed due to no offences are occurred by the disciples. It was also done by the Buddha with 10 objectives.

The five main benefits including other benefits of morality are mentioned in the Pali Buddhist literary works. Fivefold division of morality, is also found in the *Visuddhimagga*, among which *upasampdā sīla,* the morality of higher ordination is regarded as the highest one. The morality is the first of the 3 kinds of training (*sikkhā*) that form the 3-fold division of the 8-fold Path (*magga*), i.e. morality, concentration and wisdom; one of the ten perfections *(pāramis*), the second of the seven treasures (*saptaratanadhana*), one of five sense faculties (*indriya*s*),* one of five strengths *(bala*s*).* As morality is the foundation of the whole Buddhist practice, it is emphasized the way of protecting and practicing it with many similes.

Certain types of moral rules can be found in all religions in the world. In Buddhism, the disciplinary moral rules are called *sīla* (morality). Practicing and protecting the morality accurately, not only causes the welfare in this very life but also the welfare in next life and whole the cycle of existence and the attainment of the emancipation.

Works cited

Dhamma Sāmi, Monk. *Pali English Glossary*. Translated by Thierry Lambrou, 2001, update: 2005 June 20. dhammadana.org https://en.dhammadana.org /glossary.htm

Mahā-parinibbāna sutta (Last Days of the Buddha). Translated by Sister Vajira & Francis Story. Alternately translated by Thanissaro (chapters 5-6). Buddhist Publication Society, 1998.

Ñānamoli, Bhikkhu. Translator. *The Path of Purification (Visuddhimagga*) by Bhadantācariya Buddhaghosa. Buddhist Publication Society, 2010 reprint.

Pārājikā Pāli (Transgression of the disciplinary rules). Translated by Venerable Thumana. Department for the Promotion and Propagation of the Sasana, 2001.

The book of the discipline, (Vinaya Piṭaka), vol. iv, Mahāvagga. Translated by L.B. Horner. The Pali Text Society, 2007.

Journal

https://dhamma.digital

Yasassi, Panahaduwe, Ven.. “The concept of *sīla* in Buddhist teaching”. *Nivanmaga (path to emancipation)*: *Silaya (morality)*. Vol. 46. H.M. Gumatileke. Editor. Department of Sri Lankan Government Printing, 2015.

CD

Chhaṭṭha Saṃgāyanā Tipiṭaka CD 4.0. Version 4.0.0.15. Vipassana Research Institute, 1995.

Dhamma.Digital

https://dhamma.digital

SIGNIFICANCE OF MORALITY IN SOCIETY, WITH SPECIAL REFERENCE TO BUDDHISM

Anagarika Preetivati

Introduction

Morality or sīla (Pāli) is commonly described as precept, discipline, virtuous behavior, ethics, and moral conduct. It is regarded as the most essential pillar of Buddhism. The word "morality" derives from the Latin word mores, "customs, manners", "proper behavior of a person in society," and therefore "socially accepted behavior". It is supposed to translate the Greek ēthikós, meaning "relating to one's character",".[1] . Ethics distinguish the difference between "good and bad" or "right and wrong." The Pali Text Society Dictionary gives the meaning 'nature', Character', and 'habit'. Morals are the customs established by a group of individuals whereas ethics defines the character of an individual.

Morality is the natural and universal conscience of human beings. It covers man's personal and social behavior in general. They are certain ground rules on which life should be lived. Morality is that ethical behavior endowment to harmony with oneself and with others. It is to live with proper conduct and avoid harm through action cultivating virtue and helping others. In simple words, it is practicing self-discipline, and having love and compassion for all sentient beings. It signifies moral purity of wholesome action, wholesome speech, and wholesome thought that embraces a commitment to live in harmony. It shows the principal motivation being nonviolence which means avoiding causing harm to others and bringing actions into harmony.

Human moral values secure a prominent place in Buddhism. The teaching

1 Hammalawa Saddhatissa, *Buddhist Ethics*, Boston: Wisdom Publication, 1997, pg. 1.

https://dhamma.digital

of Buddhism is based on compassion, non-violence, and understanding of self and offers a moral code that brings peace and harmony to society. A positive lifestyle filled with moral conduct can bring a positive mindset to live life happily with the right understanding. Thus moral discipline holds a very important place in Buddhist practice. It is one of the path toward liberation from all suffering. If the code of conduct is followed and performs their duties without undue interference in the matter of others then human society will flourish to glow.

Cause of Social disharmony

Modern society frequently witnesses material progress but still the current tendency of Social disharmony appears. The root cause of social conflict is violence, mental illness, selfishness, deceit, discrimination, and criminal cases etc. which are increasing day by day. These unskillful actions bring suffering to all. Society has to face the chaotic and panic situation. People act in an animalistic way and moralistic people seem endangered. In the current world Parents are focusing more on their children's educational or financial skills forgetting to make them good "human beings".

The Buddha's discourses are collected as Tipitaka in Pali language. There are three great collections in it. Sutta Pitaka, Vinaya Pitaka and Abhidhamma Pitaka are the three. These are taken as the main canonical texts of the Buddhism. Among the canonical texts, in *Parābhava Sutta* Buddha enumerates the various forms of antisocial behavior which cause personal and social loss. If one does not follow moral values that person gets disliked by the majority, then one has to deal with the consequences and can even be punished by law. Without morality, humans would be worse than animals. Life would be meaningless. A life lived without morals will ultimately end up with feelings of dissatisfaction, guilt, and sadness.

Importance of Morality in Society

Moral values or *manussa-dhamma* are there to guard and protect from moral degeneration. It helps to uphold goodness and honour the reputation of the people. Morality is essential because it makes a person fully and entirely a person. The person who obeys moral values gets several rewards and appreciation from the majority of people in society. Morality isn't actions themselves it is the intention behind them. So to be free from social conflict one should practice morality that brings the welfare of self and others. It is to live in society mindfully and peacefully. People should have three kinds of good or proper conduct to

https://dhamma.digital

create good relationships in society. These are

1. *Kāya-sucharita*[2] - righteous bodily conduct,

2. *Vaci- sucharita* - righteous speech

3. *Mano- sucharita* – righteous mentality

The basic principle of living in society is living ethically with human values and abstaining from doing wrong things that lead to suffering for oneself and others. These fundamental ethics or morals (*Pancasila*), according to the Buddhism, are as follows:

1. Refraining from taking the life i.e killing, harming, or hurting any sentient beings. The first moral precept represents *Abhaya dāna* i.e offering fearlessness to the animals along with the human beings, as well as protection to sentient beings which means to respecting all lives.
2. Refraining from taking what is not given. The second moral precept represents the principle of honesty and respect for people's property which means not stealing and taking things that do not belong to oneself.
3. Refraining from sexual misconduct/ cheating on the loved one. The third moral precept represents no adultery or not having a relationship with anyone other than the person to that one is committed.
4. Refraining from false speech. The fourth is refraining from false speech or harmful speech. This also includes gossiping, cursing, and double tongue speech.
5. Refraining from taking any intoxicants and drugs. This precept should be implemented properly to understand the real value of being mindful.

These moral values are prerequisites and essential that provide a definite pattern to life. It shows empathy and respect for all lives. One who has these qualities could not harm other or breaks any established rules. Practicing ethics results in loving and kindness to all sentient beings. Implementing the precepts in daily life creates an atmosphere of trust, respect, and security that one has no threat to another person's life and property. These ethics are skillful actions in human relationships that teach harmlessness and lead to peace of mind. Therefore, by practicing the five precepts one may able be to protect oneself and others. These five precepts of moral conduct are mainly dealt with the usual actions of human beings that should be put into practice with an understanding

2 Ven. P. A. Payutto, *A constitution For living,* Kandy: Buddhist Publication Society, 2007. pg. 18.

https://dhamma.digital

which can be evaluated to make human society civilized. Moreover, the social duties are to be performed not only out of a sense of duty but as far as possible out of the spirit of service (*Cāga*), love (*Mettā*), and understanding (*Pannā*) which is the opposite of greed hatred and ignorance.[3]

The morality found in all the precepts can be summarized in three principles – to avoid evil; to do well, and to purify the mind; this is the teaching of all Buddhas (*Dhammapada, 183*). This is the universal truth as Buddhist morality recognizes this truth as the law of cause and effect or causality. It teaches that goodness leads to happiness and evil leads to suffering.

In addition, The Buddha has been given the most authenticity axiom,

"Yo attānaṃ rakkhati, so paraṁ rakkhati"

"*Paraṁ rakkhanto attānamrakkhati"*

Which means he who protects himself protects others; or means when you protect others, you protect yourself.

Furthermore, there are ten good actions[4] (*Dasa Kusala*) done by three of the body, identical to the first three of five moral precepts i.e. abstain from killing living beings, stealing, and sensual misconduct, Four of speech i.e. abstain from lying, divisive speech that cause other to be in conflict, harsh speech and frivolous talk and three of mind i.e. mental action of wholesome volition greed for other's belongings, ill-will or hatred and wrong view.

Morality causes Social Harmony

Buddhism greatly values social harmony and unity that aims to pave the path to establishing an ideal society. The word harmony means a state of peaceful existence. The more one cultivates internal peace and harmony the more one can maintain social harmony in the family, society, and community.

Buddhist Morality is an important guideline and it concerns the well-being of all living beings and humankind in particular. Human values in family and society should be enriched through the universal teachings as elaborated in the Sigālovāda Sutta that helps to spread harmony. In Sigalovada Sutta, The Buddha explains the duties and responsibilities of the different groups which comprise

3 K. N. Jayatilleke, *Dhamma Man and Law*, Sri Lanka: Buddhist Cultural Centre, 2006. pg. 52.

4 *Common Buddhist Text Guidance and Insight from the Buddha*, Thailand: Mahachulalongkornrajavidyalaya University Press, 2018. P. 359.

https://dhamma.digital

society such as parents, children, husbands, wives, employers, employees, friends, teachers, and religious persons. It clarifies harmony to self is harmony to the family, society, and within the world that shows to have a prosperous life in the world. This discourse provides advice to householders on holding money, friendship, working, saving, family responsibilities, and so on. It shows to live happily by adopting the middle path which results in the world would be a happy place to live in with harmony, understanding and compassion.

Social Harmony creates an atmosphere of mutual trust, cooperation, respect, peace, generosity, and equity among the people which creates social unity. Social harmony removes the social barrier and encourages people to develop social relationships. One person's behavior can affect the peace of society. It expects people to help others during difficult times that also hold social security. The solution to bring social harmony are the four foundations of social unity that are found in the Sigalovada Sutta are Pali saṅgaha-vatthu)[5],

1. Giving (*Dāna*) - Giving material gifts and advice.
2. Kind speech (*Piya-vācā*) - Uttering kind words to communicate.
3. Helpful action (*Attha-cariyā*) - Our conduct and deeds need to be able to bring true benefits and assistance to others. Helpful action resolves conflict in society.
4. Impartial treatment and equal participation (*Samānattatā*) - Giving equal treatment and behaving properly in all circumstances.

There are more others important suttas including a code of ethics for the household people. They are the *Mahāmaṇgalasutta*, *Dhammikasutta*, and *Vasala sutta* of the *Sutta Nipāta*, and the *Gihisukhasutta* of the *Aṇguttaranikāya* that explain good social behavior which obstructs misery and promoted social harmony and universal peace. *Agganna Sutta*, devoted to the development of social harmony which explains the origin of society and the cause of inequality. It describes the establishment of different ranks and scales of men living in the society is due to solely needs of that society.[6]

5 Prof. Phra Thepsophon (Prayoon Mererk), *Buddhist Morality*, Bangkok: Mahachulalongkornrajavidhyalaya University 2004, P. 52.

6 Bellanwila Wimalaratana, *Buddhism Society and Environment*, Sri Lanka: Printpal Graphic System, 1989, P. 17.

https://dhamma.digital

Harmony in daily life

To maintain compassion and harmony in daily life one should practice these Buddhist sublime virtues that bring immense peace and happiness in the troubled world. People who want to be free from conflict, tension, anxiety, and fear dire need of peace in this modern society should be moralistic and practice these virtues. The Buddhist teaching on the four sublime states (*Brahmavihāra*), (*SN,73*) is of great significance as a way of life at the individual level as well as social level. These are as follows:

- Mettā is to extend loving-kindness to all living beings without any kind of discrimination and with goodwill towards all. It means a feeling of boundless love as opposed to hatred or the desire to make others suffer.
- Karuṇā is to have compassion toward those who are in distress and need help. It means to have the desire to free those who suffer as it is opposed to ill will or the desire to harm others.
- Muditā - Sympathetic joy refers to the feeling of joy and rejoicing because others are happy, fortunate, and successful even if one did not contribute to it. It is opposed to feeling envy and jealousy.
- Upekkhā- Equanimity, one of the most sublime emotions of Buddhist practice, is the ground for wisdom and freedom and the protector of compassion and love. This refers to treating events impartially and having a balanced state of mind.

The one who aspires to have happiness has compassion and empathy and cannot see another person suffering can never abolish any of the precepts and starts to love every sentient being as a family member. It promotes self-awareness to interact in everyday life with others. The best way is to have self-awareness. One should do well because of realizing that doing good brings good to oneself and doing bad comes back in the same way which is the rules of Kamma. This helps to connect to inner goodness to become a better and kinder person who lives a happier life.

Furthermore, there are seven fundamental qualities[7] that humans should grab to live happily and peacefully in society these are.

1. Kalyanmittatā – having a good friend
2. Sila sampadā- perfection of morality

7 Ven. P. A. Payutto, *A constitution For Living*, Kandy: Buddhist Publication Society, 2007. P. 13.

https://dhamma.digital

3. Chanda- sampadā - perfection of aspiration
4. Atta- sampadā - the perfection of oneself
5. Ditthi sampadā - the perfection of view
6. Appamāda sampadā - perfection of heedfulness
7. Yonisomanasikāra- sampadā – the perfection of wise reflection i.e thinking wisely to realize the benefit and see the truth.

Conclusion

Buddhist morality is the basis of Buddhist practice that is built to be free from suffering. It covers mental action, verbal action, and physical deeds through body, speech, and mind. The practice of moral discipline is indispensable. It is the virtue and goodness that link to the effect of wholesome benefits that establishes a compassionate society. One should learn to practice and relate to one's behavior. The practice of morality is essential for everyone to make their lives worth living. If a moral value is not followed then society has to face chaos. So to make balance in society and have security moral values must be practiced. Moral values are connected to fundamental human emotions. By practicing morality, doing all wholesome actions, and avoiding all unwholesome actions even tiny bad things one can manage to find a positive life that helps to establish sustainable peace and happiness.

References:

Common Buddhist Text Guidance and Insight from the Buddha, Thailand: Mahachulalongkornrajavidyalaya University Press, 2018.

Dhammananda, K Sri, *Human Life and Problems,* Kuala Lumpur: Buddhist Missionary Society, 1997.

Jayatilleke, K. N., *Dhama Man and Law,* Sri Lanka: Buddhist Cultural Centre, 2006.

Payutto, Ven. P. A., *A constitution For Living*, Kandy: Buddhist Publication Society, 2007.

Saddhatissa, Hammalawa, *Buddhist Ethics*, Boston: Wisdom Publication, 1997.

Thepsophon, Prof. Phra, *Buddhist Morality*, Bangkok: Mahachulalongkornrajavidhyalaya University, 2004.

Wimalaratana Bellanwila, *Buddhism Society and Environment*, Sri Lanka: Printpal Graphic System, 1989.

https://dhamma.digital

LAY DISCIPLINE AND MORALITY AS DEPICTED IN SINGALOVADA SUTTA[1]

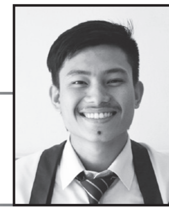

Prajwol Shakya
M.A. Theravada Buddhism

INTRODUCTION

In Pali, the words Singala and Ovada combine to form the word Singalovada, where Singala denotes a person's and Ovada the discourse. Hence, Singalovada refers to the discourse preached to Singala to worship the six directions in accordance with the noble discipline (Amritananda, 1995). Singalovada sutta is a well-known text on lay ethics and social responsibilities, that explains the layman's whole code of domesticity as well as society obligations. This sutta offers guidance on how to solve societal issues practically and pinpoint one's style of living. In addition, the sutta offers appropriate aid on how to do one's duties flawlessly while abstaining from unwholesome behavior (La, 2018).

FOURTEEN EVIL DEEDS

This sutta also provides a series of guidelines and teachings that are relevant to one's socio-economic development and spiritual growth. If one can grasp the importance of these social relationships, they can have very happy and affluent lives. Thus, the layman's code of discipline is largely focused on addressing the aspirations of a joyful, peaceful, and prosperous life (Singh, 2017). As depicted in the Singalovada Sutta, the Buddha preached Singala to worship the six directions by avoiding fourteen evil deeds and hence will enter the path leading to success in the world and beyond (Strong, 2011; Thera, 1996). The fourteen evil deeds are as follows:

[1] This article was awarded 3rd position in the Article Writing Competition Organized by Pariyatti Research Sub-Committee.

https://dhamma.digital

A. Four defiled actions
1. Taking life/ killing
2. Taking what is not given/stealing
3. Lying
4. Adultery

B. Four conditions of evil actions
5. Desire/ Attachment
6. Anger/ Ill-will
7. Ignorance/ Delusion
8. Fear

C. Six channels for dissipating wealth
9. Indulgence in intoxicants
10. Wandering streets at unseemly hours
11. Frequent theatrical shows
12. Indulgence in gambling
13. Association with bad company
14. The habit of idleness

The Buddha outlined six factors that lead to the dissipate wealth, including taking excessive intoxications, late-night outings, frequent entertainments, gambling, bad companions, and laziness (Pannyadhaja, 2012). Each one has six bad consequences of dissipating wealth and should be guarded against for six reasons (Walshe, 1995):

(a) Addition to intoxication is wrong as it leads to waste of money, an increase in quarrels, being prone to getting sick, loss of reputation and goodwill, shamelessness and a reduction in intellect.

(b) Roaming the streets at the wrong time entails the dangers of getting mugged, leaving one's wife and children unprotected at home, being robbed of one's property, being suspected of a crime, having rumors circulated about oneself, and otherwise encountering all sorts of troubles.

(c) Going to theatrical shows also has its drawbacks. Instead of being focused on business, one is constantly thinking about "where is the dancing, where is the singing, where is the music, where is the story-telling, where is the hand-clapping, where are the drums".

(d) Gambling has six negative effects: if you win, you make enemies; if you lose, you feel bad (since you're going to lose) you waste your money; your word is no longer trusted; you are disliked by your friends and associates; and you are no longer sought after by marriage matchmakers.

https://dhamma.digital

(e) Keeping bad company ruins your reputation because eventually, your only friends will be: gamblers, gluttons, alcoholics, libertine, cheaters, and bullies.

(f) Finally, there are six risks associated with idleness: You won't work because you complain that it's too hot, too cold, too early, too late, too hungry or too full.

FRIENDS AND WEALTH

The Buddha also counseled that many individuals in this world are bottle friends, friends just when it is advantageous to them and friends until we spend upon them. Thus, genuine friends are those who provide assistance in need, whether it is with money, in-person (physical) assistance, communication or their time (Amritananda, 1995). Moreover, the Buddha made Singala aware of four enemies (the taker, the talker, the flatter, and the reckless companion) who pretend as friends, as well as four kind-hearted friends (the helper, the friend who endures in good as well as bad times, the mentor, and the compassionate friend) who are true friends (Kelly, Sawyer & Yareham, 2005). The wise observe and value these genuine friends with the same devotion that a mother does for her own child. The wise and virtuous shine like a blazing fire. A person who gains wealth ethically will accumulate it like a bee gathering honey (Jayaram, n.d.). The bee collects nectar to make sweet honey, not harming the flower's beauty or aroma. Likewise, with the wealth acquired in this way, a layman is fit for household life and hence, divides the wealth into the following four portions (Thera, 1996):

1. One portion should be spent and enjoyed as a fruit of work and use a part to help the needy and less fortunate.
2. Two portions should be used to invest in one's own business or career.
3. One portions should be reserved for unforeseen emergencies such as drought, floods, disease etc.

Moreover, the sutta provides advice on how to keep your riches safe and avoid losing wealth (Strong, 2011). In the economic system of Buddhism, acquiring money in a moral manner is essential. Buddhism acknowledges that one should virtuously accumulate wealth in a morally upright and non-violent manner. Hence, killing, stealing, engaging in sexual misconduct, lying and indulgence in intoxication are five behaviors that one should not use to earn wealth. In a nutshell, five precepts helps individuals live a long life, protect

https://dhamma.digital

property from downfall, associate with good people, come across loyal people, and develop into an intelligent person (Pannyadhaja, 2012). Any individual can observe these five precepts and lead a spiritual life which would benefit oneself and the competitive society (La, 2018).

THE NOBLE DISCIPLINE

Finally, the Buddha taught the noble discipline to cover the six directions in order to carry out one's duties and responsibilities as a virtuous householder (Singh, 2017).

In five ways, a child should respect parents as the East, and parents should do the same with compassion (Amritananda, 1995; Kelly et al., 2005; Thera, 1996).

Children towards parents	**Parents towards children**
1. To support them	1. To restrain children from evil
2. To carry out their duties	2. To encourage in doing good
3. To maintain family lineage and tradition	3. To train for a profession
4. To be worthy of inheritance	4. To arrange a suitable marriage
5. To make alms in honor of departed ones	5. To handover the inheritance

In five ways, a pupil should respect teachers as the South, and teachers should do the same with compassion.

Pupil towards teachers	**Teachers towards pupil**
1. To rise from the seat in salutation	1. To train in best discipline
2. To follow and serve	2. To ensure the teaching are fully understood
3. To eagerly learn	3. To instruct in every branch of knowledge
4. To provide personal service	4. To praise among colleagues
5. To listen attentively and take instructions	5. To provide safety

In five ways, a husband should respect wife as the West, and wife should do the same with compassion.

Husband towards wife	**Wife towards husband**
1. By honoring	1. By consistently doing her duties
2. By not disrespecting	2. By being kind to family members and guests

https://dhamma.digital

3. By being faithful	3. By being faithful
4. By sharing authority	4. By protecting wealth
5. By giving gifts	5. By being proficient in all tasks

In five ways, a clansman should minister to his friends and associates as the North, and friends and colleagues should do the same with compassion.

Clansman towards friends	**Friends towards clansman**
1. By being generous	1. By protecting while unresponsive
2. By courteous speech	2. By protecting wealth while vulnerable
3. By being helpful	3. By offering refuge in an emergency
4. By being impartial	4. By not abandoning in misfortunes
5. By being honest	5. By honoring all family members

In five ways, workers and servants should respect Nadir, and employer should do the same with compassion.

Employee towards employer	**Employer towards employee and servants**
1. By assigning tasks as per capacities & skills	1. By rising early and doing tasks promptly
2. By consistently providing with food & wage	2. By sleeping only after completing tasks
3. By responding to medical needs	3. By taking only what is given
4. By sharing special treats	4. By working effectively and diligently
5. By granting adequate leave	5. By promoting a positive reputation

In five ways, a householder should minister to ascetics and brahmans Zenith, and ascetics and brahmans should reciprocate with compassion.

Householder towards ascetics	**Ascetics towards householder**
1. By kind actions	1. By restraining from wrong doing
2. By lovable speech	2. By persuading to do good
3. By wholesome thoughts	3. By being compassionately loving
4. By keeping an open door for almsgiving	4. By stating what hasn't been heard clarifying what was heard
5. By supplying material needs	5. By showing the path to heavenly state

In this way, the six directions are protected, made peaceful and secure.

https://dhamma.digital

After listening to the discourse preached by the Buddha, Singala, a non-Buddhist and impious clansman, paid reverence to the Triple gem and continued to be a lay follower till the end of his life (Amritananda, 1995).

CONCLUSION

This discourse on lay ethics and social obligations describes the layman's whole code of domesticity as well as societal duties. The sutta is an important discourse that one should implement in our lives. This sutta should be frequently used as a reference for the welfare of people and society. In addition, this sutta includes numbers of instructions and teachings which is relevant to both socio economic as well as spiritual development. If one understands the value of these social relationships, one can live extremely happy and prosperous life. Thus, by fulfilling one's responsibilities, one may create harmony, security, and prosperity both within the family and in society as a whole. Since, a moral existence is the only means of achieving the highest level of personal liberation, this sutta is therefore primarily focused on addressing the aspirations of a joyful, peaceful and prosperous life. Therefore, in order to create a heavenly household environment, one should practice and implement the instructions according to the Singalovada sutta. Likewise, by consistently practicing Dhamma, one can become free from birth and death and therefore achieve Nibbana.

REFERENCES

Amritananda, B. (1995). Grihi Vinaya. Swyambhu, Kathmandu: Ananda Kuti Vihar Guthi.

Jayaram, V. (n.d.). Friends and Foes According to Buddhism. Retrieved from https://www.hinduwebsite.com/buddhism/friendsfoes2.asp#n-1.6

Kelly, J., Sawyer, S., & Yareham, V. (2005). Sigalovada Sutta: The Discourse to Sigala. (Pali,Trans.). Retrieved from https://accesstoinsight.org/tipitaka/dn/dn.31.0.ksw0.html

La, U. (2018). An Analytical Study of the Buddhist Social Roles of Citizens based on Sigalovada Sutta. (Doctoral dissertation, Mahachulalongkornrajavidyalaya University, 2018).

Pannyadhaja, V. (2019). The way of Becoming Successful Person According to Buddhist Perspective. Buddhist Research Studies 6, 135-144.

Singh, A. K. (2017). Foreword of Book. In P. H. N. Thao (Ed.), Sigalovada Sutta: A Compendium of Socio-Economic Philosophy of the Buddha.

https://dhamma.digital

Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/317661712_Foreword_of_Book_Sigalovada_Sutta_A_Compendium_of_Socio-Economic_Philosophy_of_the_Buddha

Strong, J. S. (2011). The Sigalovada sutta or: How to be a Good Rich Man. Conference on Lay Buddhism. Vancouver: University of British Columbia.

Thera, N. (1996). Sigalovada Sutta: The Discourse to Sigala. (Pali, Trans.). Retrieved from https://www.accesstoinsight.org/tipitaka/dn/dn.31.0.nara.html

Walshe, M. (1995). The Long Discourses of the Buddha. (Pali, Trans.). Boston, USA: Wisdom Publications.

Dhamma.Digital

https://dhamma.digital